М. ТРУБЛАЇНІ

ДО АРКТИКИ ЧЕРЕЗ ТРОПІКИ

РУХ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літописі укр. друку», «Картков. реперт.» та інш. показниках Українськ. книжкової палати

Редактор А. Березинський. Худож. В. Єрмілов. Техредактор П. Німченко. Коректор. Давиденко, Чоботарева

Головліт № 4482, зам. 385. Книжка № 113. Передано до складання 28/VII 1932 р. Підписано до друку 15/XI 1932 р. Арк. 13. Тир. 3000. Папір 4°-пошт. Понінківський. Літер у технічн. аркуші 54.600. Надруковано в лябораторіях поліграфічного інституту. Харків, 1932.

М. ТРУБЛАЇНІ

ДО АРКТИКИ ЧЕРЕЗ ТРОПІКИ

РУХ

ПРОЛОГ

Вітер збиває з ніг людину, змітає санну запряжку собак і разом із сніговими вихрами несе до обриву над морем. Із свистом крутить вихор льодовими сніжинками, шуршить ними об кригу, сипле кудись у темну безодню на десятки й сотні кілометрів над торосами закрижанілого моря. У темряві довгої безпросвітної ночі реве й виє полярний сніговий шторм.

У бурі не видно ані берегів пустельного острова, ані високих горбів, що простяглись зі сходу на захід, ані великої бухти, одгородженої від моря піщаною косою.

Над бухтою серед снігових кучугур, наметених вітром, заховані в снігу кілька будинків. Віконне скло обмерзло грубим шаром льоду, заліплене снігом, майже не пропускало з приміщення світла каганців.

Полярна північна оселя здавалась загубленою на цьому загубленому острові серед Полярного океану.

Уже не першу довгу ніч, що тягнеться місяцями, висиджувало кілька людей у двох маленьких будиночках. Кілька років люди не знають, що робиться на далекому від них світі, де великі міста, залізниці, пароплави, заводи, машини.

Сьогодні вдесяте за цю зиму-ніч зірвався жорстокий гураґанний вітер, що не дозволяв вийти з хати.

Глибоко в снігу зарились собаки навколо будівель. Звичні до вітру й морозу, голодні пси лиш рідко-рідко клацають зубами.

У маленьких хатках, занесених снігом, панує неспокій. Двадцять годин тому на полювання в гори вийшло троє людей з двома санними запряжками собак.

При такому штормі ніхто не знайде ніякого сліду будь-якої дороги, не скаже де яка сторона. В полярний шторм почалась магнетна буря, і компасна стрілка, як навіжена, заколихалась з боку на бік.

Гураґанний вітер і мороз, а харчів у мисливців тільки на дві доби.

Безконечно довго повзуть години чекання. Снують сумні й тривожні думки у жінок. Занепокоєний і єдиний мужчина, що зостався дома.

Хто знає на скільки затягнеться цей гураґан? Пригадуються гураґани по три-чотири доби. Такі гураґани по

кілька разів щозими пасіюють над островом. А позаминулого року було таке цілих п'ять діб. Того разу людину, що посміла вийти з будинку і необережно стати проти вітру, одним поривом збило з ніг і однесло в бухту на лід. Тільки присутні відважні товариші своєю сміливістю врятували людину.

Людина ця тепер пригадує той випадок і порівнює з сьогоднішнім. Але сьогодні він безсилий. Тоді тих було троє, а місце подій у кількох сотнях кроків од будинку. Тепер вони невідомо в якій стороні, за кілька миль відціля, а він сам не повинен покидати жінок. Він дивиться на годинник. Стрілка показує 18. Час перевірити температуру повітря, напрям і силу вітру та тиснення на барометрі.

Ці обов'язки лежать на цій людині.

Він одягається. Бере в руки ліхтар. Навколо пояса обв'язується кріпким мотузком, плетеним із манільських шпагатів.

Треба пройти до метеорологічної буди, що за 25 кроків од дверей будинку.

За спиною зачинилися двері. Мотузок прив'язаний до кріпкої залізної клями. Груди впирають у снігову кучугуру, наметену під стіну і двері.

В руках у людини лопата. На поясі висить ліхтар. Похапцем він розриває прохід у снігу, проступає глибоко вище колін і вибивається за кілька кроків од хатини. Тут його підхоплює вітер і починає збивати з ніг. Людина гнеться втроє, закриває щоки ковніром, починає наближатися до метеорологічної буди. Але то не так легко. Це забирає не менше як 7-8 хвилин. Доводиться лягти й повзти. Так буде безпечніш і швидше.

За 15-20 хвилин людина повертається. Спостереження зробив. Треба тільки дістатися до дверей. Тут стає у пригоді мотузок. Тримаючись за мотузок, він не дає вітрові знести себе геть до обриву. Проте, він відчуває, що втрачає сили, дихання важчає. У вухах дзвенить, в очах огняні кола й ціла злива зірок. Але вже близько двері. Кидається головою в сніг і так завойовує хвилину покою, щоб ще одним зусиллям дістатись до дверей.

Двері одчиняють, і слідом за людиною вітер заносить вихрами сніг.

З трудом дається зачинити двері.

Людина заходить до кімнати, вся засніжена, з обкриженілим обличчям і, непритомна, падає на табурет.

За півгодини в щоденнику для спостережень занесені нові цифри.

Спиртовий термометр — 59,3.

Тиск барометра — 708,2

Швидкість вітру понад 40 метрів на секунду.

Минає 50 годин, як почався гураґан. Ніякого натяку на поліпшення немає. Все той самий норд-ост, наче відкілясь із безконечности, викидає маси холодного повітря з шаленою швидкістю.

Немає ніякої звістки про товаришів, що зникли десь серед гористої тундри. Чи живі вони ще? Мав прийти край їхнім харчам.

Чи не порозносило їх вітром? Може вдалось заховатись десь під скелями?

Але, розпалений холодом закрижанілого моря, норд-ост не дає відповіді на ці запитання.

Третю добу ніхто, за винятком метеоролога, не виходить із дому. А він, кожний раз міцно обв'язавшись мотузком, більше як 25 кроків од дверей зробити не може.

Довелося рятувати собак, розшукуючи їх у снігу під стіною будинку і годувати, бо була небезпека, що з голоду сильніші почнуть рвати слабших і їсти.

Полярна собака здатна на це.

Їм варили гарячу страву з кусків моржевого м'яса та мерзлої юколи.

Минуло 100 годин, а хуґа не вщухала, навпаки, часами ще більше посилювалась. Відчай охоплював кожного мешканця двох маленьких будиночків. Чорним горем бив вітер снігом по даху, стінах, вікнах, поки не заніс будинків до самого комина.

Тільки через 190 годин піднявсь барометр, а повітря наче завмерло. На небі виступили тисячі зір і своїм мигтінням освітили безконечний простір, укритий чудними, затіненими сніжаними торосами, наметеними за дні гураґану.

Минуло небагато часу, і північ неба запалала вогнями полярного сяйва, забризкало бенґальськими іскрами, захвилювалось серпантинними дугами й півколами.

Над островом панувала тиша.

ЧАСТИНА ПЕРША

ВОДАМИ ТРЬОХ ОКЕАНІВ

І. ПІВНІЧНА ОСЕЛЯ НА МЕЖІ ДВОХ ПІВКУЛЬ

Барон Вранґель і старий чукча.— Леґенда чи дійсність.—У розшуках Франкліна.— Недоступний острів.— Білі ведмеді та мамутові бияки.— Загибель «Карлука».— Претенсії трьох держав.— Полярна Робінзонша.— Англо-американське нахабство.— Браконьєри під 71° північної широти.— Експедиція «Красного Октября».— Безнадійне становище.— Урятовані.— Колонія на півночі.— У невідомості.

Ляйтенанта російської фльоти барона Ф. П. Вранґеля разом із мічманом Матюшкіним, ліцейським приятелем поета Пушкіна, та лікарем Кібером відрядили 1820 року досліджувати північносхідне узбережжя Сибіру. Вранґель пробув у тих місцях цілих чотири роки. Під час своїх подорожувань уздовж берегів Східньосибірського моря він не раз зустрічався з дикунами-чукчами, що їх дотепер зосталося сім-вісім тисяч, розкиданих невеликими таборами та оселями на величезній території Чукотського півострова та на півночі Якутської республіки.

В одному з таборів старий чукча, що випас на своєму віку не одну тисячоголову отару оленів, розповів Вранґелеві стародавній чукотський переказ про невідому землю на морі. Із слів старого, в одному місці на морському березі є висока скеля, а з неї, в ясну літню погоду, видно далеко в морі високі гори, вкриті снігом. Батько старого розповідав йому про те, як колись давно чукчі воювали з ворожим їм народом онкілон. Переможений ватажок онкілонів Крехай разом із своєю родиною та друзями був примушений утікати човнами до тієї невідомої землі. За деякий час до тієї землі подорожував один чукотський старшина. Але чи повернувся він із своєї подорожі, Вранґель не знав. Як переказують чукчі, колись давно з моря, в напрямі від невідомих гір, кригою проходили великі отари диких оленів.

Вранґель завдався перевірити переказ старого дикуна. Двічі — року 1822 та 1823 — дослідник вибирався далеко кригою в море на розшуки землі. Перший раз він поїхав саньми в північносхідньому напрямі від рогу «Баранячий Камінь» щось із 135 кілометрів, удруге, в напрямі північносхідньому од річки Веркоп — близько 100 кілометрів. Обидва рази він не знайшов землі. Далі в море заїздити не зважився, побоюючись руху крижаних полів.

Вранґель прохав, щоб йому дозволили побути ще рік у цій місцевості для розшуку невідомої землі. Але йому наказали негайно повернутись до Іркутську.

На мапі, що вміщена в книжці Вранґеля «Подорож північними берегами Сибіру та Крижаним морем» маємо острів з написом: «Горы видятся с мыса Якона в летнее время».

Ще до подорожі Вранґеля в Росію доходили чутки про якийсь невідомий острів у Східньосибірському морі поблизу сибірського берега. Російський учений Ломоносов навіть накреслив його на мапі, назвавши цей острів «Сомнительный». Але всі ті відомості були надзвичайно сумнівні і довіряти їм було не можна.

Після досліджень Вранґеля було більше даних сподіватися в цій частині моря знайти новий острів. Проте, й дослідження Вранґеля остаточно не розв'язали питання про острів. Леґенда чи дійсність? — Цю проблему розв'язали тільки за сорок років після подорожі Вранґеля.

Року 1845 з Англії вирядили до Арктики експедицію Джона Франкліна. Ця експедиція мала знайти морський шлях з Атлантійського океану до Тихого — через західню частину Північного полярного моря. Експедиція Франкліна на двох кораблях у складі 129 чоловіка загинула в Арктиці. З 1848 р. почали розшукувати цю експедицію. У розшуках брало участь англійське військове судно «Ґеральд» під командою капітана Келлетта. У серпні 1849 р. Келлетт відкрив у Східньосибірському морі невеличкий острів. Цей острів Келлетт назвав «Ґеральдом» і урочисто приєднав його до англійських володінь. З цього острова в північнозахідньому напрямі Келлетт бачив кілька островів та велику землю.

Ближче підійти до тієї землі Келлеттові заважав лід. Сам Келлетт не був цілком певний, що земля там справді є.

Перший потвердив існування землі американський китобій Лонґ. Року 1867 Лонґ побачив землю під меридіяном 180 і приблизно правильно визначив її розполіг. Землю цю Лонґ назвав «Землею Вранґеля», посилаючись на те, що Вранґель перший повідомив світ про її існування. Після цього ще чимало було плутанини з землею Вранґеля. Протягом п'ятнадцятьох років до землі Вранґеля намагалося підійти кілька кораблів. Але ні одному з них не пощастило цього зробити, бо крижані поля не підпускали їх до таємничої землі.

Тільки 11 серпня 1881 р., після довгих зусиль американець капітан Гупер пароплавом «Корвін» пробився крізь кригу до землі Вранґеля. Гупер підняв над островом прапор Північно-Американських Сполучених Штатів і перейменував острів у «Нову Колюмбію».

Побоюючись, що кригою може затерти його пароплав, Гупер поспішив покинути острів, ані трохи не дослідивши його.

Зате друге американське судно «Роджерс», під командою капітана Беррі, що теж 26 серпня 1881 року підійшло до острова Вранґеля, затрималось біля острова цілих дев'ятнадцять днів. Капітан Беррі розподілив своїх людей на три партії, і вони пішли в різних напрямах досліджувати острів. Беррі з'ясував географічне становище та розміри острова, його фавну та фльору. За його визначенням, довжина острова із сходу на захід не перебільшує 70 миль[1]. Ширина з півночі на південь в окремих місцях сягала 30 - 35 миль. Острів надзвичайно гористий, і найвища точка його — шпиль Беррі — сягає 2.500 футів. З гірських верхів'їв острова тече кілька річок. Рослинність на острові надзвичайно бідна. Там є не більше за дванадцять північних рослин — карликова берізка, полинь, осока й інші. На острові було чимало білих ведмедів та північних лисиць (песців). Знайдено значну кількість посліду диких гусей. Біля острова траплялись моржі та тюлені. На березі знайдено кістяк кита а в глибині острова — мамутові бияки.

Таємницю землі Вранґеля розкрили. Холодний, безлюдний, малоприступний острів, укритий мовчазними голими скелями, нікого не вабив до себе. І хоч Гупер підняв над ним прапор Сполучених Штатів, проте, всі держави мовчки визнали його приналежність до Росії. На всіх географічних мапах, в усіх енциклопедіях, різних довідниках — острів Вранґеля визначено, як російський, що входить до складу Сибіру.

Тільки за тридцять років після того, як Беррі вперше поверхово дослідив острів, саме 1911 року, до острова Вранґеля прибув російський криголам «Вайгач», щоб докладно дослідити береги острова та смугу моря, що його оточує. Тоді вперше склали докладну мапу острова, зробили магнетні спостереження та деякі геологічні досліди. За кілька років «Вайгачеві» довелося ще раз узяти напрям на острів Вранґеля, але дійти до острова вдруге не пощастило.

Та про це пізніше.

Уряд Канади, що є англійська автономна колонія (доміньйон), бувши зацікавлений тими полярними просторами, що межують з територією Канади, вирядив 1913 року наукову експедицію до Арктики під керуванням Стефенсона.

Весною того року Стефенсон на пароплаві «Карлук» (старе китобійне судно) пройшов Берінґову протоку й рушив на схід уздовж північного берега Америки. Того року було дуже багато криги в цій частині Полярного моря (так зване море Бофора). З великими труднощами дійшов «Карлук» наприкінці вересня до гирла річки Колвілл. Тут його так тісно оточила крига, що Стефенсон змушений був стати на зимівлю. Давши наказ готуватися до зимівлі, сам Стефенсон подався до берегів Аляски на полювання, маючи на меті заготувати запас свіжого м'яса.

Другого дня після того, як Стефенсон зійшов на берег, знявся шторм і зрушив крижані поля, а разом з ними і «Карлук» на північний захід. Три з половиною місяці поволі, разом із крижинами, дрейфував «Карлук» за вітрами. Аж 10 січня 1914 року на 173° 50′ західньої довжини і приблизно 72° північної ширини пароплав розтрощила крига.

Завдяки енерґії та досвідченості капітана «Карлук» Бартлета, з судна вчасно встигли вивантажити чималий запас харчу, різних матеріялів та два намети з печами.

Пробувши деякий час на кризі, капітан Бартлет спробував у супроводі команди з 13 чоловіка та 8 учених дістатись острова Ґеральда за 60 миль од місця катастрофи. Але йому не зовсім пощастило. Експедиція замість Ґеральда ледве дійшла острова Вранґеля. Під час цієї подорожі кілька чоловік загинуло. Загинули й лікар Мекей та океанограф Мюррей.

13 лютого 1914 року потерпілі були на острові Вранґеля.

За п'ять день капітан Бартлет у супроводі одного матроса рушив пішки кригою до сибірського берега. Ця небезпечна подорож була щаслива. За три місяці Бартлет був в Алясці, а восени того таки року рятівнича експедиція зняла з острова дев'ять чи десять чоловіка, що зосталися живі. Перед тим їх намагався врятувати «Вайгач». Протягом двадцяти день він пробивався крізь кригу до Вранґеля. Зрештою, за п'ятнадцять миль від острова, обламавши ґвинтові лопаті, примушений був повернути назад.

Стефенсон, що під час імперіялістичної війни (1914—1918 рр.) досліджував Арктику, зрештою дійшов висновку, що острів Вранґеля матиме не абияке значення, коли організувати повітряну авіолінію з Европи до Америки та Азії через Північне полярне море. Зокрема, на його думку, Англії треба було скористуватися своїми правами на острів Вранґеля й побудувати там авіостанцію. Року 1921 з ініціятиви Стефенсона з Канади вирядили загін для окупації острова. Цей загін у складі трьох европейців та однієї ескімоски під керуванням двадцятилітнього юнака Аллана Крауфорда прибув до острова Вранґеля 1 вересня 1921 р. Загін Крауфорда мав харчів тільки на 6 місяців. Крауфорд сподівався добути харчів полю-

[1] Морська миля дорівнює протягові 1 хвилини по меридіяну, близько 1,77 версти, або близько 1,85 кілометра.

ванням, маючи надію, що влітку 1922 р. йому надішлють нові запаси. Але через ряд труднощів пароплав Стефенсона, що віз харчі на острів Врангеля, запізнився й не міг пробитись через кригу до острова. Тим часом Крауфорд з товаришами, сподіваючись на допомогу, не досить енергійно полювали. Восени 1922 року, коли колоністи зрозуміли, що ніякий пароплав не зможе вже дістатися до острова, в них було зовсім мало харчів. Стало ясно, що їм загрожує голодна смерть. Тоді, піднявши англійський прапор над островом Врангеля і склавши декларацію про «приєднання» острова до Англії, Крауфорд із двома товаришами Геллем та Мауером поклали, за прикладом капітана Бартлета, перейти з острова на сибірський берег. На острові зостався хворий Найт та ескімоска—куховарка Ада Блекджек.

1923 року, зважаючи на цілковитий брак відомостей од колонії на о. Врангеля, з Канади вирядили рятувальну експедицію під керуванням Нойса. Та до того часу вже остаточно вигнавши інтервентів і білогвардійців із Сибіру, там зміцніла радянська влада вступила в права хазяїна. Перед тим, як Нойс мав одпливати, його повідомили, що острів Врангеля належить Радянській Росії, а тому експедиція мусить дістати спеціяльний дозвіл од представників радянської влади в Петропавловську. А в Номі (Аляска) Нойса повідомили, ніби там вважають, що о. Врангеля належить Північним Американським Сполученим Штатам.

Нойс не зважив ні на радянські, ні на американські попередження і, захопивши групу ескімосів, щоб їх висадити на о. Врангеля, рушив до острова. Восени 1923 р. шкуна Нойса доплива до о. Врангеля. На острові знайшли лиш одну ескімоску, що вже протягом кількох місяців жила на острові самітною полярною Робінзоншею, після того, як помер Найт. Про долю Крауфорда та його товаришів, що зважилися піти за прикладом сміливого Бартлета, немає ніяких відомостей і досі. Можна бути певним, що ці троє людей загинули холодної, темної ночі-зими в одній із тих страшних ополонок, що трапляються в цій частині Полярного моря.

Англійців не дуже вразила загибель першої колонії, і вони спокійнісінько висадили на острові чотирьох ескімосів із родинами на чолі з американцем Велзом. Ця колонія мала завдання полювати на острові. Та зважаючи на те, що острів цей радянський, ці мисливці були не що інше, як звичайні браконьєри-хижаки під 71° північної ширини. Обґрунтовуючи свою авантуру, вони посилались на виступ прем'єр-міністра Канади Мекензі-

Кінґа 1922 р. в канадському парляменті з заявою, що острів Врангеля «належить Канаді». Там таки в Канаді й далі провадили кампанію за остаточне закріплення острова за Англією. А тому радянський уряд надіслав англійському меморандум з протестом проти захватницького приєднання острова до Англії. Англійський уряд відповів, що, не порушуючи питання про приналежність острова Врангеля, він домагається того, щоб радянський уряд не перешкоджав іще одній канадській партії висадитися на острові.

У зв'язку з цим улітку 1924 року з Владивостоку вирядили радянську експедицію на острів Врангеля з наказом зняти з острова канадійських браконьєрів разом з англійським прапором і замінити його на радянський червоний.

Протягом місяця криголам «Красный Октябрь» підготували для експедиції на о. Врангеля. За начальника експедиції призначили гідрографа-геодезиста В. Давідова. 20 липня 1924 року «Красный Октябрь» вирушив із Владивостоку.

Щоб забезпечити «Красный Октябрь» паливом, пароплав «Олег» завіз до Петропавловська на Камчатці 300 тонн та в затоку «Провіденія» 700 тонн вугілля.

9 серпня «Красный Октябрь» уже вийшов із затоки «Провіденія» в напрямі до Берінґової протоки, взявши з собою 500 тонн вугілля. Вугіллям були завантажені вугільні ями, паровичня, трюм, палуба. Найголовніше для щасливої плавби «Красного Октября» було забезпечене.

10 серпня криголам пройшов Берінґову протоку й вийшов у Полярне море. Спочатку невеликі тумани й вітри та крижини сприяли плавбі «Красного Октября». Але за два дні в 96 милях від о. Врангеля з'явилася крига, що дедалі більше перешкоджала криголамові просуватися вперед. Тільки 20 серпня пощастило підійти до о. Врангеля. У гавані Роджерса криголам закинув кітву. Тут же висадились на берег і пильно оглянули околичний район. Одразу знайшли щоглу та ще деякі ознаки недавньої присутности тут людей. Щоглу зрубали й на обрубку прибили дошку з написом російською та англійською мовами про час та мету експедиції на острів. Там таки поставили нову щоглу й підняли прапор СРСР.

Після цього «Красный Октябрь» рушив на захід уздовж південного берега острова. Незабаром на березі помітили якісь будівлі. Це були землянки, вкриті водоростями та парусиною. Серед них видно було розвішані для сушіння шкури з білих ведмедів. Шлюпка, що припливла до берега, людей у цьому місці не знайшла. Але, коли шлюпка вже повертала до криголама,

з нього помітили другу шлюпку, що відпливала від берега. Ця невідома шлюпка йшла прямо на криголам. У шлюпці можна було розпізнати одного европейця та чотирьох ескімосів. Вони поволі наближалися до «Красного Октября». Коли шлюпка наблизилась до криголама і з неї можна вже було побачити на кормі радянський прапор, люди, що сиділи в шлюпці, відразу повернули назад. Вони зрозуміли, що зустрілися з хазяїном острова, кого вони найменше хотіли б зустріти. Наказ із «Красного Октября» підійти до борту примусив їх знову гребти до корабля.

Ескімоси були надзвичайно перелякані, і, як казали самовидці, тремтіли від страху, коли їх підняли на палубу. Це й були колоністи, що їх оселив на острові Нойс. Всього їх було чотирнадцять душ.

Колоністів-браконьєрів повідомили, що їх вважають за хижаків, їхнє промислове майно конфіскують, а їх самих заберуть з острова. Протягом двох ближчих днів на острові зробили астрономічні, магнетичні та гідрографічні спостереження, і 23 серпня «Красный Октябрь» рушив назад. На той час із 560 тонн вугілля на криголамі зосталося 275 тонн. Цього було мало: коли б зустрілася на дорозі крига, то вугілля могло не вистачити.

Власне, так воно й вийшло. За п'ять днів «Красный Октябрь» пробився до сибірського берега, недалеко рогу Якона, і, оточений кригою, мусів зупинитися у вузькій смузі чистої води біля самого берега.

Безперервні північнозахідні вітри наганяли кригу й примушували думати про зимівлю. 25 вересня припинили останню пару, розібрали деякі машини й остаточно поклали зимувати в кризі. Але 26 вересня змінився вітер, і крига рушила на північний схід. Начальник експедиції зважився спробувати вийти з полярного моря. Спішно склали машини, налили казани морською водою, рештками запасів вугілля розвели пару й рушили через кригу на північний схід.

Ранком 27 вересня підняли кітву, а з полудня того самого дня в морі знявся шторм. Протягом трьох діб кидало на всі боки «Красный Октябрь». Розмах шторму перебільшував 45°. Уже 28 вересня на паливо почали рубати дошки, стовпи, до вугілля домішували машинну олію і всяке сміття. Увечері 30 вересня на судні зосталося тільки 14 тонн вугілля. Спалили мало не всі линви, більшу частину машинної олії, фарби, все дерево з моторового катера. Протягом трьох діб криголам кидало у всі боки біля Берінґової протоки. Становище було катастрофічне.

3 жовтня «Красный Октябрь» опинився на вільній воді, проти оселі Уеллен, що на північному березі рогу Дєжньова. Тут довелося порубати шкуну якогось північного браконьєра, що зосталася там після конфіскації ще 1923 р. Окрім того, закупили в чукчів увесь їхній запас сухих водоростів і на цьому паливі з великими труднощами пішли через Берінґову протоку. На тому боці рогу Дєжньова біля Дєжньовського посту знайшли невеличку купку вугілля, що його при великій ощадності могло вистачити до затоки «Провидения», де були значні запаси палива.

Удосвіта 6 жовтня «Красный Октябрь» входив у затоку «Провидения». На кораблі було 21 пуд вугілля, тобто стільки, що його могло вистачити ще на 25 хвилин плаву. А солодкої води не було зовсім.

Тут уже можна було день-другий відпочити і знову поспішати до Петропавловська на Камчатці. За п'ять день були в Петропавловську, а 29 жовтня «Красный Октябрь» закинув кітву у Владивостоці в затоці «Золотий Ріг».

«Красный Октябрь» виконав своє завдання. З острова Вранґеля зняли групу канадійських браконьєрів, анґлоамериканському інтервентському нахабству дали відсіч і над радянським островом підняли червоний прапор.

Того таки 1924 року американець-полярник, капітан Лен, шкуною «Герман» за кілька день раніше від «Красного Октября» вийшов із рогу Номе на Алясці теж із метою дійти до острова Вранґеля, зняти відтіля канадійську колонію й підняти над островом прапор Сполучених Штатів.

Хоча «Герман» вийшов раніше від «Красного Октября», але йому не пощастило підійти до о. Вранґеля. Лен, правда, пробився через кригу до острова Геральда, де й підняв зоряний американський прапор для того, щоб незабаром його теж змінив червоний прапор СРСР.

У серпні 1924 року представник англійського міністерства закордонних справ Понсонбі офіціяльно від імени англійського уряду заявив, що Англія ніяких претенсій на о. Вранґеля не має.

Після того, як повернувся «Красный Октябрь» із експедиції на острів Вранґеля, у Владивостоці виникла думка оселити радянську колонію на острові, щоб використовувати природні, головно, мисливські багатства острова і щоб мати ґрунт для заснування метеорологічної та радіостанції, так потрібних для мореплавства в цьому районі Північного полярного моря. Здійснити цю думку вдалося тільки 1926 року. Цього року пароплав «Ставрополь» висадив на острові радянську колонію в

складі одинадцяти родин чукчів та ескімосів. Окрім них, на острові зостались начальник колонії, уповноважений Дальскрайвиконкому Ушаков із дружиною, лікар із дружиною та троє мисливців. Всього росіян у колонії було дев'ять. Колонії оставили всяких запасів на три роки. Колоністи мали полювати, закласти розплідник білих песців (полярних лисиць) та досліджувати острів. Радіостанції тоді на острові не було, і, коли «Ставрополь» зник з обрію о. Вранґеля, колоністи осталися самітні в товаристві білих ведмедів та білих лисиць, одрізані від усього світу на дикому, суворому острові, куди пробитися пароплавом важко, а в деякі роки й зовсім неможливо, де полярна ніч тягнеться цілими місяцями, а температура спадає до 70° нижче нуля за Цельсієм.

За рік гідроплян, що був на шкуні «Колима», яка йшла з Владивостоку до Нижньоколимську, завітав на о. Вранґеля до колоністів. Уперше загув пропелер літака над островом. Радісно зустріли колоністи цього несподіваного гостя, що приніс їм новини за цілий рік і забрав їхні листи з враженнями першого року перебування на острові та з проханнями. Почували вони себе добре: ніхто, за винятком лікаря, не висловлював бажання покинути острів.

Незабаром гідроплян знявся над островом, повертаючись на «Колиму» з першими відомостями про колонію та листами колоністів. З листа лікаря, між іншим, довідуємось про температуру на о. Вранґеля за 1926—27 рр.: найвища була 19° і найнижча—64°.

Узимку протягом двох місяців цілу добу доводиться користуватися ліхтарем. Снігові бурі заносять хати й землянки снігом на кілька метрів.

Новий запас харчів, одежі та зброї на о. Вранґеля мали завезти 1928 року. Удруге до о. Вранґеля відрядили «Ставрополь». Одвізши запаси на острів, він мусів забрати там вантаж мисливської здобичі острів'ян та тих колоністів, що не захотять більше оставатися на острові.

1928 рік в Арктиці позначився великим нагромадженням криги. Того року біля сибірського берега затрималось на зимівлю кілька радянських та чужоземних пароплавів і шкун. Міцні крижані поля зупинили «Ставрополь» за шістдесят кілометрів од острова. Після довгих даремних спроб пробитися на північ до о. Вранґеля капітан Міловзоров, побоюючись, що його захопить арктична зима, мусів ні з чим повернутися до Владивостоку. Колоністи о. Вранґеля так і не діждались довгожданого пароплава.

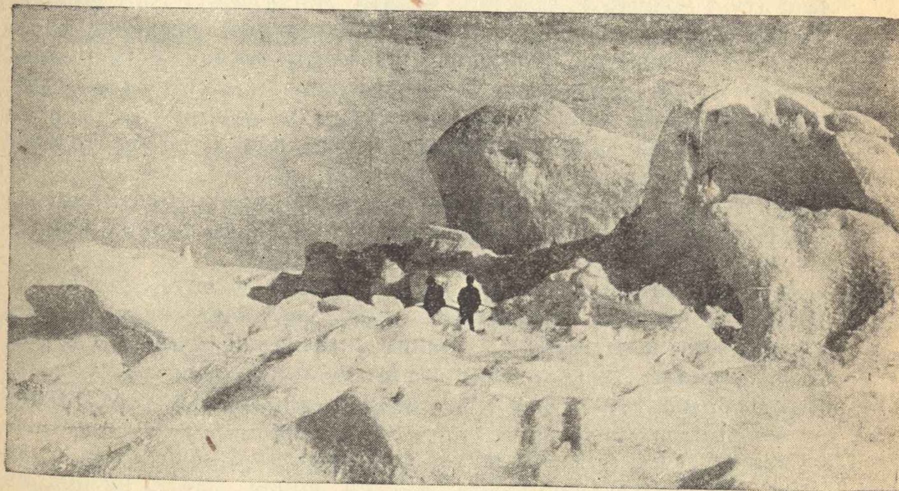
З розпорядження уряду, 1929 року обов'язково мав відбутися рейс на о. Вранґеля. Після довгих суперечок про те, який пароплав чи криголам вирядити до о. Вранґеля, ухвалили, що до о. Вранґеля піде льодоріз «Літке», що перед тим уже років чотири підряд провадив криголамні кампанії в Чорному морі. Окрім «Ф. Літке», на вранґелівський рейс претендував «Ставрополь» та криголам «Сєдов». Після довгого листування та роботи кількох спеціяльних комісій право на рейс зосталося за «Ф. Літке».

«Літке» треба було перекинути з Чорного моря до Владивостоку, звідки він мав вийти на острів Вранґеля в перших числах липня, взявши з собою нових колоністів, радіостанцію, трирічний запас для колонії та майже дворічний (на всякий випадок)—для екіпажу.

Перед відходом льодоріза з Чорного моря до Японського Центральна управа морського транспорту запропонувала українським газетам надіслати на «Літке» чотирьох журналістів.

Замість чотирьох поїхало тільки двоє: О. Мар'янов та я.

Оце були всі відомості про о. Вранґеля та про готування нової експедиції на нього, що я міг зібрати їх перед виходом «Ф. Літке» з Севастополя по статтях, брошурах, уривках із книжок, присвячених Арктиці, та розмов із полярниками нашого Далекого сходу.

II. У МОРІ

Останній вогник Севастополя.— Ранок.— Мертва брижа. Перші фотоневдачі.— На порозі Туреччини.— Свято в Золотому Розі.—Принциповий англієць.— Ярмарок на човнах. — День у Стамбулі. — На Перу. — Болгарський «революціонер». — «Иллюстрированная Россия».— Таємничий будинок.— Тратимо валюту.— Підняли кітву. — Починаю морську кар'єру.— Архіпелаг.— Швидкомір і скляниці.—Літо.

Ще вранці «Літке» вийшов у море на девіяцію. Старий девіятор Севастопільського порту має докладно вивірити обидва компаси судна: головний та шляховий, визначити поправку для обох, і тільки тоді льодоріз може рушити в далеку дорогу.

Протягом дня з Приморського бульвару червонофльотці, моряки радторгфльоти й невеличка купа севастопільських городян та городянок спостерігали, як пароплав, випускаючи густе пасмо чорного диму, вештався на обрії, то зовсім зникаючи, то знову наближаючись до затоки, то поспішаючи на Евпаторію, то поволі, наче з неохотою, простуючи до Ялти, то кружляв на місці, чергуючи передній хід із заднім, міняв напрями, наче дражнився з містом, то немов вагався чи звернути до затоки, чи ні.

Його ждали на другу годину дня, потім на четверту, далі на п'яту і зрештою перестали чекати. Він повернувся о шостій. Пів на сьому девіятор скінчив обчислювати помилки обох компасів і передав капітанові відповідну табличку. Півгодини забрали митні формальності та огляд вугільних ям, щоб туди часом не заліз непроханий пасажир, а о восьмій загув прощальний гудок. Ще півгодини, і «Літке» покинув Севастопільську затоку.

Пароплав легко похитувало, хвилі шпурляли бризками на палубу, і ці бризки та холод проганяли всіх до теплих кубриків та кают.

Другого дня прокинулись десь близько десятьох. Зовсім незвична обстанова для жителів суходолу. Малесенька каюта з двома ліжками одне над одним, невеличка полиця замість стола, люстро й складаний умивальник. Скрізь у безладді розкидані пакунки, валізки, апарати в покрівцях, штативи, одежа. Це свідчить, що тут — не моряки. Нас погойдувало не менше, ніж учора. На палубі було холодно й непривітно. Сині важкі хмари затулили небо, і обриси сонця майже не пробивалися крізь їхній олив'яний шар. Тільки тепло одягшись, можна було вистояти нагорі. Це 22 квітня, коли звичайно в Криму вже починається курортний сезон і купання. А до того ж уночі судно пройшло щось із півтораста миль на зюдвест. Сьогорічна весна таки добре позначилася холодами, і ми розмовляємо, якою погодою нас зустріне Стамбул, а за ним Середземне море. Дехто запевняє, що там теж холоди, і наш біолог Багоров з цього приводу жартує:

— На екваторі обов'язково зустрінемо сніг і кригу.

Але мало охочих стовбичити на палубі, і більшість пасажирів розходиться по каютах, щоб упорядкувати пакунки й валізки та почати готуватись до своєї щоденної роботи.

З кубриків теж ніхто не показується. Там люди вже звикли до моря і в такий холод нічим іншим, як авралом, їх не виманиш на палубу.

Тільки нас двоє та лікар затрималися тут. Останній флегматично, вже поглядом старого звичного моряка, розглядає нерівну горбату поверхню моря, вкритого хвилями, що наче незчисленний гурт могутніх, роз'ярених сивих биків безперервно котяться по степу й з усього розмаху скачуть на пароплав. Вони з силою б'ють у борт, розбиваються й бризкають або відскакують, чи пірнають під кіль, або навіть перекидають розлютовані до піни свої вершечки через пляншир верхньої палуби.

Вітру немає. А море розгойдане, розбурхане, знервоване.

— Це мертва брижа,— пояснює лікар: — тільки два дні тому втих шторм, що лютував на Чорному морі, і воно досі ще не заспокоїлось.

Перший день нашої подорожі був досить звичайний і для моряків страшенно нудний день, що не дав нічого цікавого. Ми були на середині Чорного моря, більше, ніж за сто миль од найближчого берега. Під нами була тисяча метрів морської глибини, а навколо схвильований водяний простір із чорним відтінком води й піною. Вгорі сиве небо. Навколо холод. Ми не зустріли ні одного пароплава. Над нами не пролетіла жадна птиця. Не було й дельфінів, що в цю пору року вже починають супроводити пароплави, уряджаючи перегони й розважаючи пасажирів.

Я поклав узятися до фотографування. Облазивши із своїм «Rodenchtok'ом» та дзеркалкою палубу й спардек, я вибрався на нижній місток і почав моститися на скрині для манільських линв, щоб зфотографувати гострошпильний півбак і бурхливе море. На матовому склі «Rodenchtok'у» 13 ╳ 18 нічогісінько

не було видно. Тоді, знявши апарат із штатива, я став його протирати сухою хустинкою. Штатив, нічим, окрім сили земного тяжіння, не прикріплений, стирчав на містку. Одна з більших хвиль підкотилася й оставила за собою двометрову прірву. «Літке» нахилився на правий бік, мій новісінький штатив нагнувся, хитнувся і з розмаху полетів у море. Я бачив, як його підняло на хвилі, і він поплив назад у протилежний від нашого шляху бік. Ще бачив його хвилин зо дві в довгастому вирі за нашою кормою. Далі він зник.

Тільки за обідом, коли в кают-компанії я розповів про моє нещастя, капітан зауважив, що треба було негайно повідомити його або вахтового, і вони затримали б пароплав і наказали б виловити штатив.

Що ж, я не знав, що заради мого десятикарбованцевого штатива можна зупинити пароплав. Хоча, правда, в даному разі він правив як «заколесник». Найдешевший, а без нього не поїдеш. Недорогий, але в даному разі без нього нічого фотографувати не можна, де потрібна експозиція більша від однієї секунди. У кінооператора є чудовий штатив, але важить він з півпуда і користуватись ним незручно. До речі, цього самого дня кінооператорові теж не повезло: дві скрині з фотоприладдям залляло морською водою. Пропало багато хемікалів та аркушів із двадцять фотопаперу.

Перший день у морі скінчився якось надзвичайно скоро й непомітно. Ми готувалися до другого дня, бо ранком мали закінчити перехід через Чорне море й дістатися до Стамбулу, де, ми були певні того, нас пустять на берег.

Туманним ранком «Ф. Літке» підходив до Стамбулу. Пароплав поволі, мінімальною ходою, просувався крізь туман, раз-у-раз подаючи гудки. На спардеку біля борту стояв сумний, з виглядом цілковитої безнадійности, кінооператор, устрявши поглядом у сиву мряку, що вкривала море й заховувала від об'єктиву його апарата берег.

Легесенько плюскалось море біля бортів, майже непомітно похитуючи судно. «Ф. Літке» сидів глибоко в воді, вода заливала відвідні труби й інжектори не працювали. Троє паровичників тягали відрами попіл, сміття й жужіль із паровичні на спардек і висипали їх у море.

— Ну й повзе! — зауважив, пихкаючи цигаркою, один із матросів чорному, замазаному сажею, паровичникові, що з відром жужелі підійшов до плянширу.

— Миль три на годину, а то й менше. Ледве рухається машина,— відповів той.

Новий гудок перервав розмову. Паровичник спорожнив своє відро й пішов назад до труби, що крізь неї подають сміття.

З 800 тонн вугілля, навантажених у Севастополі, ще зосталося 700. Буде ще роботи днів на два, поки відвідні труби підіймуться з води. Десь ліворуч у тумані загув гудок пароплава, захованого в густому молоці. За хвилину здалека праворуч почувся рев сирени. Йому вторив гудок нашого «Літке».

Так перегукуючись, ми просувалися вперед на вест.

— Берег видно,— почувся вигук із півбаку.

Справді, праворуч крізь туман можна було побачити обриси берегової лінії. Відти з невеличкими перервами долітав рев сирени. Десь ліворуч гримнув гарматний постріл. Це свідчило, що берег ліворуч.

На капітанському містку капітан і два помічники. Другий помічник, Юрій Іванович, напружено вдивляється в туманний берег крізь великий морський бінокль.

— Боцман, лот!

— Є!

Лот із усього розмаху полетів у воду.

— Вибирай!

Раз-раз. Раз-раз,— зашурхав мокрий лінь об борт.

— Пронесло.

— На скількох?

— На двадцяти сажнях.

— Ще кидай.

Боцман безперервно робить виміри. Пронесло на чотирнадцяти. Дістав ґрунту на п'ятнадцяти сажнях. Спереду з'явилась якась гора. Здавалося, пароплав прямував просто на берег. Праворуч на березі з туману виринали якісь будівлі. На півбаку збилась група матросів та паровичників, вони нетерпляче вдивлялись у туман і балакали про Босфор.

Десь ізбоку рвонув вітрець і почав розгонити туман. Раптом на фок-щоглі знявся лоцманський прапор. Він викликав лоцмана. За лоцманським поповз жовтий, карантинний, що викликає лікаря.

Боцман готував уже новий прапор. Червоний із білим півмісяцем та зіркою національний турецький прапор незабаром стрибнув на самий вершок фока.

Вітер розігнав перед нами туман, і спереду розступився берег вузькою протокою, що наче веде до якоїсь невеличкої затоки. На берегах протоки оселі — це Каваки. Ліворуч азіятський суходіл, праворуч — европейський. Вузька протока — Босфор.

На европейському березі стоїть старовинна турецька фортеця. Чи не сюди добирався колись Сагайдачний із своїми бандами?

З протоки нам назустріч суне пароплав. Уже здалеку наші пізнають:

— Італієць.

Сухо й холодно не вітаючись розминаємось із фашистом, що, мабуть, іде до Одеси. Тільки з цікавістю стежимо за людьми на його палубі, і з такою самою цікавістю вони повисли на своєму борту.

За п'ять хвилин, розминувшися з італійцем, узяли на борт лоцмана й сміливо рушили Босфором.

Перед нами розгорнулись краєвиди околиць Стамбулу. Минаємо Бейкос ліворуч, оглядаємось на Буюкдере на європейському березі. Далі йдуть Румелія-ісар та Анатолі-ісар. Праворуч Торабія, а ліворуч з поетичними назвами Екі-Кьой[1] та Паша-бахча[2] з нафтобазою між ними.

Паровичник татарин Абібулаєв, що близько двох років жив у Стамбулі, працюючи на складах нашого Нафтосиндикату, радісно повторює нам назву кожної знайомої околиці й знайомить із берегами колишньої султанської столиці. А перед полуднем ми закинули кітву за тисячу футів од берега, майже якраз напроти колишнього султанського палацу. Праворуч на горах розкинулась европейська частина міста, а в далині, по той бік протоки — азійська, власне справжній Стамбул.

Легенький катер привіз до нас портових урядовців, лікаря та поліцаїв. За ними прибув потрібний скрізь шипчандлер[3].

Вони хутко закінчили всі формальності й поїхали разом із капітаном на берег, оставивши нам неприємну новину: цього дня Стамбул святкував роковини свого визволення від окупантів, і це ставало на перешкоді для негайної видачі перепусток на берег. Перепустки могли видати тільки другого дня; але одночасно на пароплаві були вперті чутки, що сьогодні вночі ми покидаємо Стамбул.

На берег пустили тільки шість чоловіка. Ми доручили їм усіма силами домагатися для нас перепусток сьогодні таки.

Нетерпляче вештались ми по всіх закутках нашого пароплава, здалека милуючись містом, мріючи про його вулиці, закриті від нас великими будівлями, деревами та горою. Мабуть, там десь саме в цей час проходили демонстрації, відбувалися мітинґи, місто було оздоблене плякатами й національними прапорами.

[1] Нова оселя.
[2] Сад баші.
[3] Крамар-посередник, що постачає на пароплав усе потрібне.

У Золотому Розі загули гудки турецьких пароплавів. Вони салютували святу. Могутній гудок «Ф. Літке» приєднався до них. Один по одному прогули кілька гудків. Двоє турків, що були саме в той час у нас, на привітання нашого льодоріза засяяли від задоволення й показали руками на сусіду — великого, похмурого «англійця», що стояв не далі, як за півтораста метрів, і суворо мовчав.

Гудки очевидно викликали в синів туманного Албіону надто неприємні спогади про солідну невдачу в одній із минулих авантур, коли армії його величности Ґеорґа V довелося забиратись разом із своїми манатками із Стамбулу.

Тим часом біля пароплава збилося близько півдюжини човнів пливких крамарів. У малесеньких човнах розкладений купами й стосами привабливий крам: бурштинні й скляні мундштуки, невисокої якости бритви, маленькі фабричні килимки, сиґарети, одеколон, пудра, цукерки, старенькі листівки з краєвидами Стамбулу. Крамарі вперто накидали свій крам, користуючись тим особливим діялектом світових портів, де на десять слів припадає п'ять тубільних, двоє англійських, по одному французькому та німецькому й по півслова російського та італійського. Із цього перистого асортименту принаймні добра половина слів на мові глухонімих, коли останні не переважають. Правда, в даному разі майже кожен із крамарів знав близько півсотні російських слів, а один розмовляв таки досить добре, і з ним можна було порозумітись. Від нас був паровичник татарин, що міг виконувати обов'язки перекладача. Торг розпочався відразу, але минуло не менше, як півтори години, поки була зроблена перша покупка. Флякон одекольону з назвою відомої закордонної фірми, придбаний за одну ліру й зразу відіткнутий, своєю якістю був невисокий. Перша покупка розхолодила покупців. Але нудьга й безнадійність зійти на берег зібрала більшість команди біля східника, навколо якого розташувались крамарі.

Торгувалося мляво. Переоцінено ввесь крам із знижкою од 50 до 75 відсотків. Кожну річ перемацували й оглядали не менше, як двома десятками рук і очей. Ніхто не набавляв ні одного піястра. Так торгували довго. Зрештою, наші не витримали.

— Раз у Стамбулі не будемо, так хоч тут якусь дурницю на згадку купимо.

І більшість підтримала цю пропозицію.

Купували головно сиґарети й мундштуки на згадку.

Але відразу припинили торгівлю й не витратили жадного піястра, коли о п'ятій годині з берега повернувся капітан у супроводі урядовця і заявив, що таки сьогодні ми одержимо перепустки на берег.

Умить обшарпані, замурзані паровичники почали перетворюватися на европейців. Усі умивальники пішли в діло, і за годину витратили мила більше, ніж звичайно протягом тижня.

Біля канцелярії, у вузькому коридорчику збився гурт веселих, трохи схвильованих людей. Ревізор викликав за списком, показував де розписатись і віддавав перепустки.

На невеличкому клаптику паперу, що кожен із нас дістав, найбільше дивували наші фотографії. Протягом кількох годин турки репродукували понад вісімдесят фотографій з наших мореплавних книжок і наліпили їх у перепустки.

— Як це вони наважились випустити вас?— сміялись навколо, розглядаючи фотографії на перепустках Радзіховського, Мар'ямова та мою.

У Севастополі, коли негайно були потрібні фотографії для мореплавних книжок, ми втрьох фотографувались у «моменталіста» на Приморському бульварі. Фотограф посадив нас перед залізною огорожею, і на фотографії наші фізіономії вийшли на фоні залізних ґрат. А своєрідне ретушування севастопільського фотографа надавало цьому пейзажеві безсумнівно криміналістичного відтінку.

Та як там не було, нас на берег пустили.

— Завтра о восьмій годині всі мусять бути на борту, бо о дев'ятій виходимо,— попереджали нас.

Отож, ми могли провести на березі один лиш вечір та, переспавши години чотири на судні, ще ранком з'їхати до міста не більше, як на дві години. Тому ми поспішали.

Хлопчина турок, з нерозбірним ім'ям і охрищений від нас Махметом, користуючися з випадку, забрав нас п'ятьох на човен, де треба було додержувати якнайбільшої рівноваги, і за дві ліри приставив на берег.

Ми стояли на суходолі. Тупали ногою об землю і з задоволенням говорили:

— Земле турецька!

Був вечір. Крізь темряву з моря світили вогники «Ф. Літке», праворуч зникали неясні обриси султанського палацу, ліворуч здіймались таємничі будівлі; в напрямі до міста йшов майданчик з деревами по боках, а в перспективі виднілась вулиця, освіт-

лена ліхтарями. Вулицею промайнув трамвай, промчало авто, десь близько було чути незрозумілу розмову.

Ми стояли трохи розгублені в цьому невідомому для нас місті. Один із нас знав трішки англійську мову, другий чи не гірше німецьку, двоє кілька німецьких слів, і один орудував двома лише мовами — українською та російською. А для того, щоб вас зрозуміли в Стамбулі, треба знати або турецьку або французьку. Про це нас повідомляли ще вдома, але, на жаль, на «Літке» не попав жадний, щоб міг «parler français».

Куди? Звісно, на Перу.

Усі знали, що це головна частина европейського міста, і всі завдалися потрапити туди. Але як її знайти?

Рушили на освітлену вулицю. Вона була освітлена, але досить безлюдна. Окрім трамваю й кількох авт, зрідка траплялись перехожі.

Перші двоє стрічних нічого не могли нам пояснити. Третій запитав: «Qu'est-ceque vous voulez», і ми розійшлись із ним, як і з двома попередніми.

Тільки на розі двоє поліцаїв знайшли шофера, що знав принаймні півсотню російських слів, а більше нам було не потрібно.

Машина понесла нас вузькими вулицями Галати. Не знаю, де ми опинились. Це було на розі трьох вулиць,— там була перукарня. Перед візитою до консула слід було поголитись. Після біганини для розміну долярів на ліри, щоб розплатитися з таксі, ми сиділи в перукарських кріслах, і турецькі перукарі мистецьки голили наші щоки.

Низенький перукар із чорною бородою подав нам газету. Газета була болгарська. Після короткої розмови за допомогою товстого турка, що знав російську мову, виявилось, що перед нами стояв болгарський соціял-демократ.

Соціял-демократ набундючився і, очевидно, був не від того, щоб надовго встряти з нами в розмову.

— Він еміґрант? — питали ми.

— Ні. Приїхав сюди на заробітки. Перше мав власну перукарню, але прогорів.

— А у вас соціял-демократи є? — Це до турка.

Очі товстого турка сміялись. Він мовчки похитав головою і пальцями правої руки зробив рух біля горла, що мало означати: вішають. Після такої розмови ми поспішили покинути любих перукарів, а в тому числі й болгарського «революціонера», що, крім плати за таксою, взяли з нас доляр «на чай».

Повечеряти, розім'яти ноги — і мерщій до консульства, бо вже пізно.

Вулиці залляті світлом, переповнені автомобілями, світляна реклама, кафе й шантани, натовп елеґантно одягнених чоловіків і жінок із чималою кількістю підозрілих фігур на панелях та поліцаї на своїх постах зустрічали нас. У цьому натовпі ми швидко посувалися вперед без ніякого компаса та інших навіґаційних засобів, покладаючись тільки на свої зорові враження і на бажання більше побачити.

В одному місці зустріли своїх. Вони йшли в протилежному напрямі.

— На пароплав вертаєтесь?

— Куди там. Ще навколо себе роздивитися не встигли.

Ми вже два дні без жадних інформацій. Газетний кіоск притягає нас, наче маґнет.

— Русь газет, журналь єст?— звертається один із нас до газетяра, уявляючи, що говорить стамбульським міжнароднім діялектом. Звідти чутно покручену російську мову вперемішку з французькими й німецькими словами. Нам простягають мілюковські «Последние новости», ризьке «Слово» та паризьку «Иллюстрированную Россию».

— А радянські є? Советіше?

— Но! Но!

Ну, що ж, давай білоґвардійські плюс «Берлінер Таґеблят». Тим мусимо обмежитись.

«Иллюстрированная Россия», поганенький журнальчик із старою російською ортографією, з ятями та твердими знаками, викликала в нас чимало сміху своєю «Сповіддю чекіста», нарисами про радянську жіночу поліцію та своєю жіночою сторінкою. «Старий кривавий чекіст» сповідається на сторінках «Иллюстрированной России» із страшних злочинів і викриває чергову серію «таємниць чека». На сторінки цього журнала його привів божевільний дідуган Бурцев, що в кожному більшовику бачив «німецького шпига» і в кожній фізіономії, що йому не до вподоби,— більшовика.

Виявляється, що «скажений чекіст» — родич відомого генерала і Ялтинського градоначальника Думбадзе.

Тут таки подається лист якогось статечного біло-Думбадзе із запевненням, що «старий чекіст нічого спільного з родиною Думбадзе не має». Цей лист може стати за зразок писанини в «Иллюстрированной России», і тому варто навести уривки з нього.

Я (пише один із справжніх Думбадзе), какъ старшій изъ фамиліи Думбадзе въ емиграціи, считаю долгомъ сообщить господину Бурцеву о томъ, что во 1) никакихъ родственниковъ, подобныхъ сему господину, фамилія Думбадзе не имѣла и имѣть не будетъ. Во 2) Утвержденіе его, что онъ состоитъ родственникомъ по матери — ложь, ибо его фамилія не была бы Думбадзе. 3) Всѣ члены фамилии Думбадзе честно стали въ ряды бѣлыхъ войскъ, состояли въ нихъ всю борьбу, прошли всѣ походы, не покладаютъ оружія до конца и класть не собираются. Раскаиваться имъ не въ чемъ. Совѣсть ихъ чиста. Многіе изъ нашей семьи удостоены вниманіемъ вождей бѣлого движенія; въ частности, Вашъ покорный слуга гордится вниманіемъ къ нему генерала Кутепова.

Готовый къ услугамъ Леванъ Сампсоновичъ Думбадзе, быв. командиръ 3 Алексѣевской батареи, участникъ Дроздовскаго похода и бѣлого движенія первыхъ дней, Галлиполіецъ и кавалеръ ордена Св. Николая 2 ст., сынъ генерала Сампсона Антоновича Думбадзе и племянникъ Ялтинскаго градоначальника генерала Ивана Антоновича Думбадзе.

Патос нагадує Сабурову дачу. Але для білоґвардійського смітника це — стиль.

А на суміжній сторінці під заголовком: «Кухарка имѣетъ возможность управлять государствомъ» вміщена фотографія мітинґу чи демонстрації хатніх робітниць у Харкові з таким підписом:

«Митинги, демонстраци протеста, забастовки—довольно обычное явленіе въ единственномъ на свѣтѣ соціалистическомъ государствѣ. Приводимая нами фотографія изображаетъ одну изъ такихъ сценокъ. На этотъ разъ бунтуютъ совѣтскіе кухарки. На знамени у демонстрантокъ — цитата изъ Ленина: «Каждая кухарка можетъ управлять государствомъ».

Цю фотографію з написом я вирізав і поклав переслати одній з хатніх робітниць у нашому таки Харкові. Хай покаже товаришкам і разом пригадають, коли то вони так рішуче й організовано виступали «проти радянської влади, — чи не 8 березня цього року.

Ще побавившись надзвичайно оригінальною статтею в «Слові» про величезну вагу теософії та її переваги над історичним матеріялізмом, ми почали розшукувати наше консульство.

За двадцять хвилин легковий автомобіль примчав нас на одну з малоосвітлених вулиць, і ми стали перед величезною чорною пащею якогось подвір'я з великим будинком. Серп і молот радянського герба на табличці і золоті літери USSR розвіяли всякий сумнів, що ми біля воріт своєї мети.

Увійшли на подвір'я. Перед нами кілька дверей, що ведуть до будинку, і жадної людини. Нерішуче ми збились укупу й обмірковували, в які двері нам іти.

Увійшли в найбільші, що в центрі.

Кручені сходи ведуть кудись угору.

— Зважимось?

— Ану! — І ми один по одному цілою юрбою зважуємось. Знову двері. Після довгого стуку, нарешті, вони перед нами відчинились.

За п'ять хвилин ми сиділи в більярдній кімнаті консульського клюбу за кругленьким столиком і розмовляли з консулом.

— Пізненько ви до нас завітали,— сміється консул, показуючи на годнинник.— Там — 23 (11 г. ночі).

— Ви ж розумієте, що в нашому розпорядженні тільки кілька годин.

Сині пасма диму пливуть над нами, і жвава розмова затягується до пізньої ночі. Сотні запитань зриваються з наших уст, але чи можемо вичерпати все в цій розмові. І консул має рацію кажучи:

— Товариші, коли хочете познайомитись із Туреччиною чи хоча б із Стамбулом, приїздіть сюди не на кілька годин, а приїжджайте до Стамбулу щонайменше на тиждень і до Туреччини принаймні на півтора місяці. Молода, визволена від національного й февдально-релігійного гніту держава хутко росте, розвивається і має величезні досягнення. Тут є на що подивитись.

Він із надзвичайним задоволенням згадував делеґацію українських учених та письменників, що минулого року відвідали Туреччину. Співробітники консульства з величезною цікавістю розпитували про своїх знайомих і з особливою симпатією згадували Льоню Первомайського.

З головою, набитою цифрами, фактами, пропозиціями й порадами, о другій годині ночі ми вертали на пароплав. Знову авто — недороге, вигідне й швидке — несло нас спорожнілими вулицями міста на Галату повз пристань і зупинилось біля берега затоки. По довгих розшуках з якогось темного закутку з'явилося четверо перевізників і після впертого торгу, злупивши з нас утроє, повезли своїми душогубками на пароплав. Тиха, прозора місячна ніч повисла над Босфором. Тільки хлюпання весел нашого весляра порушують тишу. Стамбул завмер у далині. Кілька годин лиш ми пробули в колишній султанській столиці.

Кілька годин сну, і ми зможемо ще ранком протягом двох годин оглядати вулиці цього міста й розім'яти ноги перед далекою подорожжю. Адже, ми не певні того, чи зійдемо ще на берег протягом десятьох тисяч миль до Владивостоку.

Ледве розвиднілось, як хлопці знову рушили до міста. Екіпаж дістав невеликий аванс турецькими лірами в рахунок зарплати. Все до піястра зосталося в Стамбулі. Дешевизна там справді надзвичайна. Це пояснюється тим, що за умовою, яку накинули туркам англо-французи, тут заведені дуже малі мита. З усіх країн світу сюди завозять усякий крам із мінімальним митом. Це надзвичайно вигідно всім міжнароднім спекулянтам, та тільки не Туреччині. При таких умовах індустрія, що її тут майже немає, розвинутися не може, не витримуючи могутньої конкуренції вільного ринку. Але таке становище в Туреччині триватиме недовго. Цього року закінчується термін кабальної угоди, і турки не затають своїх намірів про те, щоб цього таки року покінчити з «вільним ринком», проводячи свою митну політику в інтересах розвитку власної індустрії.

Наші моряки, правда, не дуже цікавились становищем турецької індустрії та умовами завозу сюди чужоземного краму. Вони поспішали зазирнути до кожної крамниці на Галаті, купити бритву, білизну, хустинку, кепі — все, що дозволяв невеличкий аванс і радянська митниця. Характеристично, що рідко натрапляли на крамницю, де не можна було б порозумітись російською мовою. А там, де не можна було російською, допомагав міжнародній портовий жарґон, що про нього я вже згадував. О десятій годині, навантажені невеличкими пакунками, почали ми вертати на «Літке». Тут ждала новина, що рушаємо не раніше, як годин за три, бо ще не закупили харчів. Новина була й приємна, і неприємна. Приємна, бо можна було поїхати ще до міста, а неприємна через те, що вона з'явилась, наче погожий вітрець для вітрильника під час штилю, коли моряки думали постояти на місці й збирали вітрила, а ми в даному разі були вже без вітрил — без грошей, спішно витративши їх із самого ранку.

Тільки о четвертій годині крут потяг кітвицю на бак, і брудна білувата пляма на воді розпливлась під шпичаком. Ми, нарешті, знялися з кітви. На капітанському містку стояв лоцман, подібний на англійця турок, і вів «Літке» в море. Сонце схилялось над містом, мальовниче фарбуючи промінням европейські велетні Перу, численні мінарети із славнозвісної Айя-Софії. З біноклями в руках ми милувалися містом колишніх візантійських, а потім турецьких деспотів-монархів, що тепер стало містом зграї пройдисвітів, авантурників та аферистів усіх національностей, аґентури й паразитури світового деспота-капіталу.

«Літке» поволі різав води Босфору, наближаючись до Мармурового моря, покидаючи ззаду Костянтинопіль.

Другого дня ми були в новому морі.

Проходили повз Егейський архіпелаг.

Того таки дня почалася моя морська кар'єра. На «Літке» я був записаний машинним учнем, аж тут змінив свою професію на палубного матроса. Мене віддано в науку до Миті Золкіна, підвахтового Юрія Івановича. Наша вахта з 8 до 12 ранку й з 8 до 12 вечора.

Першого дня з 7 до 12 скріб смолу на капітанському містку, а потім мив його, поливаючи з кишки, шаруючи голяком, помелом, кавстиком та піском.

На перший раз воно видається не так то й легко. Зігнувшись удвоє, щосили скребеш залізною шкрябкою по паралельних пасмах помоченої смоли. Сонце припікає, і смола вже починає розтоплюватись, треба мерщій з нею кінчати, бо потім вона розпливається по всій палубі й липнутиме до ніг, розноситиметься по каютах і кубриках.

Цього самого дня я обізнався із лагом та склянками. Лаг — простенький інструмент визначати протяг пройденого шляху, має величезну вагу в навіґації. Ним контролюють довжину пройденого шляху, визначають становище судна, віддалення од маяка, берегів, що проходять повз них. Щогодини, а іноді й частіш, вахтовий записує до журнала цифри, що показує лаг. Двома нападами вивчаю лаг і безпомилково читаю його циферблят.

Набагато важче з такою, немов простою, річчю, як скляниці. Корабельним дзвоном користуються для скляниць та тривог. Здається, надзвичайно просто підійти до дзвона, взяти в руку шкертик і вибити: бам-бам, бам-бам. Але учні звичайно замість скляниць б'ють, як дзвонарі в костьолі, скликаючи на месу, або вибивають пожежну тривогу. Перше викликає тільки сміх та жарти моряків на адресу дзвонаря, а друге — загальну метушню — шукають сокири, смок, і зрештою радять дзвонареві піти до кока на камбуз і навчитись перше на казані бити скляниці, ніж одразу братися до дзвона.

Днів за два в Середземному морі зі мною трапилося перше й друге. Тільки за тиждень після цього мені дозволено знову вибити скляниці.

Почалося літо. «Літке» вибіг йому назустріч у Середземне море. Сонце нагрівало термометр до 28°, розтоплювало смолу, поскидало з людей одежу, зоставивши їх у самих трусах, понатягало таші на містку, спардеку та юті, щоб ми могли

там заховатись од його гарячих поцілунків, і примусило нас цінувати холодну воду, як нектар богів старої Геллади, що ми її покинули за собою.

Ми наближалися до Порт-Саїду, воріт Червоного моря, цього всесвітньо-відомого пекла на межі Африки й Азії. Блакитні середземноморські хвилі, нагріті сонцем, ластились біля бортів судна, призначеного різати крижані шари північного моря, й жартівливо обіцяли нас не гойдати.

Ліворуч маячіли якісь великі острови й невідомі нам маяки, а перед нами ось-ось має з'явитися Порт-Саїд. Ми сподівалися найгіршого: спеки, поліцаїв, вугільного пилу, що його привезуть вантажники, і заборони зійти на берег.

III. КОРАБЕЛЬ ЧОТИРЬОХ НАЗОВ

«Граф Ґрей» на англійській службі.— Від цивільної «Канади» до збройного «Інтернаціоналу».—Під ім'ям славнозвісного дослідника.— Кают-компанія і кубрики.—Вовки й вовченята. — Моряки з перами, мікроскопами та фотоапаратами.

Запивши бокалом дешевого лівадійського вина раґу з портсаїдської баранини, другий помічник капітана, Юрій Іванович, зібрався відпочивати після чотиригодинної ранішньої вахти.

Але це не так легко було зробити. В каюті температура понад 30°. Одчинений ілюмінатор і електричний вентилятор не допомагали. Ілюмінатор не справлявся з повітрям, розпеченим вертикальним промінням південного тропічного сонця, і Юрій Іванович, увесь спітнілий, у самих трусах, утративши, як і всі, надію знайти схованку від цієї спеки, розіклав на своєму столі для писання папку з паперами і, безнадійним голосом поскаржившись на спеку, подав мені папку.

Тут були документи: свідоцтво про народження, паспорт і мореплавна книжка нашого «Ф. Літке».

За допомогою Юрія Івановича, з тих документів можна було розібрати, що — 4 вересня 1909 року суднобудівний завод «Віккерс і Максім» спустили на воду судно, збудоване із сталі та заліза, «Граф Ґрей». Судно було збудоване так, щоб з нього міг бути льодоріз, а не криголам, і пасажирський пароплав. Реґістровий тоннаж «Графа Ґрея» становив 2.216 тонн. Чистого вантажу він міг узяти 375 тонн. Завдовжки нове судно було 274 фути, завширшки 48 і завглибшки 27,5 футів. Вага судна була щось із 5.000 тонн.

З двома могутніми машинами на 7.200 індикаторних сил «Граф Ґрей» під командою капітана Бравна ввійшов до складу суден особливого призначення, що належали канадійському урядові.

Взимку, коли міцний крижаний шар укривав морські узбережжя Канади, «Граф Ґрей» проводив через кригу пароплави і перевозив пошту й пасажирів між південними портами домініьйону.

Із своїми могутніми машинами під шістьма паровиками, з міцним панцерним шпичаком різати кригу, з швидкістю до 18,5 миль на годину, «Графові Ґреєві» не раз доводилось виконувати важливі доручення під час холодних канадійських зим. А влітку «Граф Ґрей» міг правити за чудово встатковану яхту для морських прогулянок.

Та минуло якихось п'ять років і «Граф Ґрей» перейшов до рук нового господаря.

Війна 1914 року відрізала російські порти Чорного та Балтицького морів од океанів. Бувши за десять тисяч кілометрів од европейської частини країни, Владивосток не міг заступати Одеси та Петербурґу. Залізниця до Мурману ще не була закінчена. Був ще Архангельськ, та його, як відомо, щороку на довгий час укриває крига. Щоб хоч частково вийти з такого становища, Росія потребує величезної кількости криголамів. За кордоном в Англії замовляють кілька нових криголамів. Там будують теперішні «Макаров», «Красін», «Малигін», «Добриня Нікітіч», нумерні — №№ 1—6 та інші криголами.

Але, поки їх будували, російський уряд пошукував уже готових криголамів, щоб придбати їх негайно за готівку.

1915 р. «Граф Ґрей» прибув до Архангельського порту, де, перейменувавшись на «Канаду», працював під час імперіялістичної та громадянської війни, роблячи рейси між Білим морем та Нью-Кестлом, Лондоном, Ліверпулем.

Коли Архангельськ, а разом із ним і льодоріз «Канада» дістались червоним, «Канаду» перейменовано на «III-й Інтернаціонал» і озброєно 6 гарматами. Недовго льодоріз був озброєний. Не довелося йому брати участи в військових баталіях. Тільки раз стріляв він із своїх гармат тоді, коли вивели його на спробу в море. Наш старший матрос, естонець Лапін— найстарший, разом із боцманом (теж естонець), службовець на льодорізі, оповідає, що, коли дали випал із усіх шести гармат,— усі двері й вікна на судні повилітали, а люди попадали додолу. Після того вже більше не стріляли. Вчетверте міняють ім'я льодорізові. Тепер він дістає ім'я славнозвісного вченого географа й полярного дослідника «Ф. Літке»[1], що свого часу перший склав мапу Нової Землі.

1923 року льодоріз перекинули до Ленінграду, а звідти після генерального ремонту він у серпні 1925 р. прибув до Одеси для роботи в Чорному морі. Три зими «Літке» працював у кригах Чорного та Озівського морів у районах Одеси, Миколаєва, Керчі, Маріюполя, проводячи через криги вантажні та пасажирські пароплави. Останньої зими року 1928-29 йому довелося працювати дуже багато, і завдяки йому чимало пароплавів урятовано від аварії в замерзлому морі. Ця надзвичайно холодна зима затяглася довго, і тільки наприкінці березня Чорне море звільнилось од криги.

[1] Між іншим, у газетах довгий час неправильно писалось ім'я льодоріза «Лідтке» замість «Літке», як справді він зветься.

З квітня «Літке» почали ремонтувати на Севастопільському морзаводі. До 15 квітня треба було закінчити ремонт льодоріза. Був такий наказ від уряду. Проте, через «повільні темпи» всяких комісій, замість того, щоб до 15 квітня закінчити ремонт і вийти в море, наш льодоріз покинув Севастопіль 21 квітня, ледве полатавшись для переходу в 10 тисяч миль до Владивостоку. Остаточно його мали відремонтувати у Владивостоці.

— Коли так збиратимемось і далі, то зимівля в кригах біля Вранґеля забезпечена,— говорив один із наших товаришів.

Але перших таки днів нашого рейсу з'явилася надія, що нам пощастить покинути Владивосток не тільки вчасно, а, можливо, ще й раніш. Цю надію подавали нам швидкий хід «Літке» південними морями та запевнення наших владивостокчан. Владивостокчани, тобто капітан Дублицький, старший механік Гейн та старший помічник капітана Стєхов запевняли, що «Літке» потребує значно меншого ремонту, ніж як гадали в Севастополі, і що Владивостоцький морзавод відремонтує його протягом двох тижнів.

— Першого липня вийдемо на о. Вранґеля,— говорив Йосип Антонович Гейн, німець, що забув німецьку мову і тепер українською говорить краще, ніж німецькою.

Далекосхідного українізованого німця підтримував Володимир Михайлович Стєхов — моряк із двадцятип'ятирічним стажем, що вже не раз бував за Берінґовою протокою.

— Я запевняю, що 23 вересня повернемось із о. Вранґеля до Владивостоку,—запевняв він нас.

Острів Вранґель часто стає темою наших розмов. Але це ще так далеко і так мало впевнений кожний, що йому пощастить попасти в рейс Владивосток — Вранґель, що розмови мають під собою мало реального ґрунту.

Із Севастополя до Владивостоку на «Літке» їдуть дев'яносто чоловіка. З них вісім пасажирів, а решта—команда: капітан, три помічники, чотири механіки, лікар, радист, боцман, штурманський учень, дев'ять матросів, дванадцять машиністів, сорок паровичників, електрик, чотири коки (корабельні кухарі), буфетник і двоє буфетних службовців. Ось і вся наша команда.

Коли ранком вахтовий матрос одіб'є чотири скляниці, ми поспішаємо до кают-компанії. На столі, застеленому білою скатертиною, вже готовий сніданок і чай. Блищать нікльовані таці, чайники, коновки, цукерниці. По пушці консервів на двох і чаю досхочу на кожного — от і ввесь наш сніданок. До

сніданку можна трохи запізнитися. Не те з обідом. Після трьох скляниць, що означають в перекладі на суходільну мову— одинадцять годин, дзвінок буфетника скликає до обіду. Запізнюватися можна тільки вахтовим, що змінюються о дванадцятій годині. З інших коли б хто насмілився запізнитися, ризикує зостатися без обіду.

У кают-компанії головує наш капітан Костянтин Олександрович Дублицький[1]. Старий морський вовк має близько тридцяти років морського стажу, і це вже п'ятий раз веде судно за полярне коло.

Під час обіду точаться безперервні розмови. Майже щоразу центром уваги кают-компанії бувають дискусії двох «вовків», що своїм виглядом ані трохи не нагадують вищезгаданої породи тваринного світу,— третього помічника Олександра Олександровича і третього механіка Пилипа Івановича. Пилип Іванович родом із Києва, але довгий час живе вже в Херсоні, за що Олександер Олександрович зве його «охерсонившимся». Олександер Олександрович розповідає про всякі події в його житті за тридцятирічну плавбу по Чорному морю. Пилип Іванович років на три старший від Олександра Олександровича. Старий приятель, заїдаючи другу порцію супу третьою, з таким гумором запевняє, що «Саша травить»[2], що вся кают-компанія заходиться від реготу.

---

[1] К. О. Дублицький 1905 р. був секретарем першої всеросійської спілки моряків в Одесі, що звалась «Реєстрація суднових команд Чорноморської фльоти». Він керував страйками моряків і вимагав гласного суду над ляйтенантом Шмідтом. За це його заарештували. Як просидів півроку в тюрмі, заслали його до Тобольської губерні на час воєнного стану в Одесі. Потім Дублицькому дозволили виїхати за кордон. Він еміґрував до Америки. Там працював чорноробом на заводах, а потім плавав на судні „Комет" звичайним матросом, дарма, що був капітан далекої плавби. За кілька років повернувся до Росії. Але зважаючи на його революційне минуле, Дублицького на роботу ніхто не приймав. Мусів був працювати за кочегара. Потім переїхав на Далекий схід. Став на річковий пароплав помічником капітана, а потім капітаном. 1917 р. вперше ходив у полярний рейс до гирла річки Колими. Був тоді за старшого помічника відомого на Далекім сході капітана-полярника Ґросберґа.

Під час громадянської війни, будучи на Далекому сході, двічі приводив до Владивостоку і передав радянській владі захоплені білими пароплави.

1925-26-27 рр. був капітаном на пароплавах, що ходили до гирла Колими. Ні одного разу на зимівлю не зоставався—показавши себе першорядним полярним капітаном.

[2] Травити — розпускати линву. На морському жарґоні те саме, що брехати. Має також інші значення, напр.—блювати, хоріючи на морську хворобу.

Але часом починає «травити» й Пилип Іванович, і тоді за нього береться Олександер Олександрович.

Моряки люблять «травить», і тут уславлені мисливці остаються далеко позаду. У кубрику можна почути цілком неймовірні історії, де, справді, неймовірна дійсність переплітається з не менш неймовірною брехнею. Кают-компанії не відстають від кубриків.

Окрім оповідань Олександра Олександровича й реплік на них Пилипа Івановича, чимало часу забирають дискусії владивостокчан із чорноморцями про те, де кращі моряки, де краще працювати, і багато всяких переваг Владивостоку над Одесою та Севастополем, чи навпаки—останніх над Владивостоком.

Стєхов і Гейн запевняли, що чорноморські паровичники і в підметки не годяться владивостоцьким, а четвертий механік Іванов, молодий, рішучий хлопець, гаряче боронив чорноморців та балтійців.

Невтральний був тільки наш лікар Шатров, що тільки років два тому став за моряка, поплившп на вітрильнику «Товариш» із Архангельську до Буенос-Айресу. Подорож вітрильника тривала понад півтора роки, і Шатрову так сподобалося морське життя, що він, людина вже літня, не зважаючи ні на які труднощі, охоче погодився йти на о. Вранґеля.

Покищо лікареві роботи мало. Хорих майже немає, за винятком двох-трьох застуджених. У інших час від часу трапляються лиш невеликі пошкодження: той розбив ногу, другому притиснуло палець, третій попікся, в четвертого розболівся зуб. Але всі ці дрібниці забирають надзвичайно мало часу, і тому лікар дістав додаткову навантагу. Він разом із радистом виконують обов'язки господині в кают - компанії. Радист теж роботи майже не має. Востаннє в Червоному морі зв'язавшися своєю півторакіловаткою з Миколаївською радіостанцією за півтори тисячі миль, і одіславши цілий пакунок радіограм, по сім копійок радянською валютою за слово, він спочиває. Тепер зв'язок тримаємо через закордонні радіостанції. Тільки раз на добу радист звіряє радіом хронометр та коли - не - коли надсилає або приймає службову телеграму. Приватних телеграм більше ніхто не посилає. Закордонним радіостанціям треба платити дорого та до того й чужоземною валютою.

За столом радиста (прозваного Марконі) та лікаря ніхто інакше не зве, як «люба господиня». На їхньому обов'язку стежити, щоб вчасно і в достатній кількості було подане, прибране й зроблене все потрібне для харчування. З вином наша господиня має найбільше клопоту. За колективним договором команді пароплаву під тропіками, коли температура повітря понад 20^0, видається по півпляшки вина на людину. Ми почали вино ще до тропіків. Кисленькі лівадійські вина спочатку всім припали до смаку, а що видавали по пляшці на двох, траплялось, що хтось один випивав усю пляшку, зоставивши для другого дві чайні ложки. До вина ставилися уважно, до пляшок — ні. Пляшки перемішували. Траплялось, забували пляшки в кают - компанії, і коли, під час хитавиці, пароплав давав крен 15 - 20 градусів, пляшки летіли на підлогу, бились, і вино розливалося. У таких випадках господиня лаялась і обіцяла зняти з себе свої обов'язки. Але за якихось півтора тижні вино набридло, і його лиш підмішували до чаю або мішали з водою пити. Дехто почав складати вино до фондів «недоторканого запасу», щоб було на випадок зимівлі біля о. Вранґеля.

Після обіду хороше забиратись кудись у затінок і задати хропака, поки неймовірно гаряче тропічне сонце, перейшовши з півдня на північ, поверне на захід.

Ще був чай за дві години по обіді, але його незабаром зліквідували, бо ніхто не хотів пити.

Перемучившись до п'ятої години й повечерявши, втішені вечірньою прохолодою люди розходяться, хто куди. А я простую на бак до матроського кубрика, щоб звідти милуватися заходом сонця в Індійському океані, імпресіоністичними мазками на рожево - синюватих пасмах водяної пустелі, невисокими, але могутніми хвилями, що їх з півдня наганяє мусон, і слухати, як «травлять» у кубрику.

З боцманом у нас десять чоловіка матросів. Семеро містяться в кубрику. Це все—вовки й вовченята.

Забув попередити: «вовком» у нас зветься кожний моряк, що плещеться в солоній воді щонайменше чверть століття. Троє чи четверо наших матросів, безперечно, мають право на цю почесну назву.

Наймолодший у кубрику — Митя Золкін, матрос - комуніст із воєнморів, має стажу сім років, що за них устиг потеліпатись у Балтиці, у водах Далекого Сходу і сполоснутись найсолонішою чорноморською водичкою.

Митя—санґвінік. Він рідко сидить мовчки. Любить дискутувати, нікому не попустить, рішуче береться до діла, не завжди виконує його і ніколи не згоджується визнати себе за переможеного.

Ось він починає дискутувати з боцманом. Цей високий сухорлявий латиш, що на своєму віку більше бачив моря, ніж сухо-

долу, заявив, що Митя не так як слід в'яже подвійний бесідочний ґудзь.

— Хто, я?

— Ти! — сміється боцман.

Митя починає палко доводити, що боцман хоч і плаває вчетверо більше від нього, але в ґудзях розуміє принаймні втроє менш від його — Миті. На доказ своєї правоти починає посилатися на ряд авторитетних «морських практик», що боцман про них, правда, чув, але ніколи не читав, бо взагалі нічого, крім вивісок, не читає.

Боцман знизує плечима, і Миті, звісно, не вірить. Він знає, що ще 1912 року, коли Митя без штанів бігав, він тоді вже матросом «першої кляси»[1] проходив цим самим шляхом через Індійський океан з Одеси до Владивостоку, а звідти до Австралії. Років двадцять тому наш боцман ходив на вітрильниках з Европи до Америки, він був в усіх російських і багатьох чужоземних портах і разом із Лапіним—найстарший службовець на «Літке».

Лапін теж латиш. Це найпоказніша постать серед палубної команди. Коли його могутня постать з'являється із шлангою в руках на спардеку — ви зачаровуєтесь ним. Широкі груди вкриті просоленою й засмаленою шкурою, і на кожному цалі з-під неї виступають м'язи. Напівголий з білим матроським покрівцем на голові, він посміхається чудовою м'якою посмішкою, що розпливається на широкому обличчі. На вигляд йому можна дати років п'ятдесят, хоч сивина в його вусах ледве лиш пробивається. Тільки на малюнках можна зустріти таку типову піратську постать, і тільки в книжках таку спокійну, лагідну, прекрасну людину, як наш тесля і старий матрос «Петрович». Лапіна величають Петровичем, і всі ставляться до нього з величезною повагою. Він старий морський бурлака, не має ні своєї домівки, ні родини. Він понад тридцять років на морі і зовсім не зв'язаний із суходолом.

Але цей бурлака з піратським виглядом чи не найвитриманіший моряк на нашому судні. Від нього так рідко почути лайку, що нам хочеться вірити, ніби Петрович зовсім не лається. Ніколи, ніде він не свариться і дуже рідко гнівається.

Ось він спокійно схилився над бортом і милується морем, перекидуючись коротенькими німецькими фразами з Корчаком. Корчак — він же спрощено «Колчак» — маленький сухорлявий матрос родом із Мошни біля Черкас, куди й збирається повер-

[1] Матрос, що вже може стояти біля стерна.

нутися після рейсу на о. Вранґеля, якщо комісія відбере його для того рейсу. Корчак трішки знає німецьку мову, — вивчив у німецькому полоні. Петрович учив німецькі фрази, вештаючись по німецьких портах. Тепер вони практикуються по-німецькому, сподіваючись використати свої знання в тих небагатьох англійських, голяндських та японських колоніяльних портах, де, можливо (ми сподіваємось), нас пустять на берег.

Митя знову дискутує. Наш стерновий Сеня, що плаває вже двадцять четвертий рік, скептично висловився на адресу сучасної постави навчання морського молодняка. Він згадує, як його вчили.

— Хлопчиськом був... Попав до грека на шкуну. Потім перейшов на руську. Били, але й вчили. Всі переп'ються, а ти сам мусиш усе робити — і стерно пильнувати, і вітрила. А пошле на щоглу до вітрил, та як почнеш принайтовувати, так і пальці до крови облазять. Так зате ж моряки виходили!

Митя не стерпів. Він розсипається цілим каскадом рішучих заперечень проти старих метод морської науки та іронічними посмішками на адресу старих п'яних шкіперів.

Сеня сидить на ліжку, обмотавши голову якоюсь подертою хустиною, і бавиться з двома маленькими макаками, улюбленцями всієї команди, купленими в чорномазого берберійця в Адені.

— Ах, пройдисвіту ж ти мій, — ловить він маленького Яшку і водночас відповідає Миті: — А тепер лиш «сачкувати»[1] вміють.

Але Митя рішуче відкидає всі необґрунтовані Сенині арґументи, нагадуючи про те, як нещодавно Сеня заявив, що ніколи не повернеться на вітрильник і що він не знає професії гіршої, ніж професія моряка. З першого й другого виходить, що Сеня з природи не моряк, і що з своєї морської науки нічого, крім огиди до своєї професії, він не виніс.

Юрій Іванович, проходячи на ют, зазирнув чогось до кубрика саме під час дискусії.

— Так, так його, Митю. Хоч ти сам, здається, не від того, щоб посачкувати, — пожартував він, і тут таки розповів кілька епізодів із свого юнацтва, коли дванадцятилітнім хлопчиком попав на промислову поморську шкуну в Білому морі, де його вчив жорстокий п'яниця Митька Косой.

Сеня спльовує і ще раз запевняє, що тепер треба вчити так само, як і перше, і взагалі морська професія — собача професія, і він з охотою давно б її покинув, але не може знайти підходящої роботи на суходолі.

[1] Ледарювати.

— Я теж уже не раз хотів покинути й піти на завод,— устряв у розмову другий стерновий Антін,— але не можу. Втягся, і ніяк моря не покину. І на заводі таки міг би пристроїтись. Море не пускає.

Мовчки сидить водолаз. Це матрос Чумак. Він мій земляк із Поділля. Його зріст — два метри п'ятнадцять сантиметрів, вага — щось пудів шість. У морі з 1908 року. Був за водолаза, потім за матроса на «Пантелеймоні», що під час війни ганяв у Чорному морі за леґендарним «Гебеном» і громив Анатолійські береги. Не раз зазирав смерті в вічі, коли «Пантелеймон» оточували ворожі підводні човни, або коли з наказу начальства спускався на п'ятнадцять-двадцять сажнів у морську глибину. Цей самий Чумак розшукав між підводними балаклавськими скелями рештки «Чорного Принца» і знайшов серед заржавілих старовинних ядер та рушниць золоту англійську монету.

Ох, Чумак, Чумак! Це він своєю знахідкою підживив леґенду про мільйони «Чорного Принца». Ця леґенда дорого коштувала багатьом шукачам легкої здобичі на дні морському. Самі лиш японці витратили чимало тисяч на розшуки золота, а його, як з'ясувалося, дякуючи різним архіварам, ще за тиждень чи за два до своєї загибелі «Чорний Принц» вивантажив у Стамбулі.

Тепер Чумак їде на о. Вранґеля. Але все ж, не зважаючи на свою величезну силу, здоровенні легені, серце й міцні нерви, на запитання, чи піде в Полярне море, відповідає:

— Якщо комісія пропустить.

Ця комісія тяжить над нами, і ніхто, крім капітана, старшого механіка, старшого помічника й лікаря, не певні, що підуть на цей зачарований острів. Більшість паровичників зовсім не збирається на о. Вранґеля, і це найнеґативніше позначається на роботі команди. Люди лічать останні дні свого перебування на борту «Літке» і до своєї роботи ставляться байдуже. Відси всякі неприємності. Але про наші дрібні особисті неприємності, поки вони не позначаються на остаточній меті рейсу, краще не будемо згадувати.

А поки треба згадати про моряків із самописними перами, бльокнотами, мікроскопами, фото й кіноапаратами, що їх аж восьмеро на борту «Літке». Це, насамперед, п'ятеро практикантів, один електроосвітлювач прожектора та двоє учнів біля машин. Кожний із них має морську книжку, стаж кожного обчислюється з моменту виходу «Літке» з Севастополя; із них тільки двоє останніх сумлінно працюють на судні, правда, не за учнів біля машин, а за палубних матросів. Решта «сачкують». Морочаться з фотоапаратами. Одні озброєні дзеркалами «Ментор», інші «Кодаками», а електроосвітлювач — справжнім «ЖК — дебрі».

Окрім фотографування, один із практикантів завжди порається біля мікроскопа, двоє безперервно вимірюють температуру повітря та води і переносять із нижнього містка на півбак, з півбака на спардек, із спардека на корму, з корми знову на півбак якісь ориґінальні, червоні, дерев'яні й блискучі білі нікльовані інструменти. Двоє практикантів і учні біля машин окрім фотоапаратів, олівців, ручок і бльокнотів ніякими речами не цікавляться. Ця таємнича частина екіпажу чимало дивує колоніяльних поліцаїв та урядовців англійських портів, коли вони випадково помітять когось із цієї групи. Усі вони стирчать у кают-компанії, не зважаючи на те, що учням біля машин за їхнім ранґом, хоча б вони стали за палубних матросів, бути адміністраторами ніяк не личить.

Ця найжвавіша, найініціятивніша група охоплена надзвичайною цікавістю й одночасно найнеписьменніша щодо морської плавби.

Отже, розкриємо інкоґніто цих підозрілих моряків.

Багоров — практикант. Він і біолог, співробітник Морського плавучого інституту, працював на плавучій базі інституту — судні «Персей», що плаває в Білому, Карському та Баренцовому морях. Робить спостереження над планктоном Червоного моря, Індійського та Тихого океанів по шляху «Літке».

Самійленко — практикант. Теж співробітник Морського плавучого інституту. Геофізик. Три роки плавав на «Персею»; досліджує температуру води, випарювання її під тропічним сонцем, вплив вітрів і соняшного проміння на людське тіло й багато іншого, що стосується геофізики.

Олевінський — практикант, співробітник того самого інституту — метеоролог, що окрім метеорології ввесь вільний час витрачає на фотографію, гасаючи по всьому судні із своїм «Ментором».

Радзіховський — електроосвітлювач. Він і колишній молотобоєць, потім червоноармієць, потім начальник окружної міліції в Зінов'ївському, а тепер молодий кінооператор ВУФКУ. Останньої криголамної кампанії він плавав на «Літке» і зробив короткометражний фільм.

Тепер у Радзіховського сила-силенна завдань.

Зафіксувати шлях «Літке» від Одеси до Владивостоку — Владивосток, Зелений Клин і рейс Владивосток — о. Вранґеля.

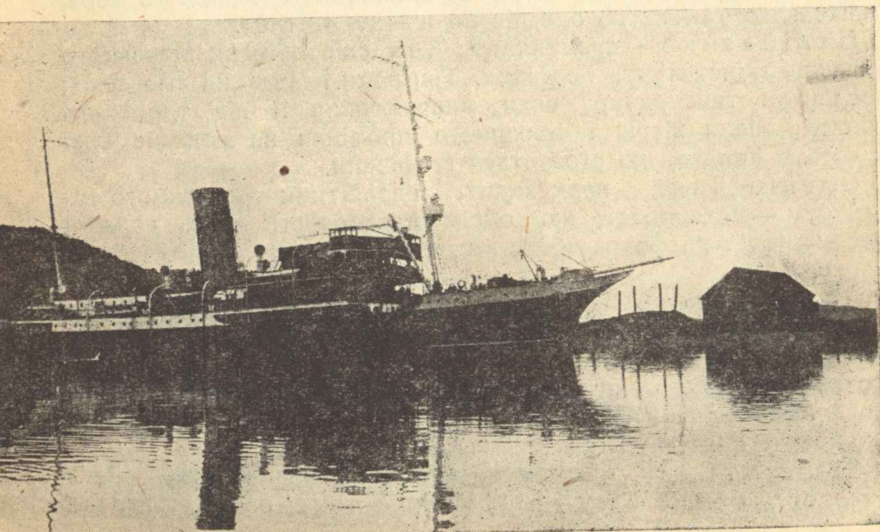
Він засмалився під тропічним сонцем, обріс бородою, став схожий на дикуна і стежить чи не пильніше, ніж вахтові, за кожним пароплавом та острівком, що з'являються на обрії, і практикується фотографувати поліцаїв так, щоб вони того не помітили.

Млечін і Корольков — практиканти. Перший — співробітник «Вечерней Москвы», а другий — «Комсомольской Правды».

Мар'ямов і я — учні біля машин. Обидва українські журналісти. Обидва ретельно вистоюємо всі вахти, виконуємо обов'язки палубних матросів, стежимо за швидкоміром, б'ємо скляниці, шаруємо палуби, фарбуємо вентилятори, стоїмо на штурвалі і цим зміцнюємо базу під сподіванкою йти на о. Врангеля, як звичайні матроси «Літке».

Журналістсько-наукова колеґія на судні ввійшла до складу команди й принесла з собою жваве, підвищено інтенсивне культурне життя. Допомагає культкомісії, книгозбірні, стінгазеті, аґітпропові, осередкові. Під час авралів, що в нас обмежуються здійманням таші та вивантажуванням вугілля, з охотою допомагають команді.

Ми ще не знаємо напевно, хто з нас піде на о. Врангеля, хоча кожен сподівається взяти участь у полярному рейсі. А поки мусимо пройти шлях в десять тисяч морських миль од Севастополя до Владивостоку.

IV. СТРАШНІШІ ЗА ЧУМУ

Біля пам'ятника Лессепсу. — Під надійною «охороною». — Ляйтенант поліції. — Характеристика короля Фуада. — Традиції фараонівських часів. — Між двома частинами земної кулі. — Ізоляцію прорвано. — Суец у бінокль. — Білий? — Українець? — Зникнув паровичник Міхняєв. — Перші подихи пекла.

Море заховалося в нічну темряву, коли перед нами блиснуло сяйво Порт-Саїдського маяка. «Літке» тихо посувався наперед, легко з інтервалами хлюпаючи водою. Пасмо світла вибігало далеко в море, робило коло і, захопивши своїм оком заховані в темряві пароплав і довгі мертво-непорушні хвильорізи, ховалося по той бік діяметра.

Дзвінок машинного телеграфу з капітанського містка переказав у машину наказ зупинитись. Ліхтарем викликали лоцмана.

У далині крізь темряву, коли завмирав прожектор, несміло визирали вогники Порт-Саїду, що вабить нас невідомістю завтрішнього дня. Ранком ми оглядаємо місто з пароплавної палуби. У перспективі видно єгипетський берег з невисокими дво-триповерховими будинками й довгою косою-хвильорізом, з пам'ятником будівничому Суецького каналу Фердінандові Лессепсові. У бінокль можна було розглянути вивіски над будинками, перехожих і вельосипедистів, могутню фігуру Лессепса на монументальному постаменті, купальні вздовж берега по той бік хвильорізу, хвилі морського прибою та купальників. Останнім ми заздрили від щирого серця. Нам не тільки не можна було купатись і взагалі наближатись до міста, навіть заборонено відвідати наш таки радянський пароплав «Азнефть», що стояв тут у Порт-Саїді. Окрім «Азнефті», тут були «Новоросійськ» та «Ільїч». Останній стояв разом із нами в Стамбулі. Потім він нас випередив, а тепер ми знову його наздогнали. «Ільїч» ішов у Джеду з радянськими мусулманами-прочанами. Наша команда мала чимало знайомих серед команди «Ільїча», і багатьох кортіло зазирнути туди, щоб перед далекою подорожжю перекинутись хоча кількома словами із земляками.

Але Порт-Саїдські поліцаї були невблаганні. Тільки з великими труднощами вдалося дістати дозвіл, щоб перевезти на борт «Азнефті» хорого паровичника Абібулаєва, що занедужав на запалення легенів, і його треба було відрядити додому.

Зійти на берег дозволили тільки капітанові з умовою, що його ввесь час супроводитиме поліцай.

Нема чого скаржитись, єгипетські поліцаї таки добре нас охороняли. Біля нас безперервно плюскались дві поліцайські шлюпки, невпинно пильнуючи, щоб ніхто не підплив до борту «Літке». Окрім них, кілька червоних поліцайських фесок стирчало на пароплаві. Вони досить нецеремонно вештались по коридорах, палубах та інших приміщеннях пароплава, раз-у-раз зазираючи до камбузи чи буфету, де різними жарґонами та «фіглями-миґлями» вимагали, щоб їх частували... ікрою. Ми були певні, що вони просять кав'яру. Але наш буфетник Случанов пояснював їм руською мовою:

— Дудки! — І з неохотою частував «церберів» не кав'яром, а... поганенькою баклажанною ікрою.

Але «цербери» не відмовлялися й від баклажанної, жеручи її з величезним смаком, і лиш облизувались.

Нікого, крім лікаря, що нашвидку перемацавши в нас живчики й відзначивши в книжці, що на судні все гаразд, негайно зник, та шипчандлера, до нас на судно поліцаї не пустили. Були ще вантажники вугілля, але в даному разі, вважаючи на посилену поліційну охорону, їх рахувати не можна.

Найефектніший був велетень-поліцай у білих штанях, чорному сурдуті та червоній фесці. Його обличчя брунатного кольору свідчило за тубільне походження. Незалежна і впевнена поведінка та шахрайський погляд зеленкуватих очей говорили за те, що ми мали до діла не з звичайним тупуватим поліцаєм фелахом, а з авантурником трішки вищого ступеня. Поганим єврейсько-німецьким жарґоном, уперемішку з англійськими словами, він посилено намагався встряти з нами в розмову. Не зважаючи на діялектичні труднощі, за допомогою англійського словника та нашого куцого запасу німецьких слів, ми розбалакались із шановним поліцаєм.

Він почав із політики. На запитання — чому нас не пускають на берег, дістали відповідь:

— Більшовики... Аґітація...

Потім ішов дитирамб англійцям, їхній силі, мудрості та спритності. Велетень у поліцайській фесці умлівав од захоплення англійцями.

— А як же єгиптяни, адже вони мусять бути тут господарі?

Але поліцай був надто невисокої думки про останніх. Він докладно пояснив нам, що єгиптяни дурні, і їм окрім товстої баби та гашишу, нічого не треба.

— Король Фуад? — І наш бесідник іронічно посміхається. — Енґліш, — додає він, беручи пучками двох пальців кінчик свого величезного носа й ворушачи ним.

Цей рух, очевидно, мусить значити, що король Фуад I багато не вартий, бо англійці водять його за носа.

На запитання, хто він є, поліцай набундючується й заявляє, що він — ляйтенант політичної поліції. Він навіть згоджується сказати, скільки він одержує на місяць. Дрібниця — 32 фунти.

Ми недовірливо переглядаємось, і один із нас завважує російською мовою:

— Бреше.

Ляйтенант поліції цікавиться знати, що сказав цей гер.

— Чи не тямить він часом по-російському? — з'являється у нас думка.

— Цей гер здивований такою малою оплатою вашої праці, — єхидно відповідає один із наших північмців.

Але, очевидно, пан ляйтенант російської мови таки не тямить, бо його ввічливість і запобігливість не зменшується. Він і далі розповідає нам про Порт-Саїд. На його думку, ми багато не втратимо, не побачивши цього провінціяльного, нудного міста. Тут близько ста тисяч людности, поганеньке вар'єте, багато нудних єгиптян, ослячий трамвай (він показав нам листівку з фотографією Порт-Саїдського трамвая; і справді в вагони міської «конки» запряжені осли) — це все, що є в Порт-Саїді.

— До речі, для чого у вас зброя? — ні з того, ні з сього запитує поліцай.

— Як зброя, ніякої зброї у нас нема.

Але він не хоче вірити. Йому докладно відомо, що в нас є зброя, і взагалі на всіх радянських пароплавах є багато зброї, та це його не дивує.

Пан ляйтенант на деякий час покидає нас, щоб поїхати до міста, звідки обіцяє привезти нам англійських, еспанських та єврейських газет, фотографії міста та монети Палестини й ближчих арабських держав.

Як він від'їхав, шипчандлер, що знає кілька російських слів, інформує нас про ляйтенанта поліції. Шипчандлер не чув нашої розмови з ним і хоча відповідав на наші запитання неохоче, але очевидно правдиво.

— Чи цей великий поліцай офіцер політичної поліції?

— Так, він служить у політичній поліції, але зовсім не офіцер, а звичайний жандарм, з тією лиш перевагою, що знає дві чи три мови.

— Правда, що він одержує 32 фунти на місяць?

Шипчандлер сміється.

— Не знаю, але гадаю, що більше як 15 лір ніяка поліція йому не заплатить.

— А хто він національністю? Єгиптянин? Араб?

— Гаразд і не знаю.

«Ляйтенанта» поліції спіймано на брехні. Хоча про свій заробіток у 32 фунти на місяць він, можливо, й не набагато збрехав, коли зважити на один із розділів його прибуткового кошторису — хабарі.

Коли капітан у супроводі його зійшов на берег і завернув з нашими листами до пошти, то «ляйтенант» запропонував йому або пройтися з ним у поліцію і там оддати листи, або заплатити фунт стерлінґів і за це дістати дозвіл здати листи на пошті. Довелося дати йому хабара.

Очевидно вдячний капітанові, пан «ляйтенант» привіз нам з усього обіцяного тільки шість двопенсових листівок з фотографіями Порт-Саїду й рішуче відмовився від плати за них, вимантачивши, проте, в обмін коробку радянських цигарок.

Решта поліцаїв, окрім арабської та англійської мови, не знали ніякої. Вони були простацькі фелахи, що крім «ікри» та своїх безпосередніх обов'язків — боронити нас од цікавих поглядів єгиптян, більше нічим не цікавились. Четверо з них куняли в човнах, один заснув у кріселку в червоному кутку, де було досить темнувато, бо інакше наші фотографи обов'язково б його зфотографували, інші тинялись по спардеку між кормою та півбаком. Тільки один із них зацікавився — куди йде наш пароплав. На його запитання капітан відповів, що «Літке» йде в рейс на острів Вранґеля. Бідний фелах, очевидно, з цього приводу пройнявся до нас глибокою повагою, надзвичайно серйозно хитнув головою й спитав: «А як його здоров'я?» — розуміючи під цим може небіжчика барона Вранґеля, що нещодавно дав дуба, а може й просто керуючись безпредметовою чинністю. Після цього він гукнув на кількох чорномазих вантажників, що з'явилися на спардеку, й замислився. А в цей час на верхній палубі біля півбака над люком до трюму та вугільних ям стояв стовп вугільного пилу й страшенний гармидер та дикий зойк чорних вантажників. Уперше мені довелося бачити робітників, що працюють під доглядом п'ятихвістки[1].

Чорні, жахливо худі, нещасні, майже несхожі на людей, вони прибули до нас ранком, разом із вугільною баржею. До того вони працювали цілу ніч, вантажачи на пароплав, що стояв поруч. Очевидно найбільше їхнє бажання було — виспатись. Вони ховались у всіх закутках палуби, між линвами, під шлюпками, під трюмами, і, впавши там як попало, засипали. Вони були схожі на мерців. Здавалось «Літке» був завалений

[1] Нагайка.

трупами. Але п'ятихвістка підіймала ці трупи на ноги. Схожий на звіра араб-наглядач безупинно шмагав цих мерців по спині, животі, обличчю, голові і хрипло щось вигукував, мабуть, арабську лайку. Але були такі, що мертво лежали навіть під ударами нагая. Тих наглядач штовхав ногою і, кінець-кінцем, примушував підвестись. Злякані, вони наче вівці шарахались униз до люки, до баржі.

Мішок по мішку переходило вугілля з баржі в пащу нашого трюму. Біля люки, на бухті манільської линви сидів доглядач і пильнував того, щоб кожного вантажника, який скакав у люку або вилазив звідти, оперезати нагаєм. Спосіб підвищувати продуктивність праці для Єгипту, мабуть, традиційний ще з часів фараонських. А проте, в Єгипті існує профрух. У Порт-Саїді та Суеці близько 25 тисяч робітників, об'єднаних у профспілку робітників Суецького канала.

У цьому районі анґло-єгипетська поліція надзвичайно боїться комуністичної пропаґанди і вживає щонайрішучіших «профілактичних» засобів.

Та умови праці, хоча б суецьких вантажників — найкращий матеріял для революційної пропаґанди.

Узявши 200 тонн вугілля, наприкінці дня рушили ми вузьким фарватером Суецького канала. Перед входом у канал пройшли повз «Азнефть» та «Новоросійськ».

На їхніх щоглах майоріли три кольорові прапори: Ф. Г. М.— бажаємо щасливої плавби.

На нашій щоглі їм у відповідь звилися прапори — Ш. П. Т.— дякуємо вам. Довго махали шапками, руками й хустинками, поки зникли геть з поля зору. І тоді відчули себе відірваними, далеко від батьківщини, в руках байдужого лоцмана англійця і чотирьох поліцаїв — єгиптян.

Прямо перед нами — вузька смуга води, ліворуч і праворуч — жовті пустельні смуги піску, а далі — знову вода. Ми пливли між двома частинами світу: Азією і Африкою. Пливли поволі, малою ходою й оглядали краєвиди канала. Праворуч Африка, ліворуч Азія. Праворуч біля самого канала—вузька смуга високої трави, вперемішку подекуди з пальмами, оточує шосе та залізницю, що йдуть поруч канала. Далі — пустеля з оазами. По шосе пробігають автомобілі. Ось пролетів експрес у складі кількох пульманівських вагонів і швидко зник у далині. А ліворуч пустеля, порожньо простяглися рудуваті піски.

Часом уздовж канала зустрічаємо охоронні патрулі. Вони стоять поодинці в траві на певній віддалі один від одного байдужими, нецікавими постатями.

Зупиняємось. Назустріч іде пароплав.

«Літке», як і кожен пароплав, що йде в напрямі від Середземного моря до Червоного, мусить звертати стрічним. Човном за допомогою робітників, узятих із Порт-Саїду, підтягаємось до африканського берега й причалюємо. Наш кіль майже торкається дна. Для сучасного пароплавства канал мілкий. Він має тільки 27 футів глибини, а в теперішніх пароплавів углибка доходить 35 футів. Ми стоїмо, ждучи стрічного. Це велетенський триярусний, дводимаревий пароплав. Він проходить за кілька десятків футів од лівого борту «Літке». «Англієць». Очевидно, з Індії. На палубах біля пляншир ів кілька постатей у білому. На горішній — леді й джелтмени, нижче — мабуть, матроси.

Ми на найкоротшому водному шляху між Англією та її найбагатшою колонією — Індією.

Цей канал — одно з велетенських досягнень людської техніки й одночасно — могутній чинник економіки. Це один із тих перехресних світових шляхів, що за гегемонію над ними борються світові держави.

Щоб оцінити значення Суецького канала, треба пригадати той величезний шлях із Европи до Азії, що його доводилося проходити кораблям минулого століття. Треба було обігнути ввесь величезний материк Африки, щоб досягти Індії чи Китаю. Така подорож забирала силу часу й величезні гроші. Те, що перше забирало місяці, тепер обмежується днями. Увесь морський рух між Европою й Китаєм та Індією пішов через Суец. За даними не зовсім свіжого довідника, що знайшовся на «Літке», довідуємось про таке: за 1907 рік через Суецький канал пройшло 5.000 суден із тоннажем 15 мільйонів тонн та 231 тис. пасажирів, за рік 1914 пройшло 4.082 судна з тоннажем 19 мільйонів тонн, а за 1923 рік — 4.612 суден з тоннажем 23 мільйони тонн.

Зрозуміло, що англійці, всякими способами захопивши територію по обидві сторони канала, цупко держать її в своїх руках за допомогою хоча б того самого маріонеткового короля Фуада.

Ми обмінювались думками про англійську гегемонію та політику на Сході, поки статечний, грубий «Англієць» просунув повз нас і зник у вечірніх сутінках у напрямі до Порт-Саїду. Спереду вирисовувались обриси нового пароплава, і «Літке» стояв на місці, ждучи його.

На шосе з'явилось невеличке, двоособове авто. Воно зупинилось, порівнявшись із нами. Чоловік і жінка, що були на машині, повернули голови до нас і, очевидно, з цікавістю розглядали

«Літке». Лоцман із містка гукнув щось до них. По короткій розмові з лоцманом, діставши, очевидно, всі потрібні відомості, авто покотилося далі.

Ми сиділи на спардеку, на бухтах линви та кодольній скрині, вбирали в свої легені прохолоджене вечірнє повітря і розмовляли про те, чи можна втекти на берег. Один фантастичний плян змінювався другим. Але були й цілком реальні.

— Нехай тільки смеркне. Скільки тут... Найбільше — хвилина найтихшого повільного плаву.

— І що ж ти там робитимеш?

— Та хоч єгипетською травою попасусь і зо два листки з пальми принесу.

— А може, з поліцаєм познайомишся?

— Та так потоваришуєш, що й на півроку там зостанешся?

Нашу розмову перериває паровичник з таємничим виглядом. Новина. Виявилось, що, не вважаючи на найбільшу ізоляцію, на пароплав прибула контрабанда. У каютах і кубриках уже демонструвався єгипетський крам.

Контрабанда прибула лоцманським човном. Шість чорношкурих матросів лоцманської команди, ховаючись од поліцаїв, пропонували з-під поли шалі, хустки, сорочки, листівки з краєвидами Порт-Саїду та Суецу, порнографічні фотографії, паскудний шоколяд та сиґарети. Дещо їм пощастило продати, головно — сиґарети та кілька хусток. Торгували погано. Наша публіка мало купувала. Замовити щось путнє цим крамарям було важко. Вони не знали навіть англійської мови. Рухи пальцями, ногами, руками, малюнки з подертої книжки — все пішло в діло, але нашим пачкарям було не під силу це зрозуміти, і тільки найтерплячішим і найспритнішим матросам щастило пояснити їм, чого треба.

Стомлені рухливим і одночасно непорушним днем, люди хутко засипали під зоряним єгипетським небом. До речі, воно, здається, нічим не різниться від нашого. «Літке» стояв, причалений товстими кінцями [1] до берега, пропускаючи зустрічні пароплави. Потім одчалив і рушив далі на південь. А там знову причалював і знову ждав. Ми просувалися надто поволі.

Ранком другого дня, коли я прокинувся, ми проходили одним із озер, що їх перетинає канал. Береги канала відступили на чималу віддаль, але фарватер, позначений баканами [2] був вузький. Час од часу нам доводилося зупинятись, щоб пропускати вже

[1] Кінці — кодоли.
[2] Бакани — плавучі морські знаки на кітвах.

остогидлі за ніч зустрічні пароплави. На африканському березі виднілись невисокі гори, що круто спадали на наш бік. Щодалі частіш з'являлись мальовничі пальмові оази, канави з водою та маленькі станційки місцевого сполучення каналом.

Канал прокинувся від сну і, крім велетнів-пароплавів, що йдуть з далекого моря, тут загули мотори невеличких баркасів, захлюпали грязюкою велетенські землечерпалки, перекидаючи десятки тисяч пудів мулу з дна канала на величезні баржі, що вже вивозять цю грязюку геть звідти.

Наші пачкарі, очевидно, встигли порозумітись із поліцаями і вільно на їхніх очах розіклали на столах та матроських ліжках свій крам, забувши, для чого існує лоцманська команда. Протягом ночі вони, мабуть, спромоглися сходити на берег і привезти ще всякого базавлуччя, вперто намагаючись витягти в наших моряків усі дрібні гроші, що осталися від Стамбулу. Вони поспішали закінчувати свій торг. «Літке» наближався до Суецу.

Після дев'ятої години в бінокль побачили місто, далеко на африканськім березі. На тлі гір багато величезних білих цистерн, а ближче до нас — будівлі, пристань із багатьма човнами й катерами. Звідси, з палуби, нам здається, що місто розбите на три цілком окремі частини. Перша — тут, біля пристані, друга — он там, біля цистерн, і третя — геть у бік суходолу розляглась темносіруватим трикутником.

Жадних надій на те, що тут спустять на берег, не може бути. Взагалі капітан гадає простояти на Суецькому рейді не довше, як одну годину. І коли, розминувшись із японським пароплавом, що пройшов у канал, закинули кітву, поліцайська шлюпка була від нас ближче, ніж за чверть милі.

Сонце пригрівало, і дехто почав аґітувати за купання. Було б приємно зірватись із пароплавної палуби головою вниз, у море і глибоко пірнути, щоб сполоснутись у спідній воді. Охочих було багато, але повідомлення про те, що тут є акули, у більшості відбило охоту. Поки дискутували, чи є тут акули чи нема, поліцайський катер причалив до борта, і четверо поліцаїв у фесках та форменних кашкетах швидко зійшли сходами, що боцман їх ледве встиг спустити, навіть не простягнувши кінця замість поруччя.

Три єгипетські фізіономії і одна абсолютно не єгипетська глянули на нас, здіймаючись східцями до капітанської каюти. Та четверта багатьох зацікавила. Це не був англієць. Про останнє свідчили карі очі з чорними смужками брів на засмаглому, м'якому обличчі з характеристичним слов'янським носом і хтивими губами. Трохи вищий від середнього зросту, стрункий, він проходив повз нас твердою військовою ходою, уважно, допитливо дивлячись кожному в обличчя, наче відшукуючи щось потрібне або знайоме. Вигляд його справляв враження, наче він прислухався до кожного слова позаду.

— Білий,— не витримав хтось серед натовпу паровичників.

— Собака...— почулося збоку.

— Мовчи, почує.

— Ну й хай чує.

Здавалося, поліцай ледве-ледве випростався, зупинився на півсекунди й міцніше стиснув щелепи; за секунду він був уже далі, біля спідного містка.

— Почув, стерво.

— Закладаюся, що це колишній поручник.

— А я певен,— звернувся до мене Сашко,— що це українець, еміґрант. Морда хахлацька, нєт спасєнія.

— Ну, хлопці, не розпускай пельки, бо цей чорт мабуть по-нашому тямить.

— Та що, я його боюсь? Овва!

Дискусія про четвертого поліцая припинилась, коли старший помічник дав наказ усім шикуватись на спардеку. Поліцаї мали перевірити, чи ніхто з нас не втік у каналі. З капітаном усі паперові формальності вони закінчили хутко, і тепер оставалося перелічити команду.

Сонце вже припікало, палуба нагрілась, і розтоплена смола приставала до підошов. Люди ховались у затінок, а ті, хто не вміщувався під повіткою, неохоче виходили на сонце, обтираючи хустинами, рушниками, а то й просто рукавом, спітнілі обличчя. Стали в два ряди. Поліцаї тупими вилупленими баньками пильнували нас. Володимир Михайлович полічив людей. Здається, не всі. Він знову полічив. Немає трьох.

Кілька чоловіка побігло по палубах, каютах, кубриках, у машину. Вахтовий на містку і двоє людей біля машини зосталися на своїх місцях. Їх здіймати не можна. Один із поліцаїв пішов перевірити, чи справді вони є.

Нарешті, останній момент перевірки. Товстий, низенький поліцай у фесці перераховує людей. Він мурмоче щось незрозуміле для нас, рукою відлічує по два, доходить до краю шеренги, робить ґримасу на обличчі, підбираючи зморшки чола догори, і знову починає перераховувати. Не вистачає. Перераховує втретє. Слідом за ним іде старший помічник і теж рахує. Ні, одного таки немає.

— Хлопці, кого нема?

Мовчанка. Кожен намагається пригадати когось, що його не бачить. Пригадують то одного, то другого. Здається, такого ось нема, але на перевірку виходить, що паровичник став з другого флангу серед матросів або матрос серед паровичників.

Нарешті, лічить сам капітан. Вісімдесят шість. Троє на вахті. Виходить вісімдесят дев'ять, а має бути дев'яносто. Поліцаї підозріло зиркають один на одного; наш комсклад схвильований, тривожний струм пробіг по команді. Костянтин Олександрович невдоволено бере в руки журнал із списком команди й починає викликати за списком одного по одному.

Перший він сам, капітан — є. Другий — є. Третій — є... і пішло. Один по одному обзивались матроси й паровичники, проходячи повз поліцаїв.

Пройшло десять, двадцять, тридцять... а відсутнього за списком не знаходили. П'ятдесят, шістдесят, вісімдесят. Що таке? Поки всі є. А кого ж немає? Чи може, лічачи помилились. Капітан прочитав останнє прізвище.

— Єсть! — і останній паровичник пройшов повз капітана й групу червоних фесок.

Що за чорт...

У Олександра Олександровича, що стояв поруч капітана, від здивування очі мало не полізли на лоб.

Але капітан перегорнув іще сторінку й знайшов останнє прізвище за списком.

— Паровичник І кляси Міхняєв є?

Мовчанка. Справді, Міхняєва не було. Це — молодий паровичник, комсомолець, що його взяв «Літке» останнього дня, як ішов із Севастополя. Нічим він особливим досі не відрізнявся, і тепер під час перевірки, ніхто про нього навіть не згадав, поки за списком не дійшли до його прізвища.

— А де Міхняєв? Хто його бачив?

Бачили вночі на вахті, але після того щось ніхто не міг пригадати, чи був він у кубрику, чи ні.

— Шукать Міхняєва.

Оглянули всі кубрики, каюти, коридори, машину, паровичню, вугільні ями.

З капітанського наказу майже половина команди розбіглась по пароплаву, розшукуючи Міхняєва.

— Міхняєв! Міхняєв!

Гукали по всіх закутках пароплава. Але Міхняєва не було. У нас уже виникли найрізноманітніші підозріння про його долю. Може, впав за борт? Але як же так, щоб ніхто не чув і не бачив? А може, на берег махнув уночі, коли проходили канал... А може... Та мало що спадало на думку.

Аж ось хтось із паровичників спіткнувся біля шлюпки. Зирк, а під шлюпкою Міхняєв хропе.

За 10 хвилин поліцаї покинули «Літке», крут підняв кітву, і ми, вже розважені останнім інцидентом, рушили в море. У Червоне море.

Не знаю чого це море зветься Червоним. На мою думку, йому б більше личила назва — «Англійське колоніяльне озеро», або, коли вже за природними його ознаками, то — море-пекло. Оточене з усіх боків великими пустелями Азії та Африки, розпалене тропічним сонцем, це море має славу найгарячішого моря на земній кулі. І саме тепер, коли сонце, перейшовши екватор із півдня на північ, у своєму зеніті наближається до тропіка Рака, в цьому морі починається найбільша спека.

Ми наближались до тропіка. Опівдні сонце стояло високо над обрієм, топило смолу на палубах і гнало піт із наших тіл. Уночі 29 квітня, коли підходили до Суецу, температура була 23°. Того самого дня за годину по відході з Суецу вона дійшла 27°, другого дня 26,5°. У вугільних ямах, де працюють паровичні старшини та паровичники другої кляси, було 30°.

Уночі стояли на вахті в самих трусах і з страхом говорили про те, що жде нас ближчими днями, коли «Літке» потрапить під простовисне проміння тропічного сонця. Адже це були тільки перші подихи пекла.

Напередодні першого травня спостерігали зграї летючих риб, що вискакували з-під самої прови нашого красуня «Літке» і летіли над хвилями, щоб упірнути в найближчому гребені. Окремі з них пролітали 30-40 і навіть до 100 метрів.

Кілька хлопців хвалились, що бачили акулу.

Ми готувалися зустрічати перше пролетарське свято в морі-пеклі.

V. МОРЕ-ПЕКЛО

Лист до друга.— Серце пароплава.— Вісті з пустелі. — Риби-птахи.— Під сузір'ям Південного Хреста. — Зникла тінь. — На трубах вентиляторів. — Місто з арабської казки. — Баб-ель-Мандеб. — Колонія на кратері. — Нові пасажири. — Брилі, кепстен, кавуни та ананаси. — Корок із пивної пляшки. — Нащадки лицарського ордену. — Свіжий вітер.

Я писав листа своєму другові. Уривок із нього подаю тут, бо вважаю, що він добре характеризує святковий настрій у гарячий день першого травня року дванадцятого від Жовтневої революції на «Літке» під тропіками в Червоному морі.

«Учора вночі, коли я стояв на вахті й милувався хлюпанням води біля бортів та фосфоричними вогниками на морі, час од часу зорячи на обрій, згадав, що за якихось півгодини, надійде перше травня. Десь там, далеко, за тисячі верст звідси, ілюмінований сьогодні Харків із бурхливим святковим натовпом, дзенькотом трамваїв і тяжким гудінням бегемотуватих автобусів. Завтра зранку густі лави веселих демонстрантів потягнуться вулицями нашої столиці до аеродрому.

Матрос, що стояв поруч мене, здається, думав приблизно те саме, що й я.

— А все таки,— промовив він,— ми краще відчуваємо свято, ніж вони, там, дома.

Я з ним погодився, перевівши погляд од моря, де тільки но кривою лінією в напрямі до прови шеберхнулась акула, на всипане зорями небо. У нас, здається, ніколи не горять так ясно зорі, як тут. Фосфоричні іскри у хвилях доповнюють картину. Навколо вода, вода й вода. Але туди, до обрію зараз вона більше схожа до поля. Уявляєш себе пізно ввечері, коли зовсім смеркне, у полі і намагаєшся вдивитись туди, у вкриту темрявою далечінь.

Коли б на кілька хвилин гребний вал перестав крутити ґвинти, а циркуляційна помпа — подавати воду за борт, навколо запанувала б тиша.

Ген праворуч осталася Африка, що вчора ми бачили її береги, а ліворуч, уже другий день, як зник рудуватий арабійський берег. Тільки спека нагадує в якій ми географічній простороні».

Сьогодні мали святковий обід із ліпшим вином, чудовою білою булкою та на десерт пиріг із відповідними на ньому написами.

Надвечір, коли трохи спала спека, в червоному кутку скликали загальні збори. Коротенька доповідь і потім вечір самодіяльности. Грали на піяніно та гітари, і взагалі розважалися, як хто вмів.

На спардеку під вікнами червоної каюти тулилося кілька обмазаних машиністів та паровичників, що втекли на кілька хвилин з вахти зазирнути сюди. Не зважаючи на те, що ми (я того дня працював біля машини) були замазані, як чорти, і бруднили все навколо мастилом та потом, до нас приєдналися й інші вільні від вахти, що втікали з червоного куточка від спеки. Тут під вікном було краще стояти, дихати свіжим, легесеньким бризом, що долітав із Африки, зазирати то в вечірні сутінки над морем, то до святково освітленої каюти й милуватися музикою нашого Самійленка.

Ми надіслали привітальні телеграми до Москви, Севастополя та Одеси. Це були останні радіограми, що їх прийняли від «Літке» чорноморські радіостанції. Того таки дня зв'язок із радянськими радіостанціями припинили. Наша півторакіловатка, що за своїм паспортом могла зв'язуватись тільки за чотириста миль, показала спроможність зв'язуватись за півтори тисячі миль. Але тепер кінець телеграмам по сім копійок слово. Починаючи з другого травня до другого червня, ми не мали безпосереднього зв'язку з радянськими станціями.

Кожен день «Літке» відходив од наших берегів чимраз далі. Щодня о дванадцятій годині вночі вахтовий штурман, підраховуючи дані швидковиміра, налічував нових двісті п'ятдесят — двісті сімдесят миль.

Щодалі більшала спека. Ранком на сонці термометр показував 40°. Ночами температура була 27-28°, і тільки тоді, сидячи в самих трусах на палубі, ми трохи спочивали від спеки. Вода в морі мала температуру чаю 30-31°. Але найгірше було біля машини — в серці пароплава, та ще гірше в його шлунку — паровичні.

Тут цими днями почались ті страшні п'ять тижнів нашої подорожі, що привели машинну команду «Літке» до Владивостоку змучену й захлялу вкрай.

Дві залізні драбинки, одна над одною, ведуть до машини. Вище стоять шість залізних великих парових циліндрів, а нижче, куди простягли свої толоки й гонки машини, між пустотілими колонами, що підпирають циліндри, невеликий майданчик. Троє вахтових машиністів та один із механіків завжди тут.

Гуркіт двох могутніх машин і дрібна стукотнява помп заповнюють приміщення.

На плитах температура 45°. Голі, в самих трусах, з пов'язаними кишеньковими хустинками головами, із заллятими потом очима, пораються тут машиністи, то підливаючи олії в капельниці рамової вальниці, то розводячи сколотину, поволі, ллючи воду з відра на ринви ексцентриків, то покручуючи коліщата біля циркуляційної помпи, чи «донки»,— як тут у нас її звуть. Ось Яша, машиніст другої кляси, лапає рукою корбову вальницю, засовуючи руку між щокою та гонком, який, здається, бігав з божевільною швидкістю і готовий був ураз розчавити, роздробити руку силою двохсотпудової ваги колінчастого вала. Корба припікає пальці. Яша відсмикує руку, і в нього на долоні залишається масний шар сколотини, що, зрештою, не відрізняється від поту, який укриває все тіло Яші й капає з його рудої бороди. Волков бризкає водою з залізної прискавки на місці паралелі головного сполучення, потім бере мазничку з олією і ненароком обливає себе машинною олією, але він того не помічає. Спека забиває памороки. Велетень Галкін стоїть під віндзеєм, заплющив очі й підняв голову догори, і, здається, віддав би, не знати що, щоб тільки простояти під хвилею палубного повітря зайву хвилину. Віндзей — це довжелезний мішок, простягнутий звідци ген аж над дахом адміральської каюти, вище від рівня капітанського містка. Гостроверху шапку над цим мішком зроблено так, щоб вона захоплювала в нього вітер,— вітер віє навіть найгарячішими й штильовими днями від руху пароплава,— і посилала його до машиновні.

45° — це на плитах. А на ґратах, що йдуть вище, паралельно плитам, куди машиністам доводиться лазити, щоб помастити та довідатися до куліс і головних сполучень, там температура 55°, 58°. У вітрогонках вона досягає 60°. Другого травня один із машиністів поліз міряти температуру на казанах. Він ледве зліз, там було 75°.

Та робота в машиновні була раюванням проти того, що робилося в двох лише кроках од лівобортового телеграфу, за залізними дверима до паровичні. Паровичники мають цілковиту рацію, коли звуть своє приміщення пеклом.

Ми йшли під п'ятьма паровиками. 15 паливень щодня знищували 4 тисячі пудів вугілля, щоб підтримати в стані окропу 15 тисяч відер води. Кожні три години три паровичники підвозили залізними тачками з вугільних ям 500 пуд. вугілля, а інших п'ять паровичників перекидали ці 500 пудів у 15 розпалених паровичних пащ. Стара конструкція паливень та казанів потребувала каторжної праці, що з нею ледве справляються старі, досвідчені й витривалі паровичники, а не те, що наш севастопільський молодняк.

У вузьких, високих приміщеннях та ще вужчих і низьких проходах між паровиками нема чим дихати, крім вугільного пилу й розпеченого повітря, що разом із газами виривається з паливень, коли їх відкривають, щоб закидати вугіллям, підламати залізними пудовими ломами жар або почистити. Напіводягнені, чорні від вугілля, обілляті потом, з попеченими ліктями, плечима, з червоними від огню й пилу очима і знеможеним виразом на обличчях, паровичники сиділи й лежали біля своїх паливень. З гуркотом укочується тачка, навантажена чорними грудками вугілля, робить поворот і висипає вугілля перед паливнею. Тоді на руки натягають такі самі брудні, здоровенні рукавиці, відсувають засуви на дверцях паливні, відчиняють і самі дверчата. З паливні дме розпеченим повітрям ґрадусів у 80 і примушує відсовуватись од неї далі. Лопата загрібає півпуда вугілля, воно летить у глибину паливні на розпалену червону купу і зразу міняє свій колір, ніби рак в окропі.

А коли розпечені маси скоксованого вугілля починають скипатися, його треба підламлювати важкими залізними ломами. Загострений кінець іде глибоко в вугілля по руштинах. М'язи натискують руки й груди на лом; скоксована розпечена маса спалахує з новою силою, і іскри сиплятья з паливні.

Коли паровичник виходить на палубу, стомлений падає на матрац, простелений на бухтах манільських кодол, і затуляє вії, в очах стоять іскри полум'я й розпечений жар паливні.

У темних вугільних ямах, де легені забиває вугільний пил, температура — близько 50°. Тут працюють паровичники другої кляси, що подають вугілля до паливень. Вони працюють найбільше. Жадної хвилини відпочинку в кошах та ямах: подати вугілля до ями, з ями навантажити на тачку, підвезти до паливні, вивезти жужіль. І це все — одна людина на шість паливень. Професія моряка-паровичника, моряка-машиніста тяжка і потребує багато, а дає часто — дуже небагато.

У таку саме спеку, коли море, подібне до гарячих драглів, своїм виглядом наганяло сонну нудьгу на палубну команду, а в машині на півсотню градусів розпечене живе срібло вже не притягало уваги машиністів, Яша, підливаючи олії в капельницю куліси, засліпленими від поту очима запримітив якесь страховище, що застряло на засмальцьованому сколотиною залізному поренчі.

Яша виявив максимум терпіння, що його дозволяла спека, і витривалости, що була можлива в невеликій клітці біля куліси. За кілька хвилин страховище було в хустинці серед машиністів

під віндзеєм. Обережно витрушене з хустинки, в цупких руках Волкова, страховище набуло вигляду здоровенного травистого коника сіруватого кольору. Завдовжки він був із п'ять сантиметрів і завширшки від спини до живота, мабуть, на сантиметр.

— І де він тут узявся в морі?

— Може, з Суецу або Порт-Саїду веземо.

— Здох би досі,— авторитетно заявив механік Торба.

Справді, велетенський коник був живий і намагався таки добре тріпатись.

Волков засміявся. Це було видно по його очах. Звук заглушала машина, а щоки заливав піт. У нього виник геніяльний плян.

— Хлопці, везімо цього чорта з собою на о. Вранґеля. Коли потрапимо в кригу, покажемо його вченим, що будуть із нами, і скажемо, що там піймали. Потім мовчатимемо, поки знову не повернемось до Владивостоку.

— Саламандра,— засміявся машинний мастильник.

— Єсть?

— Єсть!

По цій ухвалі Яша витер руки клоччям і відніс коника нашому біологові Багорову.

— Єгипетська сарана,— визначив він.

Вона попала до нас із пустелі, залетівши далеко в море. З ними це трапляється.

А нагорі хлопці милувалися з риб-птахів; зграї їх попадалися щодалі частіш. Бувало, що вони виринали з води кількома десятками і навіть до сотні, і мчали на своїх прозорих крильцях над хвилями, пірнаючи далеко від судна.

Якось ранком електрик розповів, що одна залетіла до нього в каюту через ілюмінатор, і він, пошкодувавши її, викинув назад у море. Ми були лихі на старого за його м'якосердість. Адже нам так кортіло розглянути її. «Вовки» заспокоювали нас, запевняючи, що в океані риб-птахів буде ще більше, вони не раз залітатимуть на палубу. Кожен день небо робило нам нові сюрпризи. Вечорами полярна зірка з'являється щодалі нижче над обрієм. З'являються нові зорі. А одного вечора мою увагу притягло кілька зірок над південним обрієм. Безперечно, вони були нові. Лікар Шатров поздоровив мене з сузір'ям «Південного Хреста». Воно справді схоже на хрест, хоча й не зовсім правильної форми.

Другий сюрприз небо принесло третього травня. Ми загубили тінь. Сонце стояло над нами в зеніті, його проміння падало простовисно, і людина стоячи майже не мала тіні, бо тінь від власної голови припадала якраз під п'ятами власних ніг.

Ранком того дня мені дали роботу. На спідньому містку треба було обскребти від решток фарби вентилятори і заново їх пофарбувати. Спочатку здавалося, що це надзвичайно легко, але, коли, видряпавшись на верх вентиляторної труби, я став оббивати його скреблом, то переконався, що в даному разі це було дуже важко. Обмазаний сажею з середини труби, я підставив свою спину під соняшне проміння і енерґійно почав обскрібати й оббивати фарбу. Але сонце ніякої уваги не звертало на мою працьовитість. З дев'ятої ранку почало так припікати, що коли об одинадцятій вахтовий штурман, побоюючись, щоб зі мною не трапилось соняшного вдару, востаннє рішуче запропонував мені покинути вентилятор, то я, злізши на палубу, переконався, що шкура на моїй спині хоча ще не засмалена, але вже перепалена.

Серед дня з лівого борту помітили землю, і незабаром у сильний морський бінокль можна було побачити біле місто. Білі будівлі збіглись над морем і мінаретами, схожими на вежі, здіймались догори. Без руху, лиш обриси казкової панорами нагадували художні ілюстрації до книжок із арабськими переказами.

Це була відома Мокка. Порт. Радіостанція. У нашому довіднику не було нічого про неї. Тільки пригадалось запам'ятоване здавна, що Мокка відома своєю кавою. І здається, бомбардуванням з англійських літаків, коли Англія хотіла приборкати Іємен.

Мокка входить до складу чи не єдиної арабської держави на Арабійському півострові — імамату Іємена, що має договір про дружбу з СРСР.

— Звернімо. Адже це єдине місце, де нас пустять на берег.

— А знаєте, як зветься імам Іємену?

— Кому це потрібно...

— Ану, скажи.

— Яхья-Хамід-Аль-Дін-Мотаваккі-Ібн-Ахмад-Аль-Дін-Мохаммед-Мансур-Ібн-Яхья-Хамід-Аль-Дін.

— Та ну!

— Слово чести. Ось записано.

— Справді, «арабське» ім'я.

Білі ляльκові будиночки й мінарети Мокки відступали все далі, і в бінокль ледве можна було їх розпізнати. Востаннє припали до своїх біноклів щасливчики, що ними заволоділи, і Мокка зникла, заллята сонною, олив'яно-сіруватою водою моря.

Ми підходили до Баб-ель-Мандебської протоки. Пройшли Перім, де раніш гадали зупинитись. Тепер поклали не зупи-

нятися. Замість Періму ми йшли до Адену, там маємо брати воду та «бункеруватися» вугіллям. Ми раділи з цієї зміни, бо маленький маловідомий острів нас не міг так зацікавити, як Аден. Про Перім нам було відомо лиш: його придбали англійці ще 1875 року і він має величезну стратегічну вагу, дякуючи своєму становищу в Баб-ель-Мандебській протоці. Площу його обчислюють у 13 квадратових кілометрів, людности на ньому — 200 чоловіка, радіостанція, і, очевидно, фортеця.

Біля Періму зустріли ми два англійські військові кораблі і, чемно розминувшись із ними та зфотографувавши круті береги острова, вийшли в океан.

«Літке» наближався до Адену, і ми готувались до мусонів, що ними нас залякували ще в Севастополі.

Ранком другого дня були в Адені. Чорні, круті базальтові гори, кратер колишнього вулкану, що існував тут в передісторичні часи, повстали перед нами в своїй грізній красі. Білий хрест, шпиль сиґнальної щогли та височезні чорні стріли радіостанцій на горах над невеличким білим містом. Далеко, по той бік затоки, на плискуватому березі білими крапками розташовані намети військових частин. Там, здається, стоїть аденська повітряна ескадрилья, одна з багатьох, що їх має англійський уряд в Арабії.

Знову поліція, шипчандлер та вантажники. Поліцаї чорні й білі. Чорні, худі, страшні, з довгими, витягненими до колін руками, в одежі не то божевільних пастухів, не то негритянських царків з чотками на грудях — так виглядають тубільні поліцаї. Це, здається, берберійці. Нам рішуче заборонено сходити на берег. Нашим паровичникам це зовсім не подобається. Маленьке біле місто, вип'яте до моря білими цистернами з написами, з вуличкою, що простяглась понад морем, зникає десь за цистернами і знову з'являється між ближчими будинками, доступне всім цим поліцаям, вантажникам, маленьким човнам, що вештаються й пропонують нам рибу, багато пофарблених омарів та маленьких макак, і недоступне, недозволене нам — дратує. По палубах і кубриках ширяться чутки, що їх вигадують найнетерплячіші. Мовляв, незабаром пускатимуть. Хтось запевняє, що для цього треба стояти два дні. А один, що знає, як сказати англійською мовою «скільки» та лічбу до десяти, після довгої розмови з чорним поліцаєм, який теж, мабуть, ледве тямить по-англійському, повідомив нас, ніби поліцай нічого не має проти, коли б ми зійшли на берег, тільки потрібний дозвіл від начальства. Але начальство дозволу не давало. На берег знову зійшов сам капітан.

— Є пропозиція,— почулось у натовпі паровичників, коли шлюпка з капітаном підійшла до берега,— як повернемось додому, найрішучіше агітувати за те, щоб у наших портах на берег не пускати команди англійських пароплавів, за винятком комскладу.

— Єсть!

Дискусію припинили крамарі. Понад десять човнів з'явилося біля судна. За півгодини корму завалили сиґарами, сиґаретами, ананасними консервами, поганенькими фабричними килимами зі східніми мотивами.

Найбільшу увагу всіх притягли мавпи. Маленькі, довгохвості, із зляканими очима, вони міцно трималися за шиї своїх господарів. Із писком і криком перейшли дві макаки у власність нашої команди, зоставивши своїм господарям кілька шилінґів.

Це були самець і самиця. Його відразу прозвали Яшкою, а її Машкою і обох посадили до великої клітки, що осталась од свині, купленої в Севастополі й зарізаної десь у Середземному морі. Наші нові пасажири були великі вітрогони. Пізніше вони наробили декому з нас чимало шкоди, тим самим розважаючи інших. Якось, це вже було в океані, залізли в каюту до боцмана, розшукали там велику коробку цукерок і з'їли геть чисто всі, не зоставивши боцманові жадної цукерки.

Аденські крамарі — великі шахраї: це вони блискуче довели, заправляючи величезні ціни за всякий мотлох і після торгу віддаючи за ціну, втроє меншу. Не можна сказати, щоб вони були дуже сумлінні, розмінюючи нам шилінґи по 8 пенсів, або підсовуючи пачку попсованих листівок з аденськими краєвидами, замасковуючи їх цілими.

Але це не припинило торгу. Найбільше нас вабили до себе золотяві банани з солодким м'ясом, що так нагадує нашу диню, ананасові консерви, приємно кислуваті на смак — чудовий додаток до обіду, — та круглі металеві коробки з пахучим англійським кепстеном для люльок.

Більше й не було на що витрачати валюти.

Команда одержувала тільки половину зарплати чужоземною валютою.

Замовили, правда, кілька білих англійських шоломів, що такі вигідні для тропічних місцевостей. Їх привезли нам без мірки — на одного надто великий, на другого дуже малий — і здерли вдвоє проти їхньої вартости в місті. Але тепер ми могли фасонити. До цього часу такий шолом був тільки в капітана.

Не знаю, чому не виробляють у нас таких шоломів. Вони мали б чимале поширення. Коли для їхнього виробу обов'язково потрібний корок, то тоді, звісно, річ інша, бо корок — продукт

імпортний, і він коштує нам щороку кілька мільйонів карбованців. Але знову таки найбільше корку в нас іде на пляшки пивні, горілчані, винні, пляшки з лімонадою, квасом, содовою та всякими мінеральними й штучними водами. У наших пляшках часто бувають величезних розмірів корки. В азіятсько-африканському закордоні мені таких корків бачити не довелось. На кожну пляшку йде вдесятеро менше корку, ніж у нас. У них пляшки затикають бляшаною накривкою, з тоненьким шаром корку зісподу. Така накривка дуже добре затикає пляшку, і її легко відтикати головкою звичайного великого ключа від дверей. Після такої операції ця накривка цілком зберігається, і її можна знову використати, тоді як наш корок, просвердлений трибушоном, викидають на смітник.

Коли б ми перейшли на систему таких накривок, то змогли б заощадити валюту й почати виробляти коркові шоломи, що їх, безумовно, потребують південні частини нашого Союзу[1].

Зробивши запас бананів та ананасових консервів, покоштувавши аденських кавунів і витративши гроші на кепстен, грубі сиґари та жовті роби, ми були готові до подорожі через океан. Завантажений вугіллям, «Літке» знову глибоко сів у воду. Він був готовий перейти найдовшу і найнебезпечнішу частину нашого шляху. Правда, води в нас було мало. В Адені її не брали. Тут вона коштує великі гроші. Десь у горах є басейн для дощової води, і звідти її беруть для міста. Зрозуміло, що пароплавів, охочих брати тут воду, не багато. Наш стармех[2] Гейн, давши наказ заощаджувати солодку воду в лазні, пральні та вмивальниках, сподівався, що нам її вистачить до Сабангу. На лихий кінець можна було б зайти до Кольомбо на Цейльоні (більшість із нас була не проти цього), або пустити в казани морської води, що, правда, не рекомендується, але в крайніх випадках цілком можливе.

Завдяки аденській гостинності, скоре прощання з колонією на кратері не викликало в нас жалю. Колонія на кратері — ця назва з відомого роману Фенімора Купера — пасує до Адену і має безпосередній і переносний сенс. Колись давно вогняні підземні сили, стиснені твердою поверхнею нашої плянети, вирвались тут могутніми потоками лави, що затоплювала й палила все на своєму шляху. Нині полум'я, гарячіше від розпеченої лави, клекотить у грудях пригнобленої тубільної людности, і коли могутні внутрішні сили піщаної Арабії рвонуть так, що

[1] Повернувшися з подорожі, автор уже застав такі самі корки в СРСР.
[2] Старший механік.

розірвуть свої кайдани, це полум'я вибухне страшним вибухом, щоб спалити й знести геть білих англійських панів з їхніми чорними посіпаками. І смішно стає, коли подумаєш, що англійці хотять запобігти цьому, не пускаючи на берег команди з пароплавів, що несуть червоні прапори з серпом і молотом у п'ятикутній зорі. Це не допоможе.

Тільки шипчандлер мальтіянець тепло розпрощався з нами. Сюди, в цей закуток земної кулі, доля закинула кількох нащадків стародавнього лицарського ордену, а може і їхніх кріпаків. Змінивши мечі й списи (а може й лопату?) на рахівниці, метр та терези, вони перебиваються тут, хто чим може.

Ми вийшли в океан. Невеликим хвилюванням із білими шапками, погойдуючи пароплав з борту на борт градусів на 15—20, нас зустрів свіжий мусонний вітер, прориваючися з-за островів Сокотри, які затуляли нас од величезних океанних просторів з правого борту.

На великій мапі біля червоного кутка, червоним олівцем проведена лінія через океан од Арабії до Суматри, від Адену до Сабанґу на віддаль 3.400 миль, що їх ми мали пройти, не зайшовши до будь-якого порту.

VI. ЧЕРЕЗ ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН

Нічна пригода на Індіен-Стріт. — У дорозі до екватора. — Вугільний аврал. — Сонце міниться. — Зупинка вночі. — Акули. — Проходимо повз Цейльон.—«Полундра. На гору до ташів».—Нудьга за суходолом.— Пульо Вех.— Чарівна затока.— Втеча на берег.— Бетель.— Поетична ніч.

У корабельному журналі льодоріза «Ф. Літке» з 5 травня 1929 року записано таке: «22 год. 23 хвилини. Пройшли по обидва боки два вітрильники».

І тепер, за кілька місяців після дати того запису, коли я затуляю очі й пригадую той пам'ятний вечір на Індіен-Стріт,— так зветься морський шлях через Індійський океан від Арабії до берегів Індостану,— у моїх вухах звучить жахливий зойк, нечуваний ніколи досі, зойк невідомих людей, що криком кричали невідомою мовою, але своєю інтонацією зрозумілі людям усіх мов. Бо в тому крику відчувається надзвичайний жах, жах спричинюваний небезпекою для життя, загрозою загинути в морі.

Того дня «Літке» був у 400 милях од Адену і щойно виходив із Аденської затоки. Десь праворуч од нашого шляху лежали острови Сокотра, Абд-Аль-Кюрі та Бротнес. Вони захищали нас од мусонів, що на нашу думку, вже мали легенько задувати в океані. Свіжий, майже супротивний вітрець легко пінив хвилі в океані і гнав їх на норд-ост. Останню вахту з 20 до 24 стояли ми. Вахтовий штурман Юрій Іванович, стомлений ходити од телеграфу до телеграфу, що по обох боках капітанського містка, сперся на пляншир і задумливо спокійно вдивлявся в темний обрій, ледве-ледве освітлений зорями. Часом він поглядав на сузір'я Південного Хреста, відшукував сузір'я Лева, Волос Вероніки, але, заспокоєний своїми спостереженнями вдень над сонцем, лінувався розв'язувати завдання про географічне становище судна. Стерновий Антін час від часу швидко крутив штурвальне колесо, коли курсова риска компаса втікала від курсу праворуч чи ліворуч. Троє: Митя, Сашко та я, примостившись на палубі біля штурвала, сиділи долі й, відтуливши один із спідніх ліхтарів, плели сплесь[1] і «потравлювали».

«Літке» легесенько покачувався з борту на борт, і кренометр показував 5 — 6.

Збігши східцями на спардек, обережно переступаючи через сонних моряків, що спали на палубі, я добрався до швидкомірника. Фосфоричні відлиски на морі зникли, коли повернув вимикач і «летючка»[1] освітила циферблят швидкомірника. Тільки но вдарили дві скляниці, одміряв милі з десятими й повернувся до штурманської будки, щоб записати в журналі пройдений шлях, температуру повітря, напрям і силу вітру, хмарність неба й хвилювання моря.

[1] Сплесь — мотузочки для сиґнальних прапорців.

Саме в цей момент Митя дійшов середини свого оповідання про надзвичайний випадок в історії партизанщини; раптом почули вигук Юрія Івановича:

— На штурвалі. Будьте напоготові.

Перше ніж стерновий устиг відповісти: — єсть, — ми вже були біля пляншира.

У кількох стах футах од прови «Літке» миготів огник вітрильника. У темряві виступали його обриси, і було зрозуміло, що вітром гнало човен просто під шпичак льодоріза.

— Ліворуч стерно.

— Ще ліворуч.

— Єсть.

— Досить.

З вітрильника долітав жахливий зойк. У цей момент побачили велику вітрильну шлюпку, що пройшла не більш, як у шести футах од нашого правого борту. Здавалося чудом, що вона не попала під льодоріз. Юрій Іванович, неймовірно стиснувши щелепи, перегнувся через пляншир і раз-по-разу наказував стерновому. У цей момент «Літке» йшов навпереріз шлюпці. Коли вона не тріснеться з усього розмаху в корму льодоріза, що робить 12 миль на годину, і люди з шлюпки не виваляться під могутні ґвинти, то все обійдеться щасливо.

Руки стернового прикипіли до штурвалу, а очі вп'ялися в курсову риску.

Люди в шлюпці кричали про щось, нам незрозуміле.

Умить їх пронесло повз нас, крик і зойки зосталися за кормою.

Але враз спереду знову мигнув огник, і звідти почулися нові вигуки.

Знову команда:

— Ліворуч стерно.

Але тепер новий вітрильник, очевидно, хотів обминути нас із лівого борту.

Вахтовий не змішався: команда — «Праворуч стерно», — і ми щасливо розминулися з новою шлюпкою на віддалі 100 футів.

[1] «Летючка» — переносна електрична лямпочка.

З цієї шлюпки теж щось кричали, і в тому крику галас перемішувався з зойком.

За хвилину на містку був капітан. Усе судно сполошилося. Внизу почалась дискусія: звідки шлюпки. Але, зважаючи на те, що до найближчого берега було не далі, як сто миль, а погожий вітер швидко гнав вітрильники в напрямі берега, і що останніми днями нічого не було чути про шторм, а головно, що з шлюпок не махали вогнем — гасло про допомогу — капітан не зупинив пароплава.

Після того мене поставили з правого борту пильнувати обрію. У вухах ще довго бринів зойк, а фосфоричні відлиски на морі здавались новими вогниками з вітрильників.

— Юрію Івановичу, може ці шлюпки бідують у морі. Чого ж вони прямо на нас ішли.

— На абордаж брати хотіли,— уже жартує заспокоєний Юрій Іванович.

— Коли б навіть так, як ви думаєте,— додав він, то й це невелика біда. Завтра вони будуть біля берегів. А зважаючи на їхні розміри та на те, що вони не подавали вогняного гасла про допомогу, можете бути спокійні.

Цей випадок дав багато тем для розмов протягом перших днів нашого подорожування океаном. Але незабаром дві основні теми: спека й майбутній берег відтіснили цю тему на задній плян.

Один по одному мінялися дні, і кожен день ми все ближче й ближче наближались до екватора. Дні були такі схожі, більше ніж близнюки. Температура вперто тримала живе срібло високо над 30-градусовою рискою термометра; після півдня сонце світило з півночі, голі люди ховались під ташу або вистоювали чи вилежували годинами під струменем забортної води, що її безперервно викидала кишка на палубу. Паровичники, стомлені докраю скаженою працею й охоплені носталгією, цілими днями спали або сварились. Нудьгували пасажири. І тільки старі матроси та штурмани байдуже ставились до спеки, вчасно виходили на вахту, цілі дні заповнювали якимись турботами, та тільки вже ввечері, вільні від вахти, провадили безконечні розмови, згадуючи минулі рейси й пригоди та за звичкою неймовірно «травлячи».

Спека була неймовірна, в паровичні люди ледве вистоювали вахту. У вугільних ямах вугілля було мало, його треба було переладовувати з кошів та віндеку, і вуглярі, стомлені важкою роботою, неймовірним жаром та вугільним пилом, вимагали або пригасити один паровик, або допомогти їм перевантажити

вугілля з кошів до вугільних ям. Скликали загальні збори. Всі розуміли, що вуглярі мають рацію ставити таку вимогу. Але пригасити один паровик не можна, бо це значить зменшити швидкість руху судна, поставити його під загрозу шторму, що його ось-ось можна було сподіватися в океані, і прийти з великим запізненням до Владивостоку, а значить, вийти з запізненням і звідти, а цього не дозволяв важливий Вранґелівський рейс.

Скликали аврал. Уся палубна команда разом із машинною та пасажирами допомогли паровичникам пересипати вугілля з віндеку до носової вугільної ями. Працювали з захопленням, хоч і було душно, вугільний пил забивав ніс, вуха, рот, неприємно осідав у горлі, люди вимазались докраю і потім ледве відмилися.

Днів за два по тому спостерігали як міниться сонце, заготувавши перед тим закурене скло. Це було те саме мінення, що його хотіли спостерігати наші вчені на Суматрі, де його було цілком видно. Як відомо, голяндська влада не дала нашим ученим дозволу на в'їзд до Суматри.

Метеоролог Казімір Романович довго стежив як мінилось сонце, зробив кілька фото та цілий ряд спостережень і був страшенно радий, що протягом усього часу мінення жадна хмарка не наблизилась до сонця.

— Якщо сьогодні на Суматрі, в цей момент,— звернувся він до геофізика Самійленка, що теж закінчував якісь обчислення,— хмари заховали сонце від чортових буржуяк, і вони нічого не бачили, ставлю в Москві всім святим по свічці.

— А мені що поставиш? — спитав Самійленко.

Наші наукові працівники мали багато роботи. Казімір Романович та Самійленко день і ніч щодві-три години вимірювали вітер, температуру повітря, води і ще щось там, електропровідність повітря, вплив температури на поверхню людського тіла, аналізували воду й закубрювали в пляшки зразки води, взяті з-під певної ширини та довжини.

Якось я примусив Самійленка зробити спостереження, де важче працювати під час спеки — у паровичні чи на камбузі [1].

Мені вже давно здавалось, що наші коки [2] терплять од спеки далеко більш, ніж духи [3]. І справді, Самійленко виміряв температуру в паровичні і в камбузі; виміряв ступінь нагріву людського тіла там і там, і ці виміри показали, що в камбузі

[1] Камбуз — корабельна кухня.
[2] Кок — куховар.
[3] Духи — так звуть матроси паровичників.

багато важче працювати, ніж у паровичні, коли не зважати на незмірно більше напруження м'язів у паровичні. Але спека в камбузі більша, людське тіло нагрівається скорше, і повітря не краще, ніж у паровичні. Крім цього, «коки» працюють 8 годин, а «духи» тільки 6: — по три години з перервою на 9 год.

Біолог безперервно морочився із своїм плянктоном[1], виловлюючи забортну воду і, перепустивши її через центрофугу, брався за мікроскоп. Якось поночі на його прохання зупинили пароплав, і тут, серед Індійського океану, «Літке» робив маневри, наче під час навчання, таскаючи сачки Багорова то взад, то вперед, з різною швидкістю. Було хороше так стояти серед ночі, не чути гуркоту машини, не бачити запіненої води за кормою з мільйонами водокрутів, що завжди остаються на шляху, пройденому «Літке». Навколо панувала тиша. Тільки зорі освітлювали океан, і невисокі спадисті хвилі поволі котилися в далечінь, зникаючи в темряві. Люди з інтересом пильнували, як Багоров витягав сачки й визбирував надзвичайно багатий улов. Спіймали силу цікавих дрібних організмів, та особливо нас зацікавила одна надзвичайно оригінальна, завбільшки з мізинець, але цілком прозора риба.

Якось бачили акул. Їх кілька з'явилися з лівого борту й недовгий час проводили судно. Вночі якесь морське страховище протягом десяти хвилин ішло разом із судном і від швидкого бігу майже до половини вискакувало з води. Сперечались: котрі казали — акула, а котрі — дельфін. Але, поки зібрались викликати експертів, усіх старих моряків, страховище зникло. Прийшов боцман і довго лаявся, що ми його обдурили.

Проходили повз Цейльон. Вахтові другої зміни запевняли, що бачать береги, а хтось із матросів навіть — будівлі. Я довго дивився в бінокль, але не бачив нічого, крім хмарної смужки над бірюзовим обрієм та диму з пароплава, захованого за обрієм: його, очевидно наздоганяв «Літке». Після цього довелося лиш заявити, що в бінокль мені вдалося побачити цейльонських слонів, якими перевозять цибіки цейльонського чаю.

Спека спадала, ночами почала з'являтись прохолода. Звечора небо вкривалось хмарами, вітер посилювався до трьох-чотирьох балів, а раз навіть до восьми. Такої ночі блискавки раз-у-раз освітлювали океан, і бувало видко, як окремі з них вертикальною пружинною лінією падали десь за обрієм. Такими ночами, коли рвачкий вітер починав рвати ташу над палубою, а судно тремтіло від його поривів, у матроському кубрику чулося:

[1] Плянктон — мікроорганізми, що живуть у воді.

— Полундра. Нагору до таші.

Люди в трусах вибігали нагору, закривали люки й однайтовнювали таші, згортали їх і принайтовнювали згортки, щоб їх не позривало. Мені пригадується одна така ніч. Звечора легко погойдувало. Небо захмарювалось, і блискавки раз-у-раз озирали схвильований океан. Я прокинувся близько 12-ї ночі, а з 12-ї сипнув теплий дощ. Більшість людей, що спали на палубі та містку, почали втікати на спардек. Я пересунувся під стелю, що між стерновою будкою та плянширом. Нас було троє чи четверо. Дощ мочив ноги, але ми міцно поснули, на те не зважаючи. Коли це враз прокинувся. Хтось зривав з мене ковдру. Рвачкий вітер змусів нас тікати з містка. Скляниці пробили дві години. Судно тремтіло від поривів вітру.

Усю палубну команду викликали на аврал. Треба було негайно здіймати ташу, бо кожної хвилини вітер міг її позривати й однести в море. Без шапки, майже роздягнений, я був на спардеку. Хтось лаючись однайтовнював та різав кінці, а ревізор, у самих трусах, і водолаз згортали ташу. Довелося лізти нагору до труби, щоб там однайтовнювати пов'язані якимись неймовірними вузлами кінці. Нагорі нас було двоє: Сеня та я. У темряві абсолютно нічого не було видно, і ми щохвилини ризикували, що коли нас не знесе вітром, то провалимось до паровичні або покалічимось, зачепившись за якийсь цвях чи крюк. Та все обійшлося гаразд. Правда, з лівого борту кінці позамотувались у ташу, і нам довелося помучитись, принайтовнюючи згортки. З правого борту робота посувалася хутчій, і Сеня навіть мав час лаючись проклинати морське життя, якому він оддав уже 23 роки.

За кілька годин вітер стих. І так було завжди — вночі штурма, аврал, а другого дня, коли сонце пекло неймовірно, матроси пригадували, як прохолоджувались уночі голі під дощем та вітром.

Нудьга за суходолом збільшувалась, і розмови були тільки про берег. Коли якось у кают-компанії я зауважив, що не мав би нічого проти того, щоб тижнів зо два не бачити берега, то радист і мій приятель Сашко накинулись на мене майже з кулаками, заявляючи, що одлупцюють за такі бажання.

Була середина травня. Щоденно сонце тікало від екватора чимраз далі на північ. Тут, майже під екватором, не можна сказати — північ чи південь: це та частина світу, що з неба над нею ніколи не світить сонце. На цілих півроку воно перебирається то на північ, то на південь од лінії, що оперізує земну кулю в її найширшому місці і проходить через Африку,

Америку, ряд островів, укритих буйною рослинністю, дарунком чарівного підсоння.

Саме тепер в Індійському океані свіжі мусонні вітри ледве-ледве прохолоджують засмалених моряків усіх націй, на численних пароплавах далекої плавби, розкиданих на великому шляху з Европи до Індії та Китаю.

Гарячі дні змінювались такими самими душними ночами, що їх нагрівала тридцятиградусна океанська вода, люди переносились у мріях до далеких і близьких островів та материків, де можна заховатись од палючого екваторіяльного сонця в затишок широколистих пальм чи густих кущів і задовольнити жагу льодовим пивом або смачним кафе-ґлясе через соломинку.

На чотирнадцятий день океанської подорожі вахтовий штурман довго вдивлявся крізь бінокль у обрій, щось вишукуючи в напрямі нашого курсу. На столі в штурманській рубці лежала чергова мапа, і на ній курс, позначений червоним олівцем, упирався в маленький острівець, що в кількох милях од Суматри. В англійській лоції цей острівець можна знайти під написом «Пульо Вех» — острів Вех.

За дві години одинадцятимильної ходи ми йшли повз гористий берег, укритий розкішною рослинністю. Суцільна буйно-зелена поверхня вкривала ці горбки, такі відмінні од чорних пустельних горбків Періму та Адену. Дев'яносто пар очей не відривались од цього чарівного краєвиду і пили фарби пальмового суходолу. Зелена база серед водяної пустелі милувала всіх так, що навіть найсварливіші забули свої постійні сварки і принишкли.

Проминули кілька горбів і завертаємо за невеличкий ріг суходолу, щоб увійти до затоки.

Берег зовсім близько. За півтори хвилини шлюпка приставила б нас аж туди в пальмовий гай, такий зеленожиттєрадісний, заллятий соняшним промінням.

Хтось уже бачить серед пальм отару мавп, і йому вторить голосний сміх та запитання, чи не глянув він у дзеркало?

Ліворуч остається головний док, ген оддалік під тим берегом сонний гідроплян на поплавках, ближче маленьке військове судно. За допомогою напівголих маляйців причалюємо до бочки.

Порт-Сабанґ. 103 білих і кілька тисяч маляйців — оце й уся його людність. Місто визирає з пальмового лісу. Звідси здається, що це зовсім не місто, а звичайнісінький лісовий хутір, принаймні з сотнею дерев на кожну будівлю.

За півгодини «Літке» причалює до пристані вугільних складів. Двадцять сім складів простяглося вздовж берега. Справедливість потребує звати їх не складами, а просто повітками, що під ними зсипано вугілля. Вантажники-маляйці та китайці з великими кошиками на спині топчуться до пароплава. Цими кошиками носять вугілля. Техніка невисока для такої великої вугільної станції, як Сабанґ.

Біля «Літке» троє вартових маляйців-поліцаїв у брилях із широкими крисами та кривими коротенькими шаблюками. Старший над ними голляндець з однією нашивкою. Вони вартують, щоб ніхто з нас не втік на берег. Такий дозвіл дістали тільки капітан, старший помічник та старший механік. Другого дня його дали ще двом закупникам.

Ми добре вивчили цих поліцаїв. Вони змінюються тричі на день. Один притягає нашу пильну увагу. Ми певні, що тоді, коли він покрученою німецькою або англійською мовою намагатиметься втокмачити комусь із наших «лінґвістів» потребу приєднати Бельгію до Голляндії, нам пощастить утекти до міста.

Гірші двоє інших. Один, типовий червонопикий голляндець, не знав ні німецької, ні англійської мови, і ні в які розмови з нами не встрявав. Він тільки сердито гукає, коли хтось із наших зіскакує з палуби на пристань і робить кілька кроків уперед. Другий одразу попав під підозріння, чи не з білоемігрантів він, і коли б він справді розумів російську мову, то міг би наслухатись чимало «компліментів», призначених спеціяльно для нього.

Двоє наших паровичників сиділи на березі під вугільною повіткою і контролювали маляйців-вантажників. Час од часу хтось вибігав їм на зміну або носив олівець, папір чи склянку води, на мигах доводячи поліцаєві, що це конче потрібне.

Ці коротенькі екскурсії в кілька кроків по берегу спонукали багатьох на невдалу втечу.

Увечері першого дня, коли зовсім смеркло паровичник Спірка «змився» на берег.

А на ранок уже пів екіпажа лагодилось приспати увагу поліцаїв. Один по одному виходили на берег і простували до вугільних повіток, а звідти, хто спокійно, а хто похапцем, повертали в найближчий завулок. Але коротке сюрчання свистка, і маляєць, тримаючись рукою за держак коротенької шаблі, кидався за втікачем, раз-у-раз повертаючи його назад.

Для того, щоб прорватися крізь поліцайську загорожу, одягались на всі фасони. Хто виряжався в біле парадне вбрання, фетровий бриль та шовкову краватку, а хто витягав найподертішу й найбруднішу «робу» та замазувався вугільним пилом, щоб скидатися на маляйця-вантажника.

Але чимало на палубі було реготу, коли на пристань зійшли дві зовсім незнайомі загадкові постаті, що на них одразу звернули увагу всі поліцаї.

— Хлопці, що то за мішанина черкаської молодиці з радянським борошенником?

Це запитання стосувалося однієї з цих загадкових постатів. Білий тропічний шолом, русява борода, косоворотка, в руках біленька кишенькова хустина й на ногах лакові пантофлі — такий вигляд був у цієї людини. Вона поволі, під пильними поглядами поліцаїв шпацирувала вздовж пристані, щоразу далі відступаючи від «Літке».

— А цей шкалик? — ледве стримався, щоб не гукнути, механік Пилип Іванович, коли й друга постать почала пливти біля вугільної купи. «Шкалик» був людина низенька на зріст, у білих черевиках, сіренькких штанцях, непомірно довгому й непомірно товстому для тропіків синьому піджаку й такому самому великому чорноморському кашкеті, прикрашеному форменним радторгфльотським гербом, що сповзав своєму власникові на очі.

За «черкаську молодицю» був кінооператор Радзіховський, а за «шкалика» — співробітник «Комсомольської Правди» Корольков.

4 Коли перший викликав у поліцаїв досить тривожний погляд, то, побачивши другого, молодий голландець так голосно зареготав, що того реготу не почув лиш сам Корольков, уся увага якого була сконцентрована на тому, щоб вчасно «змитися» за ріг вугільної повітки. У той момент, коли поліцаї кинулись затримувати Радзіховського, Королькова не стало. Тільки години за три чи чотири його, всього спітнілого, стомленого, але надзвичайно радісного, приставили на «Літке» під конвоєм поліцая.

Він небагато розповідав про свою одіссею. За рогом вугільної повітки метнувся в інший бік, натрапив на автомобіль з маляйцем-шофером. Сів в авто й на мигах та кількома німецькими словами наказав їхати. Проїхався по острову, бачив мальовничі пальмові гаї, чудове гірське озеро. В одному місці випив склянку поганючого пива, за що мусів оддати доляр.

Потім, коли шофер повернув до міста, на першому таки кварталі його затримав поліцай. Після довгої, знову таки незрозумілої, розмови йому дозволили купити кілька листівок з краєвидами Сабанґу й «етапним» порядком, передаючи з рук на руки, приставили на судно.

Ще одному паровичникові з кошиком на спині, позиченим у маляйця, пощастило пробратися до міста. Решту завернули, в тому числі й мене, коли я вже був за рогом повітки.

Маляйці почастували нас бетелем[1], і, заплювавши кров'яними плювками всі плювачки, ми були раді покинути Сабанґ. Ця радість після Стамбулу була постійна для нас у кожному порті.

Вщерть набитий вугіллям льодоріз ждав лиш телеграм з Лондону та Москви.

Телеграми одержали, і ми рушили.

Над островом і затокою запанувала гарна місячна ніч. Таємниче визирали горби в світлі місячного сяйва, вони наче ховали щось потрібне, але невідоме нам. Стьожкою старовинного срібла ховалося місячне сяйво в морі, а за поворотом з затоки хвилі радісно заплюскали в борти «Літке», наче зустрілись із старим другом.

---

[1] Рослина, листя якої жують на Зондських островах. Належить до наркотичних.

VII. ВІД СІНҐАПУРУ ДО ЦУСІМИ

Чорні вітрила.— Розбійницький замок на великому шляху.— Тайфун біля Філіппін.— Штурмуємо.— Оскаженіле море.— У коші.— Без обіду.— Гори Формози.— „Іван Федорович“ Ікемі-Сан та його місто.— Тут золота не беруть.— Знімаємо черевики.— Япончата.— Запорожці в Японії.— Без хліба.—Меценат-ресторатор.— Запізнення на пароплав.— Спека спадає.— Цусіма.— Незабаром дома.

Ми увійшли в Маляккську протоку. Ліворуч бовваніли береги Суматри. В далині, в тумані пропадали гори. У бінокль можна було роздивитись багату рослинність, що серед неї подекуди здіймався димок, і пригадувалося з географії, що ми йдемо повз багатющі плянтації кавчуку, що нині в світовій політиці має таку саму вагу, як вугілля та залізо. Ішли поволі, 8 - 10 миль на годину, бо вугілля, взяте в Сабангу, було погане й давало дуже багато перегарків. Траплялося чимало невеликих островів, якось на обрії помітили човни під чорними вітрилами і пригадали минулі часи, коли води Маляккського архіпелагу були вславлені піратами. Але минув день, і ми зустріли цілу фльотилію рибацьких човнів під червоними вітрилами. Очевидно, маляйці люблять кольорові вітрила. Повз нас хвилі проносять уламки пальм, листя та кокосові горіхи. Вночі проходили Маляккуу, її вогні остались далеко ліворуч. Вітер з норд - осту посилювався, на сході росла чорна хмара, треба було поспішати згортати ташу. За півгодини ми попали в невеличкий шторм, а цілу ніч нас мочив дощ. Дощ був справжній тропічний. Уночі протягом чотирьох годин, не зважаючи на дощ, ми стояли на містку в самих трусах, і тільки наприкінці вахти згадали про ґумові плащі. Екватор швидко наближається. Сьогодні наша географічна позиція — 10 східньої довжини й 2° 24′ північної ширини.

Проходимо Сінґапур. Десятки островів, укритих буйною рослинністю — пальми й трави. Багато маяків. Сила - силенна білих цистерн, розкиданих по різних островах, і величезні будівлі в глибині затоки, приблизно в милях трьох - чотирьох од нас. Незчисленна кількість пароплавів. Аеропляни. Це все осталося позаду, коли ми вийшли з Маляккської протоки.

Курс зюд - ост різко змінили на норд-ост, не дійшовши сімдесятьох миль до екватора.

Було ще три дні до Формози. Люди, змучені спекою, тяжкою працею, поганими харчами, в наслідок попсованих продуктів, журились за берегом і вираховували години прибуття до Келунгу.

Саме наприкінці того дня радист виліз із своєї буди з клаптиком паперу в руці й побіг на капітанський місток.

— Костянтине Олександровичу, є радіоповідомлення про тайфун.

Капітан мовчки прочитав радіограму.

У напрямі від Філіппінських островів до Гонконгу мчав тайфун із швидкістю 60 миль (105 верст) на годину. Коли напрям його не зміниться, все буде добре, він нас не захопить.

Протягом ночі вахтові хвилювались, пильнуючи вітру, неба, барометра.

Минув спокійний, гарячий тропічний ранок, і стомлені спекою люди не догадувались, що це останній гарячий день рейсу.

Вечір 26 травня був хмарний. Вітер із 2 балів переходив на 4. Хвилі побільшали й почало похитувати. Треба було здіймати ташу.

Сипнув дощик, і люди потягли матраци до кают та кубриків. Частина розмістилась у червоному кутку.

На палубі рвав вітер, ішов дощ, подекуди вода пробивалася з палуби крізь щілини, обмочувала столи, канапи й наливала калабані на підлозі. Вперше за довгі дні подорожування, загорнувшись у ковдру, спалося з насолодою і здавалося, що хитавиця лиш загойдувала.

Близько півночі мене розбудили. Водолаз Чумак шукав мене серед сонних тіл, що завалили собою і своїми матрацами червоний куток. Вахтовий штурман Юрій Іванович викликав на вахту.

Міцно тримаючись за стояни та бар'єри, ми перебігли до східньої стернової буди; захопивши там непромокальний плащ, я подався на капітанський місток. Чорною масою зігнувся стерновий над штурвалом, безупинно відкидаючи то в одну, то в другу сторону держаки колеса. Спереду, через пляншир ледве-ледве побризкувало водяним пилом і скроплювало місток.

Прямуючи з кінця в кінець, я підійшов до маленького піддашка над лівобортним машинним телеграфом. Там заховався від водяного пилу Юрій Іванович. Він зустрів мене надзвичайно весело.

— А, братішечка... а... сачкувать хочеш? Може вкачує? Коли морякувать, так морякувать!

Під час шторму Юрій Іванович—найвеселіша людина на судні. Він безперервно щось наспівує, коли немає ніякої серйозної погрози. На палубі він дає матросам найжвавіші розпорядження і сам завжди в найнебезпечніших місцях, а в кают - компанії цими днями він помітний своїм величезним апетитом, з'їдаючи по 3 порції за хорих пасажирів чи молодих моряків.

Навколо судна щось клекотіло в темній безодні. Щохвилини дужчав вітер і, коли боцман із старшим матросом пішли взяти дві бухти кодоли з півбака, прова льодорізу почала забирати воду. Саме тепер, коли ми допалювали останні запаси вугілля і судно спорожнилось, прова «Літке» стирчала над водою, але хвилі, йдучи назустріч, перекочувались через півбак, із силою падали на горішню палубу і своїми бризками заливали капітанський місток, що на височині 45 футів.

— Полундра!

Вигук Юрія Івановича розрізав гуркіт оскаженілого моря й свист вітру, коли велетенська хвиля неслася на судно. Боцман і матрос кинулись до фок-щогли й міцно її обняли. Прова глибоко пірнула в воду, і хвиля котилася через півбак, по коліна, а то й по пояс, заливаючи матросів.

— Чорти його понесли туди!— лаяв Юрій Іванович боцмана.

— Боц-ма-ане! до-сить! забирайся звідти!

Але боцманові треба було ще щось принайтовити, і він, відіславши матроса, остався на півбаку, рискуючи щохвилини бути змитим у море.

Вахтовий штурман полетів на півбак. До мене на місток долітали окремі слова голосної лайки Юрія Івановича, що гнав боцмана з півбака, і не менш енерґійна відповідь боцмана, який покрученою російською мовою поясняв щось про линву.

Саме в цей момент дві величезні хвилі одна по одній набігли з моря на прову, маса води прокотилася через півбак, і я загубив з очей постаті сварливих моряків. Мене обдало принаймні бочкою солоної води, і поки я витирав очі та відпльовувався, півбак уже вдруге був під водою. Для мене досі незрозуміло, як тоді не змило боцмана і Юрія Івановича, коли вони були майже з головою під водою.

Але в наступний момент обидва перестали сваритися, боцман забув про свою линву, і швидше за десятибальний вітер, що кип'ятив море, понеслись на спардек.

Вітер доходив 11-тьох балів. Уже пообламлювало й позривало лати для таші, проламало закритий водозбіг на верхній палубі, відірвало кусок плянширу на розі спардека і змило кодольний ящик. Капітанський місток заливало безперервними величезними бризками, і стерновому запропонували перейти до спідньої стернової буди. Він одмовився.

Од сильного хитання та вітру хилиталося серце в дзвоні, і він безперервно подзвонював. Біля швидкоміра відірвалась електрична лямпа-летючка, і ми не знали, з якою швидкістю посуваємось. Тиск пари був надзвичайно низький, а кількість обертів ґвинта мінімальна. Юрій Іванович гадав, що йдемо 4 милі на годину. Чумак рахував на 5. Після того, як я розшукав нашого електрика, старого Сердюка, і він полагодив летючку, обчислили, що з другої до третьої години «Літке» пройшов усього 3 милі.

Новий ранок був неприємний: сірий, мокрий, солоний і хорий. Навколо клекотіло й булькотіло море, і трисаженні буруни, запінившись од пасії, заливали і бак, і корму, запльовували спардек і містки.

У паровичні не вистачало людей. Треба було перештивати[1] вугілля з кошів до вугільної ями. Там працювали тільки паровичний старшина та один паровичник. Але всі вони, що ніколи не відмовлялись від будь-якої роботи, тепер лежали хорі.

У вузькому коші було душно й темно. Вугільний пил забивав ніс, рот, горло й легені. Як не дивно, а хитання тут відчувалось куди сильніше, ніж на палубі, і куски вугілля безперервно били мене по ногах. Треба було лопатою насипати вугілля до кошика і потім той кошик випорожнювати через спеціяльний проріз у палубі до вугільної ями, звідки паровичники відвозять його тачками до паливень.

Здавалося, що тут не витримати й п'ятьох хвилин. Я працював один. Паровичний старшина штивав з коша по другому борту. Треба було твердо стояти на ногах, бо в той момент, коли там десь, угорі хвиля вдаряла в борт, усе зсовувалось до вугільної купи. Великі грудки заважали набирати повну лопату дрібного вугілля, а кошик здавався без дна.

Один по одному кошики з вугіллям із гуркотом висипались до ями. Я налічив їх щось чотирнадцять чи що і загубив лічбу.

Було душно. Я скинув усе, що можна було, але піт ллється однаково. Минуло двадцять хвилин, півгодини, година, вже близько двох годин. Ще якась година та кілька хвилин, і вахта закінчена.

Але щось важке давить у грудях, голова запаморочена, у вухах шум. У роті з'являється солодка слина й відчуваю, що коли за хвилину не вискочу на палубу, то «травну». Кидаю лопату й поспішно рушаю через порожній верхній трюм у темний закамарок до дверей спіднього кубрика на прові, а звідти вже, думаю, вискочу на палубу. Але двері замкнені. Стукаю. Тільки хто ж почує тут мій стукіт?

Повертаю назад. Чую — підкочується до горла. Чи витримаю? Щоб добратись до палуби, треба мінімум п'ять хвилин. Трюм,

[1] Перекидати.

кіш, незручна довга драбина до паровичні, ціла паровичня, машиновня, далі східцями нагору. А мене вже проривае. Я гикаю. Ще раз. Тихенько спускаюся долі на купу вугільного сміття й розпластовуюсь на ньому. Лежу хвилину, другу... Стає легше, і я сам до себе посміхаюсь.

За чверть години був на палубі. На кормі біля дверей до машини сидів блідий другий механік.

— Ну, я «травнув».

— Хіба?.. Перший раз за шторм?

— Еге ж! Паровичня підвела. На палубі не бере. Там узяло.

— Ну, так будемо компаньйони. Я оце тільки но теж за борт зазирнув.

У каюті лежали хлопці.

— Як, хлопці, «травите»?

— Здається, вже печінками...

Я більше не «травив». Свіже палубне повітря правило за найкращі ліки.

Минула ще доба. Вітер спав до дев'ятьох, але шторм не вщухав. Проте, троє чи четверо нас розташувались на ніч на палубі. Один спав у гамаку, другий під захистом шлюпки, а я вмостився біля радіобуди. Ми закутались у мокрі від солоних бризків ковдри і спали так міцно, що коли б не вахтові черговйх вахт, то попросипали б свої вахти.

— І як це вас, чортів, не позмивало? — лаявся молодший штурман.

Ішла третя доба. Вітер спав до п'ятьох-шістьох, і тільки море клекотіло балів на вісім. У далечині показалися гори Формози. Взяли курс на ост, і кільова хитавиця змінилася на бокову.

Назустріч нам траплялись рибацькі шкуни. Ще кілька годин нашого повільного ходу і будемо в порт - Келунзі.

А вугілля в нас осталося менше, ніж на добу.

* * *

«Літке» стояв перед входом до затоки. На щоглі—карантинний та лоцманський прапори. Першого викликали лікаря, потім лоцмана. Ми ждали лоцмана, що мусів, згідно з морськими звичаями, провести нас до затоки. Але лоцман не з'являвся. Капітан дав наказ і льодоріз поволі сам почав просуватися за кам'яний мол у затоку. Ліворуч і праворуч здіймалися гори, вкриті зеленою рослинністю, а на березі затоки розкинулося місто. Біля причалів та на рейді стояло кілька пароплавів під японськими прапорами, маленький білий пароплавчик під данським прапором, а з глибини визирав велетенський японський понаддредновт. Багато кунгасів та невеличких човників заповнювали затоку.

Ми проходили серед цих суден, наблизились до пристані, і матроси готувалися закинути кітву біля бочки, що в кількох сотнях метрів од берега. Саме в цей час нам назустріч затріщав моторовий катер із кількома людьми на ньому, що махали руками й щось гукали нам.

Виявилось, що ті люди вимагали, щоб наше судно повертало назад і виходило з затоки. Тривога пробігла серед людей. Невже японці нас не тільки на берег не пустять, а не дозволять навіть зайти до затоки. Таких випадків із радянськими пароплавами в Японії не буває. Алеж ми не в самій Японії, а на Формозі, що є японська колонія. До того ж порт Келунґ не звичайна торговельна гавань, а й морська фортеця.

Ми вийшли назад у море, і в цей час до нас наблизився катер. З нього на борт вилізло троє японців і за хвилину пояснили нашим штурманам, у чім річ. Виявилось, що без лоцмана ми не мали права заходити до затоки, бо, не знавши морського дна у вході в затоку, можна було наразитись на небезпеку. Отож, для нас і приїхав лоцман, що мусів провести нас до гавані. Власне, справа розшифровувалась просто: за те, що лоцмани супроводять судно, треба платити суму грошей.

Після лікаря, що нашвидку оглядав команду, ми перейшли в розпорядження поліції. Нас перераховували, урядовці портової управи переглянули наші документи, і ми дістали радісну звістку, що нас пустять на берег. Про це сказав маленький японець, урядовець поліції, що єдиний на ввесь порт Келунґ знав російську мову. Він одрекомендував себе «Іваном Федоровичем», запропонував свої послуги й обіцяв за півгодини всім видати перепустки. Справді, за півгодини ми були на березі, в одній із кімнат великого будинку... поліційної управи. «Іван Федорович» Ікемі-Сан (так було його прізвище) диктував якомусь писарчукові наші прізвища, а той писав на перепустках; потім зібрав усіх нас догурту й сказав коротеньку промову. Зміст промови був приблизно такий:

— Панове, ми знаємо, що ви понад 40 день були в морі, вас не пускали ні на один берег, протягом кількох тижнів ви не бачили землі, і ми знаємо, що ви надто знудьгувалися за суходолом. Ми зробили все, щоб дати змогу вам скористуватись із недовгочасного перебування в нашому порті. Зараз ви розійдетесь по місту, і ми сподіваємось, що ви поводитиметесь пристойно, а найголовніше, на що мушу звернути вашу увагу.—

не провадитимете ніякої аґітації та пропаґанди. Ви знаєте, що державний лад у Японії набагато різниться від державного ладу радянської Росії, і про це ви, будь ласка, не забувайте. Крім того, попереджаю, — ви можете вільно ходити по всьому місту, тільки не переїжджаючи на той бік затоки.

Потім ми довідались, що по той бік затоки є фортеця і, звісно, ніхто з нас не мав ніякої охоти їхати туди. З тих самих причин поліція забрала всі наші фотоапарати і опечатала їх.

Усі хлопці, вільні від вахт, рушили до міста, а «Іван Федорович» тим часом повернувся на судно, близько зазнайомився з нашою кают-компанією, привіз нам якихось японських книжок, а сам просив у нас російських. Пізніше в червоному куточку він побачив статут та програму ВКП(б) і почав настирливо просити, щоб йому подарували цю книжку. Зрештою, хлопці погодились і, надписавши на книжці, що її подаровано «Іванові Федоровичу» на його власне прохання, віддали йому статут та програму.

Келунґ — невелике місто, з чистенькими, добре забрукованими вулицями, з величезною кількістю крамниць, із рикшами, що стоять поруч автомобілів, з японцями-крамарями й китайцями-робітниками. Ми йшли вулицями й дивувались, що кожна вулиця була, наче одна величезна крамниця, простягаючись від рогу до рогу. Покупців у крамницях було мало, крамарів не було видно, — вони, заховавшись углиб, у затінку, клопотались біля якихось своїх хатніх справ і, наче з неохотою, виходили назустріч покупцям. Перше, чим ми зацікавились у цих крамницях, — це були сотні всяких дерев'яних боженят, богів радості й богів суму, перших — гладких, лисих, широколицих, других — худих, із страшними рогами, зататуйованими обличчями. В одній крамниці зустріли чималу партію спиночухалок «хя-оци», як вони звуться по-японському. Таку спиночухалку до цього часу мені довелося бачити тільки в Олександрійському палаці в Дитячому селі, в кабінеті Миколи II, — то був йому подарунок од японців. Ми захопились спиночухалками, боженятами, сірниками з ориґінальною реклямою, паличками для їжі та десятикопійчаними китайськими гостроверхими брилями з широкими крисами.

Насамперед одвідали ми ресторан та кафе. Зголоднілі під час рейсу, коли всі наші продукти попсувалися від спеки, бувши останні дні під час шторму без обіду, ми накинулись на різні страви, знудьгувавшись за ними, та взялися до холодних напоїв, кафе-ґлясе, морозива, кавунів, бананів та всякої садовини. Тільки одного нам не дали в японських ресторанах — хліба.

Тут хліба майже не знають, у двох чи трьох лиш ресторанах знайшовся хліб. Біфстекс коштував 45 сен, а два маленькі шматочки хліба до нього — 50 сен. Та ми незабаром призвичаїлись їсти без хліба, якого мали досить на пароплаві.

Того таки дня пішли до японського театру. Взявши квитки, рушили до фойє, але виявилось, що перед тим, як увійти до театру, треба... роззуватися. Довелось роззутись. До японського театру можна зайти в брилі, в пальті, але не в черевиках. Черевики ви мусите скинути й замінити спеціяльними капчиками, і тільки тоді вас пропускають до залі. Антрактів тут немає, через те до залі впускають безперервно. Чи ви прийшли на початку вистави, чи всередині, чи при самому кінці — берете квиток, скидаєте черевики і входите до театру. Служниця показує вам ваше місце, і ви, здивовано оглянувши залю, не побачивши ані крісел, ані лав, спускаєтесь додолу і, як зручніше розташовуєтесь на рогожі. Можна сидіти, підібгавши під себе ноги, можна їх простягти і, нарешті, можна зовсім лягти й лежати. За хвилину до вас тихою ходою підходить інша служниця, подає на таці чайник із чаєм та чашки, пропонує сірники й цигарки. Ви п'єте чай, палите цигарку й одночасно дивитесь, що діється на кону. А там щось на зразок мюзикголу, один естрадний нумер змінює інший, музика змінює акробата, після танців ідуть невеликі сцени, а далі виступає якийсь штукар.

Ви оглядаєтесь навколо, бачите японців, що поприходили до театру цілими родинами, чоловіків із жінками й дітьми, матерів із немовлятами; за кілька місць далі сидять військові матроси; байдуже поглядаючи на кін, задумливо простерся на своїй рогожі молодий японець, раз-у-раз затягаючись своєю цигаркою й пускаючи цілий стовп диму. Тут таки, між рогожами, пробігають діти, що одночасно і дивляться виставу, і граються між собою. Але характеристично, що ніякого галасу ви не почуєте. У театрі надзвичайна тиша. Килими й рогожі приглушують звуки кроків, і мені пригадався китайський театр, що його довелося бачити кілька років тому у Владивостоці. Там теж п'ють чай, курять, голосно розмовляють між собою, але ніякого порівняння з японським. Коли в японському тиша, якась затишність, і там можна відпочивати, то в китайському, навпаки, — неможливий гамір, так що не можна розібрати жадного слова, страшенна духота й надзвичайний бруд.

Другого дня команда «Літке» одержала зарплату. Моряки дістали свій заробіток золотими англійськими фунтами стерлінґів. Стерлінґи треба було обміняти на єни. Але яке було наше

здивування, коли в банку прийняти наше золото відмовились[1], а паперові фунти стерлінґів моментально обмінювали на японську валюту.

— Чого у вас не приймають золота? — питали ми «Івана Федоровича».

— Очевидно, багато його є, — сміючись відповів він, і пішов до банку, щоб поговорити в нашій справі.

Кінець-кінцем, банк погодився зробити виняток, і золото нам обміняли на паперові єни, що мали остатися в келунзьких крамарів та рестораторів.

Незабаром у нас знайшовся приятель. Ми обідали в одному з ресторанів, коли його господар, підійшовши до нашого столика, почав із нами розмовляти. Балакав з ним Сашко, що знав слів 40 англійських. Як там не було, але мовного запасу англійських слів у Сашка вистачило на те, щоб ресторатор за годину вже запросив нас до себе в кімнату, запропонував сісти на рогожі, почав учити грати в «го»[2], понаносив якихось книжок і щось довго про них розказував. Сашко уважно слухав, хитав потверджуючи головою і потім, повертаючись до мене з серйозним виглядом, начебто перекладаючи мені те, що говорив японець, казав:

— Отут я якраз нічого не можу зрозуміти, але ось зараз мушу зрозуміти.

Японець був надзвичайно задоволений із своїх гостей, показав нам свій садок із невеличким басейном, де плавала всяка рибка. Потім пішли разом до книгарні, там вибрали кілька японських журналів та взяли по великій книжці, де на обкладинці були витиснуті рєпінські запорожці, а під ними підпис російською мовою:

«Три русских писателя — Гоголь, Чехов и Голькый».

Це був переклад японською мовою кількох творів Гоголя, Чехова та Ґорького, що його японці зробили «Голькым». Там таки вміщено й Тараса Бульбу[3].

Взявши книжок та листівок з краєвидами Формози й тубільцями, що їх понад 600 родин живе в диких горах Формози і до цього часу не скорились японцям, ми рушили на пароплав. Цього дня «Літке» покинув порт Келунґ Ми затримались у книгарні й запізнились на пароплав. Уже 40 хвилин, як він

[1] Це було 1929 року, а 1931 року—навпаки, від золота японці не тільки не відмовляються, а просять і вимагають його.

[2] Японська гра пішаками на шахівниці.

[3] Цю книжку автор привіз із собою і передав до бібліотеки будинку ім. Блакитного.

мусів рушити в море, і вже цілу годину капітан нервував, що п'ятьох пасажирів немає з берега. Але от підійшов наш човен, ми вже на палубі, підняли кітву, і льодоріз вийшов із затоки. А нас п'ятеро, вислухавши нотацію від старшого помічника, йдемо до капітана перепросити його.

Проте, тепер попсувати настрій комусь із нас уже важко. Ще кілька днів, і ми будемо дома.

31 травня ми йдемо Східньокитайським морем, спека змінюється прохолодою, і ми фактично спочиваємо після гарячих тропічних вод, останнього шторму й безперервної гонитви по вулицях Келунґу. Правда, обмаль харчів, і доводиться їсти останні консерви, щоб їх запити останнім вином, яке ще сьогодні нам дозволив випити лікар. Адже, ми вже покинули тропіки, і порцію вина скасовано.

Нетерпляче ждемо, коли наш радист зв'яжется з Владивостоком, щоб передати наші радіограми й повідомити про скоре прибуття туди льодоріза. Нарешті, 2 червня дістали радіограми з радіостанції криголама «Добриня Нікітіч», що стоїть у Владивостоці. Проходимо Цусіму, старі моряки згадують про те, як тут японці знищили царську фльоту.

Ранок 4 червня. Невеличкий туман хутко зникає під промінням сонця. Ми проходимо якісь острови й наближаємось до острова Скрипльова, що недалеко вже від Руського острова та затоки Золотий Ріг. Іще кілька хвилин, і ми побачимо Владивосток. Маяк Скрипльова перший вітає нас сиґнальними прапорами, що означають: «вітаємо із щасливим закінченням рейсу».

За півгодини в Золотому Розі нас вітають гудками й прапорами пароплави, що стоять там, а до борта «Літке» причалює катер «Славянка» з представниками влади, громадських організацій, моряками й родичами наших владивосточан.

Тропічну частину Вранґелівського рейсу — закінчили.

ЧАСТИНА ДРУГА

МОРЯМИ ПІВНОЧІ

I. ГОТУВАННЯ ТА СКЛАД ЕКСПЕДИЦІЇ

Нас звуть божевільними й обвинувачують в авантурі.— Капітан Міловзоров ручиться за нашу загибель.— За «Літке» більшість.— У доку.— Не вистачає чорноробів.— Дальзавод дає обіцянку й додержує її.— Змагання сімох редакцій.— Днювальним паровичником за полярне коло.— Полярні вовки.— Українці - полярники.— Вантажимось.— Шестеро відважних.— Паливні розпалені.— На чотири чи на чотирнадцять?

Катер портової управи підійшов до борту «Літке», і група владивосточан, що поспішала нам назустріч, сквапно підіймаючись східцями та вітаючись із гостями, перейшла на спардек, а звідти на спідній місток, до дверей капітанської каюти. Вітають нас радісно, розпитують про подорож, де сходили на берег, як витерплювали спеку, чи було важко під час шторму, як показав себе «Літке» під час переходу, та разом інформують і про події за півтора місяці в СРСР. Ми з цікавістю слухаємо про всесоюзну шістнадцяту партконференцію, про конфлікт між СРСР та Китаєм, останні події на Східньокитайській залізниці, чутки про можливість війни. Нас слухають іще з більшим інтересом, коли оповідаємо про екзотичні береги Суматри й Формози, про пекельну спеку в Червоному морі, поліцайські кордони в колоніяльних портах, чорних вантажників у Порт-Саїді і їхніх доглядачів із нагаями, про шалений триденний шторм у Південнокитайському морі силою в одинадцять балів. Моряки, співробітники АКО, газетярі, співробітники митниці, начальник ДПУ, редактор газети «Красное Знамя» в тісному оточенні літківців уперше оглядають нашого красуня льодоріза.

Пароплави в затоці здіймають на щоглах прапори і теж вітають «Літке». На березі видно натовп людей — то вільні від вахти моряки, портові робітники та, мабуть, родичі декого з наших владивосточан ждуть, коли льодоріз підійде до причалу. Тут ждуть його вже давно. «Красное Знамя» сьогодні вмістило повідомлення, передане вчора з «Літке», про прибуття сьогодні о дванадцятій годині дня. Прибули, правда, трохи раніше.

Але відразу ж крізь тон теплої зустрічі відчули ми стриману домішку якогось скептицизму та іронії. Про майбутній рейс на о. Вранґеля ніхто не згадував і, очевидно, цілком свідомо, бо коли хтось із наших порушував це питання, більшість із прибулих відмовчувались. Тільки один із газетярів зауважив:

— Побачимо... Ми проти вас кампанію вели.

— Чому?!

— Не годиться ваш льодоріз для полярного рейсу.

Того таки дня ми дістали докладну інформацію про причини тої прихованої іронії.

Капітан Міловзоров — старий моряк і, до того, видатний полярник. Він умістив статті про те, що «Літке» непридатний для походу на острів Вранґеля. Зимою він приїздив до Севастополя, оглядав «Літке» і знову висловився проти того, щоб льодоріз ішов у такий небезпечний полярний рейс.

До слів Міловзорова прислухалися. Серед моряків-тихоокеанців Міловзоров має авторитет, як досвідчений полярник, посідаючи друге місце після капітана Ґросберґа, дідугана, що нині вже не водить пароплавів у полярні рейси. Отже, немає нічого дивного, що більшість моряків Далекого сходу, ніколи не бачивши «Літке», погоджувалась із капітаном Міловзоровим. У місцевих газетах уміщали статті, що рейс «Літке» до о. Вранґеля — це божевілля, і що від цієї справи тхне авантурою. Міловзоров широко розгорнув кампанію проти «Літке», посилаючись на те, що «Літке» — льодоріз, а не криголам, що він спалює понад 100 тонн вугілля на добу, а може взяти з собою максимум 1000 тонн, що «Літке» не може взяти потрібної кількости вантажу, який треба приставити на острів Вранґеля, та на неможливість протягом місяця відремонтувати льодоріз як слід, після криголамної кампанії в Чорному морі та десятитисячомильного переходу навколо Південної Азії.

І тільки невеличка група прихильників «Літке» висловлювала сподіванку, що він виконає відповідальний рейс, а капітан Дублицький безперечно проведе судно і його екіпаж через полярні криги.

Звісно, всі ті, хто зостався на «Літке» на новий рейс, мали раз-у-раз виступати в дискусіях про спроможність льодоріза. Міловзоров і його прибічники після того, як урядова комісія категорично висловилась не посилати на о. Вранґеля пароплав «Ставропіль» і не дала згоди вирядити криголам «Сєдов», що працює в Архангельському порту, висували новий проєкт — замінити «Літке» криголамом «Добриня Нікітіч», що саме ремонтувався тоді у Владивостоцькому порту. Якийсь невідомий автор видрукував статтю в морському журналі «На вахте», де доводив потребу припинити зайвий, на його думку, ремонт «Літке» і пропонував негайно вирядити в експедицію криголам «Добриня Нікітіч», який мав би взяти на причал шкуну «Чукотка» [1]. «Чукотка» мала везти вугілля для криголама. Звісно, цей проєкт був абсурдний, бо «Добриня Нікітіч», хоч і дводи-

[1] Див. в останньому розділі цієї книги про «Чукотку» *(Прим. автора)*.

марний, але вдвоє меншої потужности проти «Літке». Крім цього, він надто неповороткий і непридатний для плавби в торосистих кригах Східньосибірського моря.

Власне, з першого таки дня приходу до Владивостоку ми були вже впевнені, що ніяких змін у посиланні якогось іншого судна у Вранґелівський рейс не буде.

Проте, багатьох нас цікавило, чого Міловзоров проти «Літке», чого Міловзоров так гаряче розпочав цю кампанію, що доходить явної абсурдности, коли він висуває пропозицію послати на о. Врангеля «Ставропіль», а не «Літке». Адже всім відомо, навіть тим, хто ніколи не бачив «Літке», що «Літке» довгий час працював у криголамних кампаніях на Білому та Чорному морях, проводячи пароплави через кригу, рятуючи їх у холодні крижані зими від аварій. А «Ставропіль», хоч і ходить у полярні рейси, але, крім того, що спалює мало вугілля та в крижаних затисках, дякуючи своїй конструкції, має деякі шанси бути витисненим на кригу замість того, щоб бути розчавленим, ніяких інших криголамних якостей не має.

Той самий «Добриня Нікітіч» не раз виходив із затоки, щоб допомогти «Ставрополеві» пробитися через нетовсту кригу до Золотого Рогу.

Уперше про Міловзорова я чув давно, років два тому, від Миколи Костянтиновича Новицького[1]. Останній розповідав, як під час громадянської війни він їхав пароплавом «Сімбірськ» із Владивостоку в Шанхай. «Сімбірськ» вів капітан Міловзоров, а належав пароплав тодішньому Д.-С. урядові, що орієнтувався на Радянську Росію, і де керували більшовики (1920 р.). Міловзоров зайшов до Наґасакі, де, замість двох діб, простояв 11 днів, потім пересадив пасажирів на американський пароплав «Експрес оф Ейжала», а «Сімбірськ» оставив у Наґасакі, передавшися разом із пароплавом у розпорядження еміґрантського товариства так званого Паризького правління добрфльоти. Щось років із два Міловзоров вештався по морях, поки, нарешті, дійшов потреби повернутись разом із пароплавом до Владивостоку й просити амнестії. Діставши її, він добросумлінно працював у Радторгфльоті. Пізніше старі матроси розповідали мені багато про Міловзорова, починаючи з того моменту, як він почав свою кар'єру прибиральником на камбузі. Ще до імперіялістичної війни 1914 року він став за полярного капітана. Був випадок, коли, затертий крижинами, він остався на зимівлю за полярним колом. Харчів було мало, харчі були погані, більшість людей не

[1] Колишній редактор далекосхідного «Красного Знамени».

була знайома з умовами полярної зимівлі. Серед екіпажу були захорування. Але важко було тільки матросам та паровичникам. Командний склад, що жив окремо, почував себе непогано. Між кают-компанією й командою зростав антагонізм. На великдень, після того, як комсклад розговівся білими пасками, крашанками, консервованим молоком і дорогими винами, капітан із старшиною пішли до матросів та паровичників «христосуватись». А ті лежали в трюмі голодні, маючи лиш погані сухарі та солонину. Обурення команди проти начальства дійшло апогею. На судні виник бунт, і його з великими труднощами Міловзорову вдалося придушити.

Після того випадку протягом кількох років Міловзорова в полярні рейси не посилали, але згодом він знову почав водити пароплави за полярне коло на Колиму.

Повернувшись після громадянської війни разом із пароплавом до Владивостоку й діставши амнестію, Міловзоров протягом усіх цих років чесно працював, виявив себе, як добрий моряк. Одного разу дійшов Лєни, а 1926 р. був на о. Вранґеля. За один із полярних рейсів дістав навіть нагороду — орден Червоного трудового прапора. І тепер навіть ті моряки, що колись їздили з капітаном Каргальськовим до одного з чужоземних портів спеціяльно з наміром забрати пароплав, якого він відмовлявся привести в радянський порт (правда, захопити пароплав не вдалося, хоча Міловзоров і капітан Каргальськов, посланий од ДВР, схопилися навіть за зброю), не можуть закинути щось цьому капітанові щодо роботи чи хоча б дріб'язкових злочинів перед радянською фльотою. Але Міловзоров виявив тут надзвичайну персональну амбітність, що й довела його до цього абсурдного конфлікту з «Літке», який потім, у майбутньому закінчився майже трагічно. Та останнє трапилося значно пізніше, і про це читач довідається далі.

Отже, капітан Міловзоров ручився за нашу загибель у полярній кризі, десь там у районі о. Вранґеля, в тих місцях, де 50 років тому крига затерла й розчавила відому американську шкуну «Жаннета», що її вислала до північного полюса та на розшуки шведського полярного мандрівника Норденшільда редакція газети «Нью-Йорк Геральд». Капітан Міловзоров пророкував нам, що за кілька день після виходу в полярне море у «Літке» не вистачить вугілля, вийдуть усі пальні матеріяли, і тоді могутній льодоріз, затертий полярною кригою в наслідок недостатнього ремонту, буде розчавлений і піде на дно, а екіпаж останеться на плавучих крижинах, що їх течією й понесе на північ у напрямі полюса, шляхом дрейфу нансенівського «Фрама».

На декого ці розмови справили враження, і в нас навіть був випадок, коли один паровичник, ставши до роботи, працював протягом місяця на ремонті льодоріза, а перед самим виходом у рейс, напившись п'яний, заявив, що він у полярне море на «Літке» не піде, бо вважає, що йому ще рано вмирати.

Та з кожним днем нашого перебування у Владивостоці, репутація «Літке» в очах владивосточан кращала. День-у-день льодоріз оглядали старі досвідчені моряки, і кожен із них, оглянувши судно, говорив:

— Досі я був зовсім іншої думки про це судно. Безперечно, що воно краще і за «Ставропіль» і за «Добриню Нікітіча».

Минуло не більше від двох тижнів, як ми почували себе вже господарями становища. Владивосток був за нас. І тільки екіпаж «Ставрополя», що готувався до полярного рейсу вздовж сибірського берега до гирла річки Колими, не хотів визнавати очевидного всім, що «Літке»—найпридатніше судно для Вранґелівського рейсу. У порту, в каварнях та пивницях, вільними хвилинами перекидалися гострими словечками «ставропільці» з — «літківцями».

А тим часом із Полярного моря надходили погані вісті. Пароплав «Астрахань» у середині червня затерла крига в Анадирській затоці Берінґового моря. Шкуна «Колима» та «Еліязіф», затерті кригою в Східньосибірському морі ще 1928 року, стояли там досі, не маючи змоги вирушити. Від капітана шкуни «Колима» одержано повідомлення, писане ще в грудні чи січні. Це повідомлення чукчі собаками везли до Нижньоколимську, а відти таким же шляхом воно добиралось, здається, до Якутську і, зрештою, за півроку прибуло до Владивостоку. Шкуна «Колима», що ходила 1928 року в гирло річки Лени, не дійшла до кінцевої мети своєї подорожі. Зустрівши важкі крижини, вона мусіла повертати назад. Зайшовши до Нижньоколимську, там вивантажили вантажі, призначені для Лени. Намагалися вони того таки року добратись до Владивостоку, але не вдалося. Море замерзло і біля Шалаурових островів довелося стати на зимівлю. Капітан шкуни Сіднєв писав, що в грудні великий крижаний шторм зірвав шкуну з кітви й поніс у море. З великими труднощами вдалося вберегти шкуну протягом тих кількох днів, коли крига загрожувала розчавити її. Кінець-кінцем, пощастило повернутись назад до Шалаурова острова, там закинути кітву та прикріпитись кодолами до берега. Між іншим, серед екіпажу шкуни виникли деякі непорозуміння, що надзвичайно несприятливо позначилося на умовах зимівлі. Одночасно з цим Сіднєв сповіщав, що чукчі, які приїздили на шкуну, переказували, ніби

бачили в одному місці на березі уламки якогось судна, викинуті з моря, а на кригах знайшли невеличкий намет, де були трупи кількох замерзлих европейців. Очевидно, цієї зими в Полярному морі трапилася ще одна трагедія. З'ясувати, що за судно, не вдалось. Очевидно, це було якесь чужоземне судно. Дуже можливо, що то загинула шкуна якогось американця-контрабандиста, морського браконьєра, що й досі час-од-часу насмілюються з'являтись біля наших берегів, не маючи на те дозволу.

Крига в Берінґовому морі наприкінці червня, брак будь-яких змін у закрижанілому Полярному морі біля сибірських берегів та те, що 1929 рік, за прикметами моряків-полярників, мав бути важкий щодо криги, — все це було погане віщування. Та й метеорологи пророкували, що цей рік буде несприятливий для плавби в Полярному морі. Все це треба було нам зважити перед відповідальним рейсом, що був одночасно і рятівничий, і науковий. Першою умовою, що ґарантувала б нам щасливу подорож, мав бути добрий ремонт льодоріза. За два дні після прибуття до Владивостоку «Літке» поставили в док. Почався ремонт. Судно, справді, потребувало великого ремонту. Паровичню, машини, корпус судна, його ґвинти — все треба було лагодити. Працювали надзвичайним темпом. Доходило, що ремонт не припинявся протягом 24 годин на добу. Працювали робітники Дальзаводу. Працювала команда «Літке». Багато років судно не мало такого ремонту. Механіки день-у-день лазили по трюмах, цистернах, зазирали до кожної машини, до кожної паливні, до кожного казана, перемацували всі важелі, кожну нюту, вимірювали кожний метр вільної площі, наперед прикидаючи, куди можна буде ще насипати вугілля, такого цінного для цього рейсу, і шукаючи зайвий кусок заліза, зайву мутру, що її можна було б викинути з пароплава, аби коштом їхньої ваги збільшити вантаж вугілля. Цікаво відзначити, що для ремонту «Літке» не вистачало навіть чорноробів. То був період, коли у Владивостоці майже не було безробітних. Тисячі людей цього літа поїхали працювати на рибальські промисли до берегів Камчатки, багато поїхало на Сахалін та на північ. Порт був переповнений чужоземними пароплавами: на Егершельді вони брали вантажі, що безупинним потоком прибували з Манджурії китайськосхідньою залізницею. Були дні, коли в порту стояло від 40 до 60 пароплавів під різними прапорами.

Пригадується один момент, коли біржа праці рішуче відмовилась надіслати чорноробів для ремонту льодоріза. Постало питання про те, щоб виписати чорноробів із Хабаровська, і,

мабуть, це довелося б зробити, коли б комусь не спало на думку використати для ремонту льодоріза в'язнів із бупру. І протягом двох чи навіть трьох тижнів в'язні Владивостоцького бупру заробляли добрі гроші, працюючи на ремонті «Літке».

Ремонт посувався досить скоро, але, не зважаючи на його прискорений темп, усе ж були побоювання, що до 10 липня закінчити ремонт не вдасться. Правда, Дальзавод, що провадив цей ремонт, дав слово вчасно його закінчити. Добре відремонтувати «Літке»— це справа чести Дальзаводу. Незадовго до прибуття «Літке» у Владивосток із Дальзаводом трапився скандал. Ремонтували один пароплав щось місяців зо два, а після ремонту, коли спустили його на воду, він почав потопати. Робітники Дальзаводу ремонтом «Літке» завдалися змити пляму з заводу, що осталася після того випадку. Ремонт провадили порядком соціялістичного змагання. На Далекому Сході це, здається, була перша практика такого змагання.

Кожен день «Красное знамя» друкувало, так би мовити, бюлетень цього змагання. Взагалі увага до «Літке» була надзвичайна. Льодоріз одвідували десятки всяких екскурсій робітників, службовців, червоноармійців, учнів. Різні урядові комісії, що того літа у Владивостоці їх було надзвичайно багато, вважали за свій обов'язок оглянути «Літке». Час од часу до доку приїздило начальство з Окрвиконкому, працівники партійного комітету, представники професійних організацій Владивостоку. Ремонт «Літке» був справою чести цілого Тихоокеанського краю.

Якось майже для всіх нас несподівано на «Літке» прибув у супроводі працівників штабу командувач війська. Разом із капітаном оглядав він судно, говорив із моряками й робітниками, і ті запевняли його, що виконають завдання вчасно й доброякісно.

Звісно, така підвищена увага до судна і його походу не могла не позначитись на психіці команди «Літке». Часто в таких випадках занадто велика увага дає неґативний наслідок: люди починають думати про себе більше, ніж треба, стають хвалькуваті. У нас цього не було. Десь у глибині в кожного заховувалось побоювання. А що буде, коли справді не зможемо пробитись через кригу до Вранґеля? Надто це турбувало тих, хто вже бував у полярній плавбі і був обізнаний із крижаними умовами страшного Північного моря. І тому ця увага тільки підкреслювала кожному його відповідальність за ремонт судна і за рейс. Ця свідомість відповідальности виявлялась у підвищенні працьовитости, надзвичайній уважності до своєї роботи, у збільшенні вимог до себе та своїх товаришів.

Надходив кінець червня; здавалось, ремонт уже закінчувався. У корпусі льодоріза поновили 400 нют, на ґвинтах замінили лопаті, і одного веселого соняшного дня, з закінченим зовнішнім ремонтом і напівзакінченим унутрішнім, «Літке» готувався виходити з доку. Це було наше перше свято: воно означало, що вихід у рейс наближається. Шум води, що з скаженою силою вривалася з моря в проходи залізної брами до доку, був для нас чудовою музикою. І ми переповнялися радістю так само, як переповнювався док водою, що, утворюючи тисячі могутніх вирів, починали запліскувати підводну частину судна. За кілька годин док заповнився водою, що під нею зникала вся підводна частина «Літке». Залізну браму, яка відгороджувала море від доку, відчинили, і льодоріз, іще правда не самостійно, а на буксирі, вийшов у затоку. Його підвели до причалу біля Дальзаводу, де мали закінчувати внутрішній ремонт машин і навантажувати судно.

Нас було четверо журналістів: О. Мар'ямов із робітничої газети «Пролетар» (Харків), В. Млєчін із «Рабочей Москвы» (Москва), А. Корольков—теж із Москви від «Комсомольской правды», та я від «Вістей ВУЦВК'у» (Харків). Ми зробили на «Літке» південний рейс і, прибувши до Владивостоку, безперечно кожен із нас сподівався піти льодорізом в основну частину рейсу до о. Вранґеля. Але вже другого дня по прибутті до Владивостоку нас повідомили, що за постановою урядової комісії в рейс до о. Вранґеля мають узяти тільки одного журналіста. Крім того, з'явилося ще троє претендентів на це одне місце. Московські «Известия», Хабаровська «Тихоокеанская звезда» та Владивостоцьке «Красное знамя» — кожна з цих газет доводила своє право посісти те єдине місце, що його надавалося для преси на «Літке».

У всякому разі претенсії журналістів п'ятьох російських газет безперечно мали перевагу над претенсіями двох українських журналістів, коли розглядали справу і в урядовій комісії, і в управі АКО[1]: мовляв, що Україна від Полярного моря далеко, і полярні рейси менше цікавлять її пресу, ніж РСФРР та загальносоюзну. Отже, не зважаючи на гарячу підтримку, яку Мар'ямов та я дістали від капітана Дублицького, нам усе ж відмовили. Так само незабаром утратили всяку надію дістати те єдине місце й «Рабочая Москва» та «Комсомольская правда», хоч Корольков, від'їжджаючи з Владивостоку, на прощання сказав:

[1] Акційне камчатське товариство.

— Ждіть наприкінці червня, на початку липня. Обов'язково повернуся з Москви й поїду в рейс. Щоб нам не дали місця — це неможливо.

Проте, не дали.

А між трьома, що їхні права були точно визначені, розпочинався справжній бій. «Красное знамя» вимагало собі місце на тій підставі, що «Літке» виходить у рейс із Владивостоку. Владивосток і Далекий Схід найбільше цікавляться цим рейсом, моряки цю газету найбільше читають, та до того ж і по цей час вона найбільше приділяла уваги готуванню до рейсу на о. Вранґеля. Редакція «Тихоокеанской звезды» зазначала на це, що «Красное знамя»—газета окружна, тоді як «Тихоокеанская звезда»— орган крайвиконкому. Рейсом цікавиться ввесь Далекосхідній край, а адміністративно та територіяльно острів Вранґеля входить не до складу Владивостоцької округи, а до складу Далекосхідњого краю. Нарешті, на думку «Тихоокеанской звезды», готування експедиції залежало не так уже від самого Владивостоку, як од Хабаровська, що призначає начальника острова й дає директиви щодо організації на острові господарства.

«Известия», як орган ЦВК СРСР, наводили вдвоє більше не менш солідних арґументів, ніж «Тихоокеанская звезда» й «Красное знамя» про те, що місце треба віддати їхньому кореспондентові. Проте, управа АКО пообіцяла це місце «Тихоокеанской звезде». Але, зрештою, переважили в цій справі телеграми редакції «Известий», Камєнєва, Мікояна та інших відповідальних осіб та установ із Москви, які домагалися цього місця для співробітника «Известий», і, зрештою, це місце дісталося таки цій газеті. «Известия» відрядили для участи в рейсі свого старого співробітника — Зінаїду Ріхтер.

Та не легко було відмовитись од участи в цьому рейсі тим, хто вже проплив на «Літке» 10 тисяч миль і серйозно готувався піти в рейс північними морями. Літківці, зокрема сам капітан Дублицький та старший механік Йосип Антонович, співчували мені. Костянтин Олександрович радив настирливіше домагатися ще одного місця для себе. Але т. Прокоф'єв, уповноважений АКО в організації рейсу, і слухати не хотів про це. Кожного разу на мої домагання він мені повторював одне:

— Ми мусимо взяти на «Літке» мінімум людей і максимум вантажу. Не забувайте, що на кожну людину з команди та пасажирів береться запас харчів на 14 місяців, зимова одежа і все, потрібне для тяжкої полярної зимівлі на той випадок, коли б «Літке» затерло кригою. А ніяких ґарантій за те, що льодоріз цього року проб'ється до о. Вранґеля й повернеться назад — немає.

Я звернувся з проханням, щоб мене взяли за матроса, зважаючи на свій попередній морський досвід під час переходу з Севастополя до Владивостоку. Але я міг бути тільки за матроса другої кляси, а для полярного рейсу добирали виключно матросів першої кляси та ще з умовою, що такий матрос одночасно або водолаз, або тесляр, або пічник. Це для того, що в рейсі будуть потрібні водолази, а на о. Вранґеля, коли будуватимемо будинок та склад, теслярі й пічники. На жаль, жадної з цих професій я не знав.

Паровичників брали теж тільки першої класи. Число їх зменшували з 40 до 27. Вахти збільшували з трьох годин до чотирьох. Отже, робота мала бути далеко важча, потребувала звички й кваліфікації. Взяти мене за паровичника першої кляси наш старший механік не зважувався. Але якось, днів за три по прибутті до Владивостоку, виявились дві вільні вакансії, що, здавалось, я міг би їх обійняти: каструльником на камбуз, або запасним паровичником — паровичним днювальним. І перша, і друга роботи надзвичайно важкі та до того ще й марудні. Зате особливих якихось здібностей не потребують. Я погодився йти паровичним днювальним. Його обов'язки пильнувати чистоти в паровичних приміщеннях, подавати до їдальні сніданок, обід та вечерю й мити посуд. А коли хтось із паровичників хорів, днювальний мав іти до паровичні працювати замість нього.

Робота не така вже й легка. О 6 годині вставати, прибирати в їдальні, о 7 давати сніданок першій вахті, о 8 другій вахті, о 9 годині, озброївшись помелом та віником, рушати по паровичних кубриках, об 11 годині обід для двох вахт, о пів на першу — обід іще одній вахті, потім мити посуд; години на півтори відпочинку; о 5 годині треба давати вечерю, що в нас нічим не відрізняється від обіду. Вечеряють усі вільні від вахти. Після цього знов мити посуд; о 8 годині знову вечеря паровичникам, що змінюються з вахти, знов мити посуд і після того, приготувавши закуску на 12 годин ночі та сніданок на 4 годину ранку, що їх забирають уже без днювального, можна йти спати. Треба обслуговувати майже 40 чоловіка, бо, крім 27 паровичників, на обов'язку днювального годувати ще 10 чоловіка машиністів. Треба щодня прибирати три паровичні мурні, тричі на день прибирати їдальню та хоча б за день — вестибюль і лазню. Як бачите, роботи чимало, і з непривички не кожний з нею впорається, надто

коли хочеш бути в курсі всіх справ, заглянути і до штурманської рубки, і до машини, черкнути кілька сторінок до щоденника та надіслати радіограму — до редакції газети. Признаюся, з мене був поганий днювальний, надто напочатку. Раз-у-раз я засипав і з'являвся вже після сніданку, під час обіду забував приготувати гірчицю, дістати соли, заварити чаю. Іноді я дивувався, як мене терплять. Раз-у-раз доводилося сподіватися на зауваження. Але дружня товариська атмосфера, надто від паровичників чорноморців, які знали мене вже протягом двох місяців, сприятливо відбивалась на моїй роботі, на моєму настрої.

Владивосточани не знали, що це за днювальний, і звідки він узявся. І не раз мені доводилося чути здивовані запитання:

— Ти що, ще не був ніколи днювальним чи що?

— Ти вперше днювальний?

Доводилося признаватися, що справді таки вперше.

На ремонті було ще так-сяк. Роботи порівняно менше, ніж мало бути під час рейсу. Снідали, обідали й вечеряли всі разом. На пароплаві людей жило мало, більшість жили в місті, отже й прибирати доводилося куди менше. Так що між сніданком та обідом і між обідом та вечерею завжди можна було вирвати хоч одну вільну годину, щоб змотатись до міста. А після вечері, що закінчувалась о 5 годині, я був вільний до 6 години ранку наступного дня.

Команду «Літке», що прийшла з льодорізом до Владивостоку, звільняли. З вісімдесятьох чорноморців для полярного рейсу добрали щось чоловіка з п'ятнадцять. У число п'ятнадцяти попали боцман Карт, тесляр Лапін, водолаз Чумак, підшкіпер Корчак, троє машиністів та кілька паровичників.

Для льодоріза добрали нову команду. Відповідав за добір команди капітан, він же й начальник експедиції. Безперечно, кожну кандидатуру погоджували з тихоокеанським райкомводом. На пароплави радторгфльоти та АКО дано розпорядження відпускати найкращих матросів та паровичників для «Літке».

Один по одному на палубі «Літке» з'являлися старі полярні вовки. Перевагу давали тим, хто вже не раз ходив у Північне полярне море, виявляв свою здатність під час тих рейсів і міг похвалитись принаймні п'ятнадцяти-двадцятилітнім моряцьким стажем. Один із перших, кого я побачив, був Павелко. Цей дядя мав за п'ятдесят років, своїми розмірами він перевищував Чумака, і, здавалось, його могутні руки спроможні ламати залізо. Похмуре вусате обличчя, симпатичне своїми рисами, свідчило про внутрішню силу й залізну впертість. Він бував

уже на Колимі, якось зимував у кризі біля сибірських берегів і був бажаний паровичник на «Літке».

На другий чи на третій день по тому побачив я Остяка. З дверей коридору на корму викотилася дерев'яна бочка чималих розмірів, а за нею друга бочка ще більших розмірів спритно просунулась через вузькі двері, підштовхуючи дерев'яну. Друга бочка була подібна до людини в паровичній робі, в дуже засмальцьованім кепі, що затуляло велику лисину й сповзало на очі. Відсапуючись, людина весело глянула й промовила, звертаючись до гурту:

— Значить, утретє в Льодовий океан. На Колиму ходив, на Лєну ходив, а тепер на о. Вранґеля.

Це був Остряк, старий паровичник, що вже два десятки років був за паровичника на пароплавах Тихого океану.

Матрос Шейко теж утретє йде за полярне коло. Але все це ніщо проти полярного стажу матроса Чепка. Оцей чоловічина — вищий од середнього зросту, худий, часом здається виснажений, з рудуватими від тютюнового диму вусиками,— починаючи з 1914 року, іншого плавання, крім полярного, не визнає. Це його восьмий полярний рейс. Двічі йому доводилося пережити довгі полярні ночі серед крижаного моря. Чепко знає всіх наших моряків-полярників, знайомий з половиною чукчів од рогу Дєжньова до гирла Колими. Він пам'ятає суворі полярні зими, коли люди божеволіли від страху й нудьги. Перечитуючи книжку Амундсена «Подорож на кораблі Мод», він авторитетно заявляє: «це так», а «це не так», коли мова йде про сибірське узбережжя від Колими до Дєжньова та про рік останньої зимівлі «Мод» у кризі. Той рік на пароплаві «Ставропіль» він зимував недалеко від «Мод».

Буфетник Дрозд і кок Фесен теж утретє йдуть у крижаний рейс.

Є такі, що йдуть по другому разу. Тридцятирічний Жорж Соломін має п'ятнадцятирічний морський стаж, але на північ ходив тільки раз. Михайло Омельченко — це єдиний у нашому екіпажі, що вже був на самому о. Вранґеля. 1926 року він був на «Ставрополі», коли той завозив першу радянську колонію на острів. Тепер удруге він їде на о. Вранґеля.

— Після того, — каже, — піду ще третій раз і більше, мабуть, у полярні рейси не ходитиму.

Та є чимало й таких, що в полярний рейс ідуть уперше. Це, головно, машиністи. З них, здається, тільки Данько двічі був на Колимі — при чому обидва рази зимував, а решта — новаки. Всі, правда, старі моряки, за винятком Мойсеєнка, що

востаннє плавав років із двадцять тому, а тепер проміняв головування в комунальній секції Владивостоцької міськради на долю машиніста полярної плавби, та Андрія Лапира, який покинув роботу в Нікольськ-Усурійській філії «Кооптаху», де він морозив яйця та биту птицю, й пішов на «Літке» за машиніста-рефрижератора. Обидва ці суходольники — прекрасні хлопці. Мойсеєнко винятково громадська людина й прекрасний товариш, що згоден, коли треба, на небезпечну для життя справу. А веселішого за Андрія важко знайти. Коли він не крутить своєї «морозілки», як звуть у нас рефрижератор, або не читає якогось пригодницького роману, то обов'язково розповідає одну з довжелезних анекдот, що пам'ятає їх безліч, і вся «сіль» якої — в її довжині. Хлопці від його анекдот та казок за животи беруться.

Хлопці люблять жартувати й сміятись, не вбачаючи в крижаній плавбі нічого страшного, жахливого, як то видається їхнім родинам та знайомим. Полярники глузують із новаків, що не досить серйозно ставляться до небезпек рейсу і часто запитують про те, що виявляє їхню цілковиту полярну неграмотність. Остряк кілька день допікав мене запитанням, як я купатимусь у Льодовитому океані, після мого необачного зауваження, що, коли на Дєжньові стоятимемо, то покупаємось. Я, проте, запевняв його, що хоч раз, але в полярному морі скупаюсь. Із жалем треба похвалитись, що потім, як про це читач довідається далі, я свого слова додержав.

Зимувати біля о. Вранґеля ніхто з команди не збирався. Всі були певні, що восени цього року повернемось назад. Ми мали рацію сміятися з команди «Ставрополя», що, ідучи в знайомий рейс на Колиму, після того, як їх не пустили на о. Вранґеля, вони запевняли, що ми зимуватимемо, а вони ні, і одночасно купували капкани та рушниці для полювання, яке можливе лиш під час зимівлі.

У нас теж були розмови і про рушниці, і про капкани, але ніхто не взяв із собою жадного капкана й жадної рушниці. Тільки капітан забрав потрібну кількість вінчестерів, щоб у крайньому випадку, коли буде потреба, озброїти команду. Правда, дехто з хлопців збирався купувати рушниці в Петропавловську на Камчатці. Але рушниця — це ще не ознака наміру зимувати, тоді як капкан використовують тільки під час зимівлі.

Команду «Літке» скоротили. Нас осталося тільки 64 чоловіка. Капітан, його три помічники, четверо механіків, лікар, радист, десять машиністів, двадцять вісім паровичників, боцман, вісім

матросів, два куховари, каструльник, пекар та троє буфетників. Про те, що серед команди сталися величезні зміни і що чорноморців осталося мало — вже згадувалось. Серед комскладу змін менш[illegible] з нами старий третій помічник Баласогло, повертаються назад Юрій Іванович Львов. За другого помічбудують нові с[illegible] далекої плавби, тимчасовий капітан паро- і найближчим[illegible]лазо», досвідчений моряк, хоча й молодий роцяти [illegible] Дмитрович Безсмертний. Гадали, що механіки підуть ті самі, але другий механік, зважаючи на поганий стан свого здоров'я, не пішов. Замість нього пішов старший механік з пароплава «Вьюга» Козоріз. Оце й усі зміни в комскладі.

Як не дивно, а серед комскладу відсоток полярників був менший, ніж серед команди. Полярниками тут були все ті самі Олександер Костянтинович Дублицький, Володимир Михайлович Стехов та Антон Йосипович Гейн. Безсмертний не доходив далі Дєжньова, Козоріз плавав десь біля Камчатки, а решта зовсім не бували в цих морях. Але всі були цінні моряки, надто Львов та механік Іванов, що багато років працювали на «Літке» й прекрасно знали його криголамні якості та здатності.

Павелко, Омельченко, Марієнко, Шимко, Петренко — це паровичники. Корчак, Чумак, Шейко, Чепко — матроси. Мойсеєнко, Данько — машиністи. У списку команди «Літке» відразу впадали в око ці клясичні українські прізвища. А на палубі, в машині, паровичні, кубриках раз-у-раз чулося «швидше» замість «скорєє», «тримай» замість «держи», «шукай» замість «іщі», «снідати» замість «завтракать», «гроші» замість «деньги».

Павелко, селянин з Полтавщини, що двадцять два роки тому перебрався з Прилук чи Ромен на Зелений Клин і, замість господарювати над Амуром чи Уссурі, подався в море — плавати з Владивостоку до Гонконгу та від Шанхаю до Кобе. Він досі не пориває зв'язків з Україною: листується, виписав небожа звідти і якось доводив, що на Україні тепер говорять «настоящим запорозьким язиком».

Шелемаха, колишній наймит з Київщини, вже років із двадцять п'ять товчеться по світових портах і тільки незадовго перед тим, як стати на «Літке» повернувся з Сан-Франціско, звідки пригнав новий пароплав. Кожен рік він збирається поїхати до свого рідного містечка на Київщині, та ніяк не може зібратись. Тепер дожидається рейсу з Владивостоку до Одеси, щоб звідти зазирнути на старі місця.

Матрос Шейко — це з тих, що читали «Кобзаря» і на вечорах самодіяльности деклямують українські вірші та байки. Цікавиться новими українськими книжками й ретельно відвідує

вистави владивостоцького українського драмгуртка. Правда, в
щирій розмові висловлює сумніви щодо потреб українізації не
тільки в українських районах Далекого Сходу, а навіть і на
самій Україні. на «Літке» за маши-

До речі, у Владивостоці довелося поціка[illegible] — прекрасні хлопці.
справами української культури. Саме тими д[illegible]рекрасний това-
лошено постанову ЦВК РСФРР на доповідь голови [illegible]ття справу.
кого ОВК'у в якій указувалось на потребу українізації в тих р[illegible]
нах округи, що залюднені українцями. До таких районів слід
зарахувати Спаський, Чернігівський, Нікольський та ще п'ять-
шість, де українці становлять від 50% до 80% людности.
З цієї нагоди мені довелося говорити з тодішнім заступником
голови Окрвиконкому товаришем Лободою. Свого часу ту розмову подавано в «Вістях ВУЦВК'у». Тов. Лобода, подаючи мені деякі офіціяльні дані про число українців в окрузі, зазначив, що число це, дякуючи організованому й неорганізованому населенню, хутко збільшується, і казав, що окрвиконком докладно опрацює це питання і в найскорішому часі здійснюватиме постанову уряду. Але, як мені відомо, поза цими пляновогс характеру намірами практично українська культура у Владивостоцькій окрузі, та, здається, і взагалі на Далекому Сході й далі[1], обмежується виставами місцевих «малоросіян» — «Сватанням на Гончарівці» та «Борцями за мрію», коли не брати до уваги ще п'ятьох трамвайних вагонів, які придбав владивостоцький комгосп у Харківського і на яких написано: «Під час руху входити й сходити забороняється».

Безперечно, не менш як половину людности того краю становлять українці, які компактними масами оселились уздовж середньої частини — на Амурі, по річках Суйфуну, Уссурі, Іману та по берегах Японського моря. Величезні площі вільної землі, заробітки на рибацьких, лісових промислах та у владивостоцькому порту і далі спричинюють величезний, я сказав би, стихійний приплив сюди нових переселців та заробітчан із усього Союзу, а також з України. Зв'язки краю з Україною зміцнюють ще й реґулярні рейси Владивосток - Одеса, — отой найбільший морський шлях, що його допіру пройшов «Літке». Тільки за першу половину 1929 року з портів Чорного моря до Владивостоку прийшли пароплави «Трансбалт», «Тобольск», «Лозовський», «Воровський», «Теодор Нетте», «Декабрист» та англійський пароплав «Ільфорд». Ці пароплави привезли вантажі з України та Кавказу для Далекосхідного краю. Один тільки «Трансбалт» привіз 11.420 тонн усяких вантажів: тютюн, сода, скло, різна олія, цукор, вина, спирт, лати, кодоли. «Ільфорд» привіз близько 7000 тонн соли. Ці величезні пароплави повертаються назад навантажені чаєм, рижем, деревом. Нині будують нові спеціяльні пароплави для цих великих рейсів, і найближчим часом мають довести кількість їх до дванадцяти на рік. А от культурних зв'язків між Далеким Сходом і Україною немає майже ніяких.

[1] Це стосується 1930 року. За останніми відомостями з кінця 1931 р., українізацію на Д. Сх., нарешті, поставлено на практичні рейки *(М. Т.)*.

З українців, що на «Літке», є й такі, що зовсім не знають України. І коли штурман Безсмертний ще пам'ятає свою Сквиру і про неї не раз розповідає з захопленням, то Андрій Лапир зовсім не пам'ятає маленького сільця на Чернігівщині, де народився. Є такі, що в житті своєму ніколи й не бували на Україні. Наприклад, Балабан із села Чернігівки, що в кількох десятках кілометрів від озера Ханки, знає лише, що дід його перебрався на Зелений клин, бувши один із перших піонерів - колоністів у цьому, тоді зовсім дикому, краї. Балабан досить добре розмовляє російською мовою, але раз - у - раз з'їжджає на українську, надто коли разповідає про якусь мисливську пригоду, чи то як пом'яв його ведмідь, чи то як він налякався, коли натрапив на свіжий слід тигра.

З 65 чоловіка команди льодоріза 32 були українці. Тут були представники Пирятина й Кременчука, Водолаги й Мошни, приморських Чернігівки й Нікольськ - Усурійську. Дев'ятнадцятеро були росіяни, решта — латиші, естонці й по одному: білорус, татарин, еврей, німець.

Як відомо, основне завдання рейсу на о. Вранґеля було: завезти продукти, одежу та зброю колоністам, що жили вже четвертий рік на острові, відірвані від цілого світу, зняти їх з острова, коли вони побажають, та завезти їм зміну. Отже, крім вантажів із Владивостоку, «Літке» мав узяти ще групу пасажирів, майбутніх мешканців о. Вранґеля. Акційне камчатське товариство, що в його розпорядження переходила факторія о. Вранґеля, як фактичний розпорядник острова, добирало колоністів. Треба було найти охочих людей, що погодилися б піти в небезпечний рейс, висадитись на труднодоступному, суворому острові і там прожити три роки серед криги та снігу, в умовах довгих полярних ночей і холодних днів, коли взимку сонце протягом двох місяців не заходить за обрій, а влітку, навпаки, протягом такого самого часу не з'являється на небі. Три роки ці люди мусять провести в товаристві мало культурних чукчів та ескімосів, полюючи разом із ними на білих вед-

медів та моржів, ніколи не скидаючи з себе теплої одежі, абсолютно не маючи змоги покуштувати якоїсь свіжої зеленини, погрітись на гарячому сонці, викупатись у морі, що навколо них. Увесь цей час вони не матимуть іншого зв'язку з культурним світом, крім як через радіо, що тепер мали устаткувати на о. Врангеля. І крім цього, ніякої ґарантії, що рівно за три роки вони зможуть повернутися назад на континент, бо ніхто не скаже, який крижаний режим буде в полярному морі за три роки, і чи проб'ється тоді якесь судно до цього загубленого серед вічної криги острова. Треба було бути готовим до всяких несподіванок, що могли трапитись там на острові, бо докладно про тамтешні обставини життя ніхто не знав. Досвід був тільки в тих, виручати кого йшов «Літке». Але крім того, щоб знайти охочих їхати доброхіть на вигнання до далекого краю, треба, щоб ті охочі були придатні до життя в тому суворому оточенні, а також своїм перебуванням на острові дали якусь користь. Покищо охочих зголосилося чимало, і управа АКО одержала навіть заяву від якогось селянина з Тульчинщини з проханням узяти його на о. Врангеля. Але серед охочих було надзвичайно мало людей, що могли б бути на щось придатні на тому острові.

За первинним проєктом гадали партію нових колоністів скласти з таких людей: начальник острова, лікар, геолог, метеоролог, завідувач песцового господарства, радист, моторист, кваліфікований робітник. Кожен із них міг узяти з собою дружину. Але обставини примусили змінити це співвідношення. Через брак потрібних людей, через брак відомостей про самий острів, його економіку, хутрові ресурси, щоб заощадити кошти, зупинились на меншому числі людей. Новий склад колонії сконструйовано так: начальник острова, лікар, метеоролог та два радисти-мотористи. Начальника островів Врангеля та Геральда (милях у сорока на північний схід від о. Врангеля) призначив Далькрайвиконком, а вже той разом із АКО, через відповідні організації добрав решту колоністів. Довгий час сподівалися, що двоє чи троє колоністів беруть із собою своїх дружин. Мені пригадується заклопотаний вираз обличчя в уповноваженого АКО для організації рейсу «Літке» Прокоф'єва, коли тижнів за два, як відплисти льодорізові, його сповістили, що кілька день тому метеоролог одружився, і жінок, що їх треба відвозити на острів, збільшилось ще на одну. Але, кінець-кінцем, ніхто з колоністів, крім начальника острова, не наважився взяти з собою дружину.

На начальника острова Врангеля й Геральда Далькрайвиконком призначив тов. Мінєєва.

Арефа Іванович Мінєєв народився 1900 року, в робітничій сім'ї, в Саратовській губерні. Ще дитиною переїхав з батьками до Туркестану. З тринадцяти років пішов працювати на завод, де й працював до 1917 року. Цього року, тікаючи від суду за замах на директора заводу, пішов на фронт. На початку 1918 року в Коканді вступає до Червоної ґвардії. Того таки року вступив до партії. Наприкінці 1918 року, бувши за секретаря повіткому, тяжко поранений басмачами. В 1920 році був на польському фронті в лавах 1-ої кінної армії. 1922 року вступає до Свердловського комуністичного університету. За два роки ЦК партії відряджає його на роботу до Вотського краю, де він і працює до 1927 роду. Тоді ЦК перекинув його працювати на Кавказ, де він завідував Даґестанською партшколою. Після цього переїхав на Далекий Схід, де працював у крайкомі партії. На острів Врангеля поїхав на власне бажання. З ним поїхала його дружина комсомолка Власова.

Лікар колонії Сінадський Микола Євгенович народився 1892 року в Орловській губерні. Скінчив Московську гімназію. 1918—1919 року був у Червоній армії. Потім працював на профспілковій роботі. З 1920 року вчився на медичному факультеті 2-го московського університету, який скінчив 1925 року. Починаючи з другого курсу, зацікавився хемією і поруч медицини серйозно почав працювати в цій галузі науки. Скінчивши університет почав роботу в Морському плавному інституті, який працює в північних морях. За короткий час з 1925 до 1928 року брав участь у п'ятьох полярних експедиціях, у Баренцовому та Карському морях. Бував на Шпіцберґені, Землі Франца Йосипа та Новій землі. З 1928 року працював у гірському Таджикістані. Його кандидатуру лікаря для Врангелівської колонії висунув Морський плавучий інститут. Окрім безпосередніх лікарських обов'язків, збиратиме матеріял для наукових робіт, головно з біології та геології.

Званцев-Івановський Костянтин Михайлович — метеоролог. Йому лиш 23 роки. Чотири роки тому він скінчив гідрографічні курси спостерігачів. Того самого року пішов у полярну експедицію на криголамі «Таймир», щоб змінити спостерігача гідрометеорологічного пункту на розі Маресаль (півострів Ямал). На цьому розі пробув півтора роки в важких обставинах без радиста, без харчів і т. інш. 1926 року повернувся з півночі, вступив до Ленінградської військово-теоретичної школи літунів на її морський відділ. 1928 року скінчив

теоретичне підготовлення й був на практиці, але занедужав і мусів покинути авіацію. Поїхав на Далекий Схід, де пристроївся за доглядача на маяку. Звідти дістав призначення на о. Врангеля. Мріє в майбутньому поїхати на Землю Франца Йосипа. Покинув на континенті дружину.

Шатінський Федосій Тарасович. Це радист. Він найстарший серед колоністів. Йому 43 роки. Він з Білоруси. З 1912 року працює на півночі. Спочатку працював на будівлі радіостанції в Наяхані в Гижігінському краї узбережжя Охотського моря; з 1916 року до 1920 завідував цією радіостанцією. У 1920 році був за комісара Гижігінського повіту. Загін білого осаула Бочкарьова захопив його й відвіз до Петропавловська, де Шатінського віддали до суду. Звільнила його експедиція червоноармійців, що захопила Петропавловськ. До 1925 року працював на Камчатці у відділі зв'язку, потім завідував Анадирською радіостанцією, а з 1926 року перейшов на роботу до Хабаровської радіостанції.

На континенті покинув дружину й двоє дітей.

Боганов Валентин Хомич. Це його повний титул, а для нас він просто Валя Боган. Це другий радист. Йому лиш 20 років. Походженням він українець, народився десь у Манджурії. Валя Боган учився в Хабаровську в крайовій школі зв'язку, звідки вийшов доглядачем телеграфу, радіотехніком. З 1927 до 1928 року працював на науководослідній радіостанції. Потім перейшов на роботу до широкомовної Хабаровської радіостанції ім. Фрунзе. На континенті теж покинув дружину.

Ремонт закінчено. Починають вантажити судно. Зважаючи на велику кількість вантажу, що його мав узяти з собою «Літке», похапки переробляли приміщення. Спідні кормові паровичні, кубрики, їдальню паровичників, машинну ванну, одну з цистерн треба було завантажити вугіллям. З кают-компанії повиносили столи й крісла — тут будуть продукти, що їх веземо для Вранґелівської колонії.

Перед тим, як остаточно завантажити льодоріз, його вивели на пробу в море. Повною ходою, під шістьма паровиками «Літке» пройшов затокою Золотого Рогу і вийшов у море. За кормою оставався широкий виристий шлях. Швидкомір показував 14-15 миль на годину. Владивосточани, що заповнили з цього приводу палуби льодоріза, і ті, що спостерігали його з берега, зачарувались цим гордим могутнім кораблем.

Хутко закінчували вантажники свою роботу, а моряки прощалися з родинами й переходили з берегових вахт на морські. На 14 липня призначили відпливати.

Паливні розпалено, пару піднято, десятитисячний натовп на набережній з прапорами й музикою проводжає нас. Мітинґ, промови, палкі побажання й такі самі обіцянки від літківців. Дзвінок машинного телеграфу, під кормою забулькотіла вода, і льодоріз помалу почав відходити від набережної. Прогриміли випали, що ними салютували «Літке» владивостоцькі комсомольці та ТСОавіяхемівці, і льодоріз швидкою ходою подався до виходу з затоки. П'ятдесят чотири пароплави в той день стояли в порту і всі підняли прапори: «Щасливої дороги» та салютували ревом гудків і сирен.

Затока осталася позаду, ми проходили острів Скрепльова. До капітана підійшла група моряків.

— На скільки ж це ми, Костянтине Олександровичу? На чотири місяці чи на чотирнадцять? Із зимівлею чи без зимівлі? Дійдемо до о. Вранґеля чи не дійдемо?

Але другий відповів за капітана:

— Ні, товариші, після таких проводів, коли не доберемось до о. Вранґеля, краще назад не повертатись.

II. ЯПОНСЬКИМ МОРЕМ ТА ТИХИМ ОКЕАНОМ

Бухта Паріс. — Заєць. — Пожежа в морі. Четверо вчених, кінооператор та журналістка. — Береги Хоккайдо.—Порт Хакодате.—Ресторан «Лев».— Нові «роби».—У Тихому океані.—Тумани.—Ріг Лопатка.—Щогли загиблої шкуни.

Владивосток оставсь позаду разом із натовпом провожатих, їхніми вигуками «ура», звуками музики і пароплавами біля причалів, що салютували гудками. За «Літке» поспішає переповнена «Славянка», а назустріч мчить маленький катерок, з палуби якого кінооператор ВУФК'у Дробін, не діставши місця на «Літке» до о. Вранґеля, тепер накручує перші кадри для майбутнього фільму, що його має зазняти Радзіховський. Ми наближаємось:

— Миколо! Павлуша! — Долітають вигуки з катера, і Дробін з ентузіязмом розмахує руками.

Катер повертає і намагається нас догнати, але він так само, як і «Славянка», щодалі відстає від льодоріза. За півгодини вони зникають десь у тумані, що за вітром налягає з моря й затоплює береги.

Ми йдемо повз Руський острів і завертаємо до бухти Паріс, щоб там закинути кітву й дожидати «Славянку». З нами аґенти прикордонної охорони та кілька провожатих. Їх має забрати катер. «Славянки» довго нема, і прикордонники вже двічі обійшли пароплав, разом із матросами оглянули палубні приміщення, машиністи показали їм усі закамарки машинного приміщення, а паровичники відкрили заслінки вщерть набитих вугільних ям. Треба було уважно все оглянути, чи не заліз кудись якийсь заєць, що часом трапляється на пароплавах. А з зайцями завжди морока, надто коли пароплав їде в рейс, під час якого має заходити до закордонних портів. Уважно оглянули пароплав, але ніяких слідів якогось запального юнака, що начитався пригодницьких романів, чи справжнього дорослого авантурника, не надибали.

— Які можуть бути зайці на о. Вранґеля. Там же, — жартували моряки, — і капуста не росте.

Тоді ніхто й не думав, що й перше, й друге міркування були помилкові.

«Славянки» все не було; і провожаті, і моряки почали відчувати неприємне почуття довгого прощання, коли вже все сказали, повторили, вдесяте стиснули руки, а момент розлуки затягується.

Нарешті, з туману почувся мотор, і показався катер. Здаємо всіх пасажирів і лагодимось у дальшу путь. Позавтра маємо бути в Японії, в Хакодате.

Але кітви не піднімаємо. Стоїмо. Туман густішає, з моря тягне свіжий вітер, хвилюючи олив'яну поверхню, і по кубриках шелестять чутки, що наближається шторм.

Коли це так, то нам, мабуть, доведеться відстоюватись тут, абож навіть повертатися до Золотого Рогу, щоб там пришвартуватись до якогось причалу. Судно перевантажене. Воно сидить у воді до привальних брусів, і з такою вглибкою виходити під час шторму в море, безперечно, не варто. Тим часом ніхто з команди докладно нічого не знає. Питати капітана ніяково, під час рейсу ще буде час йому надокучати.

Дається наказ принайтовнювати [1] вантажі. Ми цього не зробили у Владивостоці й мусимо тут у цій затоці кріпити різні речі на палубах, щоб під час хитання вони не покотились, не поламалися та не поскочувалися в море.

Так скінчився день, а ми все стояли під самим Владивостоком за двома сопками від нього, тоді як, мабуть, в уяві владивосточан мали вже бути далеко в Японському морі.

Шторму не було. Але другого дня, коли пішли в море, зустрів остовий вітер і, здавалося, ще більше згустішав туман. «Літке» покинув затоку Паріс о 10 годині ранку, а о 16 проходили ріг Поворотний із швидкістю дванадцять миль на годину, розпалюючи в паровичні п'ятий паровик.

Паровичникам одразу ж довелося напружитись: у паливнях палало й жевріло чорне каміння вугілля, що летіло крізь дверці повними пригорщами залізних лопат, щоб потім повернутись назад за гребком розпеченими перегарками та попелом. Стрілка манометра стала на червоній крайній рисці. Вахтовий механік, посміхаючись, одраховував швидкі оберти ґвинта за стуком машини. Штурман на містку пильно вдивлявся в туман, час од часу сіпаючи за кодолу, щоб льодоріз загув, подаючи крізь туман у далечінь гасло, що він їде. А паровичники пріли в своїх засмальцьованих і попалених робах, прислухаючись до дзенькоту лопати об залізні стінки казана, бо то був знак, що подав один із них: закидати, підламлювати, роздавати.

Паровичний старшина, упоравшись із сміттям після чистки паливень, пробігав по паровичнях, пильним оком позираючи на манометри, водомірні стекла і зазираючи до якоїсь паливні з виглядом експерта та подаючи, де треба, допомогу.

[1] Прикріпляти.

Енергія людей передавалась машинам, і судно мчало схвильованим морем.

Цей фактично перший день рейсу позначився тільки випадком: на пароплаві таки об'явився заєць.

Під час обіду біля камбузу з'явився якийсь замурзаний, незнойомий нашим кокам хлопчина. Він несміло зазирнув крізь двері й попрохав чогонебудь поїсти.

— А ти що, з команди? — питав його кухар.

— Ні.

— З кают - компанії?

— Ні.

— Так звідки ж... ви?

Здивовано вирячились на нього всі наші кухарі. Хлопець трохи змішався, але хутко відповів:

— Я звідти, з гори... із шлюпки.

Виявилось — заєць. От і повір після цього, що о. Врангеля такий поганий, що ніякого зайця не привабить. Може там і капуста є.

Покликали начальство. Прийшли старший штурман, голова суднового комітету, старший механік. Біля камбузу зібрався натовп цікавих, вільних од роботи. Зайця почали сповідати. Він тримався досить вільно й відповідав на всі запитання. Називав себе Мішею Івановим, вісімнадцяти років. Фах — електромонтер. П'ять день тому прибув до Владивостоку з Туркестану. Хотів попасти на якийсь пароплав, щоб морякувати. Довідавшись, що «Літке» йде на о. Врангеля, поклав і собі податись у цей рейс. Напередодні нашого відплиття, тобто 13 липня, прийшов на пароплав. На судні було повно народу. Вантажники закінчували вантажити судно, моряки вітали численних знайомих та друзів, по палубах вештався всякий зацікавлений народ, що приходив лиш подивитись. Міша Іванов скористувався з моменту й... під брезент, у шлюпку, що стояла на спардеку, завалена навколо всякими речами. Він пролежав там дві доби, голодуючи й мерзнучи, бо харчів із собою не захопив, а одягнений був по-літньому, очевидно, відповідно до туркестанського підсоння.

Його, звісно, почали лаяти. Старший помічник страшенно обурювався. Старший механік читав довгу нотацію, що так робити не можна, що «Літке» йде в серйозний рейс, що заєць своїм учинком заячим підводить капітана й команду. Голова судкому, машиніст Матвєєв, почав промову про безпритульність, але заєць уперто стояв на своєму, що він хоче на о. Врангеля. Йому погрожували висадити на острові Аскольді, але потім ухвалили передати в Хакодате на якийсь радянський пароплав, коли там буде такий, а коли не буде, то везти до Петропавловська на Камчатці. А покищо зайця відразу посадовили на камбузі чистити картоплю разом з нашим каструльником Мішею Тельновим. Заєць охоче взявся до роботи, одночасно уплітаючи за двох та складаючи пляни, як йому остатися на льодорізі.

Команда зустріла зайця досить привітно і далі благочестивих нотацій про те, що вчинку такого похвалити не можна, і що слід би було показати йому старі морські звичаї, за якими зайців треба заганяти роботою до півсмерти, не пішло. Хтось пригадував, що два дні тому бачив його на палубі і вважав за газетяра, іншим він нагадував сам, як він розпитував їх, коли відійде «Літке». Головченко все розпитував зайця про Туркестан, щоб перевірити, чи той не бреше, ніби він з Туркестану, і коли вони розбалакались якоюсь туркестанською мовою, що її, до речі, обидва ледве знали — заєць став зовсім своєю людиною. Від роботи він не відмовлявся, дбайливо допомагав і на камбузі, і мені в моїй роботі днювального, і Андрієві Лапирові біля рефрижератора.

Тим часом наші пасажири — колоністи — розмовляли між собою, що їм на острові треба було б мати кухаря — це набагато полегшило б працю всім членам колонії, не відриваючи їх од їхньої безпосередньої роботи для кулінарських обов'язків. Дізнавшись про це, Міша Іванов висловив бажання їхати на о. Врангеля, як куховар.

Начальник колонії Мінєєв, почувши пропозицію зайця, тільки посміхався, але конкретної відповіді йому не давав, зазначаючи тільки, що Міша ще надто молодий. Але останній обурювався й доводив, що він не такий уже й молодий — йому 19 років. Справді він мав 19 років, а не 9, як про те оповіщалося в багатьох газетах. Омолодив його так якийсь радист, що переплутав радіограму з «Літке» про вік об'явленого на льодорізі зайця.

Перша ж ніч нашої подорожі позначилася пригодою.

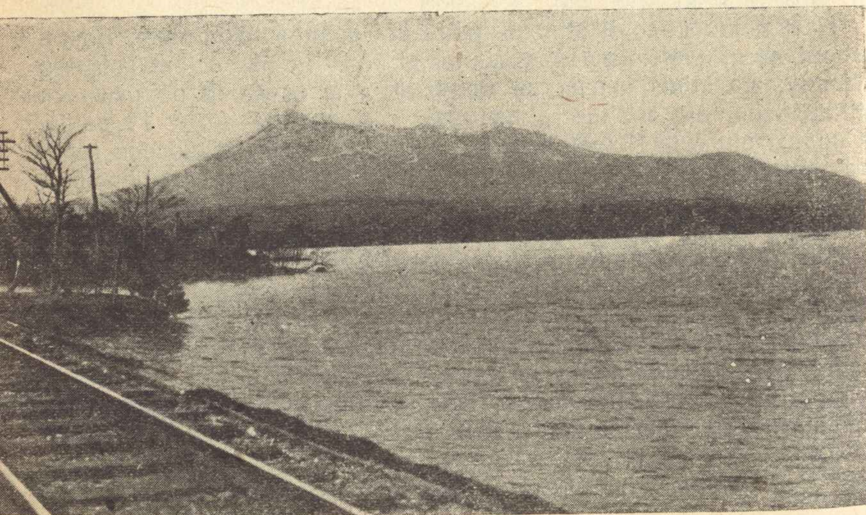
Ми йшли туманним Японським морем. Крізь туман ледве пробивались відлиски місячної ночі, а її тишу порушували шум машини та вода біля бортів і часті могутні гудки «Літке». Всі, за винятком вахтових, спали. Пам'ятаю, я, надто стомлений денною роботою, пізно закінчив усі свої справи, і, навіть не спромігшись докладно занотувати до свого щоденника враження першого дня рейсу, вмент задрімав на своєму ліжку.

Коли враз підхопився й машинально спустив ноги. З сусідніх ліжок зривались мої товариші по каюті, в коридорі чулось

тупотіння ніг і галас, а їх покривало безперервне бамкання дзвону, що викликав на пожежну тривогу. У таких випадках нема часу одягатись, розпитувати, обмірковувати. У голові автоматично промайнуло: «нумер 54, помело й матка». У розписі тривог я був нумер 54. Мої обов'язки — кидатись до вогню з маткою та з мокрим помелом. Умить ми всі роздягнені вилетіли з каюти. Голову свердлила думка: «А де ж мої причандали — помело й матка? Адже забув держати напоготові». Та в таких випадках голова працює з блискавичною швидкістю. Дорогою на спардек, куди закликали голоси, скочив до камбузу й захопив помело, а біля матроського кубрика підняв з палуби матку.

На спардеку збиралась купа люду. Пахло димом. Вахтовий не переставав вибивати тривогу. Хтось продирався із смоком до дверей вітрогонки. Хтось гукав до себе вогнегаса. Пароплав ішов повільно, продираючись крізь туман. Час од часу гула сирена. Всі метушились, гукали один одному з темряви, відшукували свої місця. Штурмани командували. Хтось із смоком пустив струмінь води, холодом приснув людям на ноги й кинувся до вітрогонки. А там хтось закричав, наче викликаючи до себе на допомогу. Когось звідти витягли. Звідти таки гукали, що досить води.

Дим зник. Почулася команда розходитись, і більшість із нас розгублено, не використавши свого інструмента, повертались

до кают, розпитуючи один одного, в чім же була річ. Докладно ніхто не знав; тільки другого дня довідались, що в паровичні спалахнула сажа, а від неї — фарба на залізі. Нічого дуже небезпечного не було. Потім тієї таки ночі сажа горіла ще двічі, але її погасили самі вахтові. Загалом усе обійшлося гаразд. Тільки мій земляк, механік Козоріз, попік руки, шию, спину і, здається, лисину, та до того так наковтався диму, що другого дня в нього замість грубого басу був чудний, плаксивий, хрипкий дискантoк.

* * *

Як відомо, наша експедиція на о. Вранґеля була не тільки рятувальна та, так би мовити, комерційно-промислова, а була вона також і наукова. Уже під час південного рейсу навколо Азії наукові співробітники Морського плавного інституту провадили всякі спостереження з борту «Літке». Тепер у північному рейсі склад наукової частини змінили. З нами було четверо наукових працівників.

Начальник наукової частини експедиції метеоролог Бєрьозкін В. О. мав безпосереднє завдання протягом усього часу подорожування робити метеорологічні спостереження та інспектувати метеорологічні пункти в бухті Лаврентія, на розі Дєжньова та на острові Вранґеля. Бєрьозкін минулого року брав участь в експедиції «Красіна», що врятував рештки екіпажу дирижабля «Італія». Це спричинялося до того, що ми без міри зловживали запитаннями: — А скажіть, чи можна порівняти «Літке» з «Красіним»? Чи похожі ці крижини на крижини, що їх проходив «Красін»? Чи пробився б отут «Красін»? Чи пробився б отой «Красін» там, де ми пробиваємось? — Таких запитань було безліч.

Гідробіолог Ушаков П. В., співробітник Державного гідрологічного інституту та Північного інституту мав і далі досліджувати фавну, розпочавши свої досліди коло неї ще в північнозахідніх морях (Біле, Баренцове), потім у тихоокеанських (сахалінські береги), а тепер по шляху, що ним пройде «Літке», головно в Східньосибірському морі.

Геолог Кальянов В. П. мав чимало попрацювати під час стоянки «Літке» біля о. Вранґеля. Вся основна його робота вичерпувалась дослідами на самому острові. Він мріяв перейти острів з півдня на північ, щоб якомога докладніше вивчити геоморфологічні властивості цього острова, чого досі, фактично, ніхто не зробив. Нас мало цікавили науково-геоморфологічні

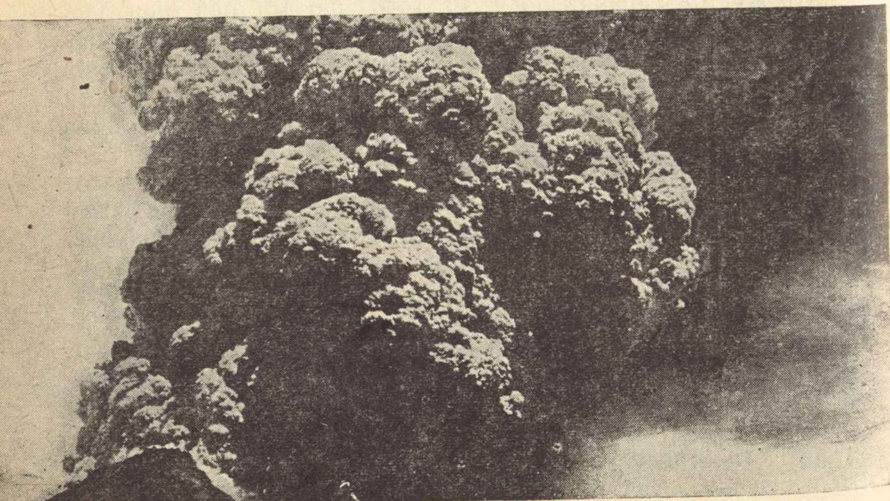
досліди. Для нас за головне була розвідка корисних копалин, що, на нашу думку, їх обов'язково мав знайти геолог.

Нарешті, гідрограф Ратманов, низенький чоловічок, що рекомендував себе старим полярником з Білого моря, мав узяти якомога більше гідрологічних станцій у тому, майже невідомому гідрографам Східньосибірському морі і намацати ті холодні й теплі течії, що на превеликий жаль наших моряків, не зафіксовані ще ні на одній мапі; течії ці мають колосальну вагу для берегів Чукотки й Аляски, і знати їх доконче треба для навіґації в цих водах.

Іще мав їхати з нами наш старий приятель плянктонолог Багоров. Але його невчасно повідомили, і він, прибувши на «Літке» до Владивостоку, за тиждень виїхав до Москви. Майже два тижні подорожі від Владивостоку до Москви, звісно, відібрали в Багорова надію, що він устигне повернутися до Владивостоку й застати там іще «Літке». Він остався в Москві. Нам, старим літківцям, що привели льодоріз із Чорного моря, звісно, було дуже шкода, що Багоров не їде з нами.

Крім наукових співробітників, ми мали ще двох пасажирів: того таки кінооператора Радзіховського та журналістку — співробітницю московських «Известий» Зінаїду Володимирівну Ріхтер.

Радзіховський мусів цю частину подорожі знімати сам, а не так, як гадали перше, що з ним іще поїде оператор

Дробін. АКО рішуче відмовилось дати місце на «Літке» ще одному кінооператорові.

З. В. Ріхтер прибула до Владивостоку за кілька день до відплиття льодоріза в рейс. Вона домоглася, щоб єдине для журналіста місце, яке було на «Літке», дали їй, як співробітниці найбільшої газети. А крім того, її півторадесятилітній журналістичний досвід, її минулі подорожування до Китаю, Сибіру, Туркестану безперечно давали їй право на це місце.

Тепер, здається, читач знайомий з усіма вчасниками полярного рейсу «Літке», що безумовно ввійде в історію мореплавства в східній частині Полярного моря.

Надвечір 16 липня ми проходили якісь японські острови й наближалися до берегів великого північного японського острова Хоккайдо.

Коли зовсім смерклося й повечеряла остання вахта, вільні від роботи стояли вздовж спардека і, спираючись на фалшборт, дивилися в нічну темряву й провадили розмови. З лівого борту крізь туман і нічну мряку пробивалися вогники осель на півострові Осімо-Хайто. «Літке» йшов протокою Цугару-Кайко, і ті вогники нагадували морякам, що тут десь має бути місто Фуку-Яма, а, значить, за годину чи півтори закинемо кітву на рейді в порту Хакодате.

На палубі паровичники та пасажири розмовляють про Японію, переказують свої спостереження й викладають пляни на завтрішній день і наче намагаються щось нового й цікавого довідатись від огників Хоккайдо.

Паровичник Танкман покрученою російською мовою з захопленням розповідає про електрифікацію і, головно, про трамваї в Японії, що прорізують ліси, а його слухаючи, починають дискутувати про ступінь хитрости та витривалости японців.

Другого дня ранком ми були в Хакодате. Нас поставили далеко на рейді, ближче до виходу в море; далі від інших пароплавів. Це через те, що в нас багато пального, а також є вибухові речовини. День теплий, соняшний, ясний. Немає й згадки про мрячливий дощовитий тієї пори Владивосток, про туманне Японське море. На борту вже поліцай та шипчандлер мотаються з нашою адміністрацією. Нас готують незабаром спустити на берег, а ми тим часом, користуючись теплим днем і чистою водою в цій частині затоки, хутко роздягаємось і плигаємо в воду, щоб востаннє скупатися перед рейсом на північ.

По обіді їдемо на берег.

Я знову в Японії. Її північ набагато відмінна від півдня, хоча ті самі маленькі люди, косоокі й кароокі дівчата, безпере-

вний ланцюг крамниць, чемні посмішки й лагідні рухи. На жаль, за кілька годин перебування в місті абсолютно нічого не бачив, окрім крамниць та кількох ресторанів, бо для наших моряків це було найголовніше й найбезпечніше. Хакодате таки величеньке місто: 170 тисяч людности, чималий порт, у місті хороший брук, трамваї, є декілька газет.

Легко розмовляти російською мовою — її знають майже в кожній крамниці. Та й не дивно, бо хоч росіян у Хакодате мало, зате японці тутешні дуже багато мають усяких справ із росіянами. Вони мають концесії в нашому Далекосхідньому краї, на Камчатці, постачають потрібне нашим пароплавам, що, рейсуючи між Владивостоком та Камчаткою, обов'язково заходять до Хакодате: це ж станція між Владивостоком і північними морями.

У маленькому, але оригінальному ресторані «Лев» нам подали прайскурант, написаний японською та російською мовами. На Формозі та й скрізь на південних японських і китайських узбережжях прайскуранти пишуть японською та англійською мовами.

Не знаючи англійської мови, важко закинути щось японцям про їхнє англійське письмо. Але щодо прейскуранта російською мовою, то його таки написано досить оригінально. Ось він:

Прайс - курант.
Ресторан «Лев»

Борш і хлев
Рѣба
Мясо
Одбієнію збінію
Каклет
Куріч
Кок і цай
Чорнеї
Водка
Саке япон грох
Отхрыто от десяти утла до десяти вечера

Боюсь, що ви не все зрозумієте з цього прайскуранта. Дозвольте трішки розшифрувати. «Борш» — це «борщ», «хлев» — це «хлеб», «рѣба»—це «рыба», «одбієнію збінію»—«свиная отбивная»,

«чорнеї» — це чорный кофе. Одним словом правильно написано тільки одно слово: «водка».

У Хакодате ми мали дістати деякі продукти для Вранґелівської колонії та для нашого екіпажу, а також найголовніше по що ми зайшли в Хакодате — це — китобійне приладдя, що його мали надіслати сюди з Америки. Ми знайшли в Хакодате все, що було потрібне, — і борошно, і консерви, і велику солодку японську цибулю, тільки не було тут китобійного приладдя — спеціяльної гармати, гарпунів тощо. Нічого робити, довелось рушати далі без гармати й без гарпунів. Зате, покидаючи Хакодате, ми ходили в нових синіх американських «робах», запаслись ґумовими чобітьми, черевиками та японськими віялами, що їх японські крамарі дають даремно своїм покупцям.

Ми покидали Хакодате — останній великий порт на нашому шляху від Севастополя до бухти Роджерса на острові Вранґеля.

Всі були задоволені, тільки фотографи кляли хакодатську владу за заборону фотографувати в районі Хоккайдо й за те, що капітан пильно стежив, щоб хтонебудь з них не обдурив японців і, скориставшись вільною хвилиною, не попсував би хоча б одної платівки.

Ми вийшли з затоки і йшли далі в протоку до виходу в Тихий океан.

За бортом шуміла вода Тихого океану, а крізь одчинений ілюмінатор було видне захмарене з просвітлинками небо, застуджене море та пінясті хвилі, що йдуть од прови до корми. Океан зустрічав нас свіжим вітром, що ніс із собою невеличкими клаптями туман. Тепер ден-у-день температура починала спадати і вздовж Курільських островів нас мали зустрічати густі тумани. Люди спали, стомлені після Хакодате, тільки вахтові в паровичні надолужували біля тачок та паливень.

Я вийшов на капітанський місток: вахтовий штурман розповів цікаву історію, як десь тут недалеко, в цьому районі океану, є, так звана, западина Тускарори, названа на честь данського пароплава «Тускарора», що прокладав телеграфний кабель через Тихий океан з Америки до Японії, а звідти в Австралію та на Цейльон. Тут знайшли одне з найглибших місць світового океану. Влітку 1914 року глибину цієї впадини хотів виміряти відомий криголам «Вайгач». З «Вайгача» спустили спеціяльний глибомір. Спустили понад 9 тисяч метрів дроту, він порвався і глибомір пішов на дно.

Штурман не міг сказати, чи хто виміряв уже цю западину чи ні [1].

Другий день був туманний, похмурий, але «Літке», не зважаючи на туман, швидко посувався вперед. Міша Іванов — не заєць, а механік — на своїй вахті нагнав щось близько 100 обертів ґвинта на хвилину.

Ішли по $12^{1}/_{2}$ — 13 миль на годину. Надвечір пройшов маленький дощ, небо затягли хмари, і блискавка могутнім прожектором освітлювала похмуре море, мокрі палуби й борти нашого судна. Сподівалися шторму. Але шторму не було. Натомість другий ранок розпочав собою хороший соняшний день. Ми йшли вздовж Малих Курільських островів, спостерігали багатьох чайок, бакланів, чорних альбатросів, летючих риб, дельфінів і навіть бачили здалеку жовтувату пляму кашалота, що грівся на сонці...

На судні звичайне, щоденне життя: відбувають вахти, грають у доміно, трішки сваряться, перебирають помаранчі та іншу зеленину, вчать розбирати й складати розбірні човни, в кают-компанії грає грамофон, викликаючи захоплення платівками з гавайською музикою та популярними американськими пісеньками. У червоному куточку встановили гучномовця, що насвистує,

на наш погляд, досить нудні японські мелодії. На жаль, можемо слухати тільки японські радіостанції, бо широкомовну радянську у Владивостоці, що її тут легко чути, саме тепер ремонтують.

Протягом шістьох день ми були без радіозв'язку, і тільки наприкінці четвертого дня після виходу з Хакодате, радист налагодив зв'язок із Петропавловськом.

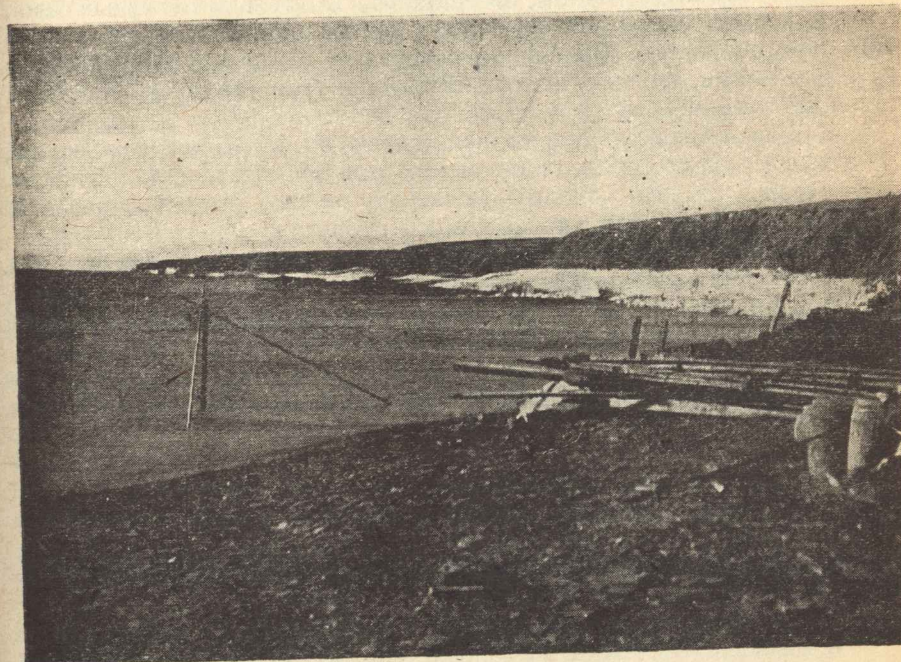
Ранком 22 липня показався крутий берег Камчатки. Ми пройшли ріг Лопатку. Десь тут недалеко, кілька років тому, затонула японська шкуна: і коли в океані лютує шторм, а вітер здіймає горами хвилі, то трапляється, що моряки з кораблів бачать у проваллях між хвилями щогли потоплої шкуни, що сіла на мілизну. Петренко розповідає яке страшне враження справляє це видовисько. На жаль ми його побачити не могли, бо вітру майже не було, і море тільки ряботіло невеликими хвилями.

---

[1] Механічними приладами прірву Тускарора, як і інші великі глибини в океанах, ще не виміряли. Останній винахід глибоміра — використовують мікрофон — відкриває перспективи вимірювати великі глибини, вираховуючи час, за який доходить апарат до дна й повертається луною.

Пр. редактора

Ми наближалися до Петропавловська. Недалеко судна грали кашалоти, пірнали й здіймалися качки-нирки, вискакували касатки — ці хижаки північних морів. Круті береги переходили в ще крутіші, що виростали майже в гори. Нарешті, ворота Авачинської затоки. Ми входимо в затоку. Ліворуч, крізь розірваний туман, виглядає вічна снігова шапка Корякинської сопки, а напроти ще чарівніша Велючинська. За десять хвилин ми заходимо до «Ковша» — так зветься затока напроти Петропавловська, що утворилася після одного з вулканічних вибухів Велючинської сопки. Кітву закинуто — ми в країні вулканів та ведмедів.

III. КРАЇНА ПІДЗЕМНОГО ВОГНЮ, СНІГОВИХ ГІР, ЛІСІВ ТА ВЕДМЕДІВ

«Ковш» — місто - село з минулим, воно й місто майбутнього. — Бюрократи, рибалки та мисливці.— «Полярная звезда».— «Серые глазки».— Балики, пупки та юкола. — Тут сорокградусної не вживають. — Для чого міліція? — Краєзнавство. — Село Запорозьке. — Прощаємось із зайцем. — Покидаємо Петропавловськ. — Куховар Петрик із Бердичівщини. — Камчатське море.

У Петропавловську застали «Ставрополь» та «Якут». Вони стояли в «Ковші», що про нього і його походження я вже згадував. «Якут» віз для нас вугілля і зразу вийшов на північ. Ми мали догнати його в затоці Лаврентія, де востаннє братимемо запас вугілля.

«Літке» причалив до вугільного майданчика біля, так званої, Сиґнальної гори. Подекуди круто здіймаються прошаровані ґнайсові скелі, вище вкриті синіми та червоними квітками, диким часником, мохом, шипшиною, жовтенькими кульбабами. А верхом пішли розлогі березі, але не з білою, а з брунатного кольору корою. Приблизно посередині Сиґнальну гору розриває виима, що нею легко вийти на другу сторону гори до самої затоки.

Біля вугільної купи на нас ждали 39 кудлатих вовкуватих та лисуватих собак, призначених для Вранґелівської колонії. Їх стеріг і годував юколою (в'яленою рибою) старий бородатий дід, що його наші хлопці чомусь прозвали «попом».

Після скорого поверхового митного огляду нас пустили на берег. Моторка негайно приставила до пристані, і ми вмент розсипались по місту. На березі, на найвиднішому місці стояли будинки, де містилися контора Радторгфльоти та лазня. Далі, в глибині міста, були міліція та пошта, що стояла вже на головній Ленінській вулиці. На Ленінській — всі установи Петропавловська: факторія АКО, пошта, кооператив, дві перукарні, їдальня - кафе, пекарня, книгозбірня, Окрвиконком, і закінчується вона будинками Окрвиконкому та друкарні.

З пошти, здавши телеграми, разом із Богановим рушили до Петропавловської радіостанції, що стоїть за півмилі від міста у виймі між горами, саме над березігом затоки, де остання переходить у «Ковш».

Чарівна місцевість. Розкарячені березки, густа, весела трава й мальовничі стежки по горбах. Ми дихали весною, якої цього

року багатьом із нас не довелося бачити. На весні — після гарячого тропічного літа, весною — перед пізньою осінню й зимою, що за кілька день зустрінуть нас у Берінґовому та Полярному морях.

На радіостанції знайшлися знайомі та приятелі мого супутника. Один із них, що через житлову кризу жив у дров'яному сараї, переказав останні новини: розрив дипломатичних взаємин із Китаєм, арешти в Манджурії та військове готування мукденців і білоґвардійців.

Незабаром туди підійшли з телеграмами Ріхтер та Альоша Бєлохов. Вони сьогодні ж таки захотіли їх відіслати. А що було вже пізно, то треба було взяти дозвіл від поштового начальства. Довелося йти до міста відшукувати це начальство. Ми довго цілим натовпом тинялися по місту, розшукуючи завідувача поштово-телеграфної контори, поки не знайшли його на партійній чистці, що відбувалася в будинку парткому.

Ранком другого дня я поспішив закінчити ранішню роботу і, передавши обід на зайця, що, до речі, поки ще на «Літке» — сам поспішив до міста. Саме був відплив, і можна було легко пройти береговим піском, що відкрився з-під води, під обривистим берегом Сиґнальної гори. Придивляючись до лінії припливу й відпливу, я помітив, що вишина припливу в цій затоці сягає щонайменше шести футів.

Біля вийми посередині гори вийшов далі на берег поміж березі. Трохи вище між деревами, на круглій підставці червонуватого ґраніту, чорніла якась скеля, обв'язана кітвицею із старою кітвою, що її на три чверті з'їла іржа. Тут таки навколо лежали стовпи старої огорожі. Це пам'ятник відомому мореплавцеві Ляперузові. На пам'ятнику напис: «Сооружен в 1892 году крейсером «Забіяка». Але з того часу навряд чи хто коли думав про реставрацію цього пам'ятника.

Слід відзначити, що Петропавловськ — місто з історичним минулим, про що свідчать хоча б численні пам'ятники, які трапляються майже на кожному кроці цього мініятюрного міста-села. За якихось двісті кроків од факторії, на невисокому горбі під лісом, стоїть обшарпана часовенька, її тут поставлено в пам'ять збройної оборони Петропавловської людности від об'єднаної англо-французької ескадри 1854 року.

На цвинтарі маленької церковки стоїть пам'ятник капітанові Чарлзу Клеркові, помічникові славнозвісного мореплавця Джемса Кука. 1779 року після загибелі Джемса Кука Чарлз Клерк став на чолі експедиції, що шукала проїзд з Великого океану до Атлантійського через Північне полярне море. Переконавшись

неможливости для своєї експедиції пройти цим проходом, Клерк повернув назад і помер 2 вересня 1779 року біля камчатських берегів. Цей пам'ятник поставили в Петропавловську перед війною. Петропавловці пам'ятають бучне свято відкриття пам'ятника, що в ньому брали участь криголами «Таймир» і «Вайгач» та англійський крейсер «Ньюкестл». А в «Ковші» на косі вулканічного походження стоїть уже новий пам'ятник червоноармійцям, що загинули в боротьбі за Камчатку. Тут таки й живі пам'ятники боротьби за радянську Камчатку — дві напівзатоплені шкуни хижаків контрабандистів, що кілька років тому насмілились хазяїнувати в наших водах біля берегів півострова.

Тепер маленький Петропавловськ напередодні великої метаморфози, коли він із невеликого сільця має перетворитися на велике місто.

Акційне камчатське товариство — хазяїн нашої півночі від рогу Лопатки до острова Геральда в Полярному морі — докладає всіх зусиль, щоб зробити Камчатку багатим промисловим краєм, залюднити величезний простір півострова і перетворити маленький Петропавловськ на шумне велике місто. Тут мають збудувати нові великі квартали. Сюди переходить управа АКО, що донині була у Владивостоці. Разом із цим треба побудувати житла для численних штатів співробітників, налагодити зимове пароплавне сполучення з Владивостоком. Є намір налагодити авіозв'язок. На збудування порту в Авачинській губі, де стоїть Петропавловськ, асиґновано понад півмільйона карбованців. Виросте велике місто, що його хотять назвати Акоград.

Влітку Камчатка живе буйним життям. Численні рибні заводи по її узбережжю починають роботу, завозячи з суходолу [1] тисячі робітників. Уздовж західнього берега півострова японці концесіонери своїми шкунами та краболовами виловлюють на мільйони карбованців усякої риби, виготовляючи консерви, кав'яр, балики.

Всередині півострова вздовж річки Камчатки місцева людність намагається хліборобити. Виходить це не зовсім добре, але наслідки є, і запевняють, що часом навіть щастить виростити кавуни. Біля самого Петропавловська милі за дві від міста є дослідна с.-г. станція, яка вивчає хліборобство на Камчатці. Тут широко практикується городництво, і хоч воно не може задовольнити потреб місцевої людности, але все ж зменшує довіз городини сюди з Владивостоку та із закордону.

---

[1] На Камчатці сам півострів за суходіл чомусь не вважають: «Суходіл од Владивостоку», — кажуть там.

Ще малочисленні, але достатні геологічні розвідки свідчать, що півострів має великі багатства, і корисні копалини можуть стати за дуже рентабельну статтю народнього господарства. Ці багатства тепер намагається експлуатувати АКО.

Взимку, коли всі пароплави покидають бурхливі води Камчатського узбережжя, замерзають затоки, а в горах починає «пурзить» [1] — всі зв'язки Камчатки, крім радіо, з суходолом пориваються на цілих чотири місяці.

Взимку мисливці на лижвах, підбитих нерп'ячою чи оленячою шкурою, рушають на полювання. Найкоштовніший звір — соболь. Його осталось уже мало і тепер вживають екстренних заходів до зберігання та розпліджування соболів. Численний, але малоцінний ведмідь густо заселяє Камчатку. У всякому разі ведмедів тут далеко більше, ніж людей. Ще літом, визбируючи малину та горобину (рябину) по зелених горбах, навколо самого Петропавловська, можна натрапити на ведмедя. Він плохенький звір і рідко кидається на людину. Переказують, що в нетрах півострова бродять табуни здичавілих коней. Але чи то правда, чи може якийсь мисливець напідпитку, замість гірських баранів, побачив коней, сказати важко. Адже величезну територію Камчатської округи, що охоплює один із найбільших у світі півостровів, увесь район Анадиря та Чукотку залюднює лиш 36 тис. людности, з яких половина перебуває в первісних обставинах життя. Хіба хто знає докладно Камчатку? Більшість її гірських верховин та вулканів досі не досліджено, а в Анадирському районі минулого року якась експедиція виявила на мапі помилку в двісті кілометрів.

Залюднюють Камчатку службовці, мисливці та рибалки. Перші переповнюють Петропавловськ. Промисловости тут ніякої. Чимало є спеціялістів, що спокусившись великими заробітками, законтрактували себе на кілька років і тепер нудьгують довгими вечорами, згадуючи Москву, Ленінград, Кримські курорти та автомобілі на військово-грузинському шляху. Раз на тиждень ходять до кіна, двічі — одержують місцеву газету і довго розгадують псевдоніми авторів колючих і лайливих заміток, а решту вечорів ходять пити чай, закусуючи рибними делікатесами, затуляючи вікна, грають у карти і переказують незчисленні плітки один про одного. У карти грають, затуляючи вікна, бо запальна гра стала таким хоробливим явищем, що місцевій владі довелося спеціяльно заборонити будь-яку гру в карти.

---

[1] Від слова «пурґа» — тобто завірюха.

Влітку, коли в «Ковші» з'являється новий пароплав, місто оживає. І хоч такими днями крамниця Держспирту припиняє торгівлю, але моряки мають настрій дуже веселий, піднесений, вештаючись по місту, вистоюючи чергу біля перукарні, де китаєць-перукар держить клієнта по півгодині, і обдавши якоюсь смердючою брудною рідиною, дере втроє. Купують свіжі балики, закуповують на факторії тютюн та пилочки для лобзиків, а вечорами переповнюють єдине кафе із земляною підлогою, де п'ють каву, ласують кисляком (простоквашею) і з-під столу підливають один одному спирт. У клюбі спільними силами моряків та місцевого активу упоряджують доповіді, концерти, вистави.

Так живе Петропавловськ.

Узбережжям моря та вздовж річок потяглися рідкі оселі рибалок — росіян та зрусілих камчадалів. Вони рідко приїздять до міста. Ціле літо полощаться у воді та в'яляться разом із рибою на сонці, а взимку вилежуються в своїх хижах, час од часу перегортаючи старі числа «Полярной звезды», що видається в Петропавловську.

Десь у горах бродять мисливці, промишляючи на різного звіра, запасаються хутрами й везуть їх до ближчої факторії АКО. Є багато таких, що літом рибалять, а зимою полюють.

Так, здається, робить більшість камчатських абориґенів.

— Щоб обізнатися з Камчаткою, треба пожити тут рік-два, об'їхати півострів морем, пропливти річку Камчатку, пішки пройти до центру півострова, взимку собаками об'їхати кілька районів — тоді можна мати уявлення про цей багатий і чудесний край підземного вогню, снігових гір, лісів та ведмедів.

Так говорили мені в редакції місцевої газети «Полярная звезда». Оригінальна газета. Чи є ще де в нас у Союзі така.

Тираж — 800 примірників. Виходить двічі на тиждень. За звичайною передплатою коштує 1 крб. 20 коп. на місяць, є різні розряди пільгової передплати. Найдешевше — для селькорів: 40 коп. Дотації одержує більше, ніж утроє проти того, що дає передплата. Має редактора, секретаря, друкарню, здається з трьома складачами, і кур'єра.

Секретарі міняються часто, але стиль газети особливих змін від того не зазнає. Зразки того стилю, на жаль, можу передати тільки з пам'яті, бо тих кілька примірників, що взяв із собою, дорогою десь розгубив. Особливо пам'ятні мені двоє чисел газети.

В одному вміщена замітка про чистку апарату АКО. Там писалося так:

«Председатель комиссии по чистке тов. Федоров твердым большевистским голосом спрашивает:

— Признаете ли вы, тов. Прокофьев, классовые принципы в распределении строительных бревен?

Тов. Прокофьев нетвердым голосом отвечает:...»

Другий нумер був присвячений приїздові урядової комісії Союзного, здається, ЦВК на Камчатку. З чотирьох сторінок — одна була присвячена приїздові комісії, а дві — біографіям двох членів комісії і четверта — перелікові подарунків, що їх комісія надсилала партизанам, учителям і просто активним камчатським громадянам.

Біографію тов. Федька, члена Реввійськради і члена цієї комісії подано під заголовком «Красный Орел», а далі писалося: «Сегодня на землю Камчатки ступила нога красного маршала тов. Федько...»

Із закордонною інформацією тут важко. Радіом одержують відомостей мало, а центральні газети прибувають сюди найскоріше $1^1/_2$ — 2 місяці.

Що тут добре поставлено — так це відділ краєзнавства, але про це трохи далі.

Ще в морі під час розмов наших моряків про Камчатку я часто чув назву «Серые глазки». Хтось мріяв про якісь купівлі в «Серых глазках», другий розповідав, як він гуляв у «Серых глазках», а Дрозд, на моє запитання, що таке «Серые глазки», жартівливо відповів: «Серые глазки, черные глазки, белые глазки, карие глазки».

Тільки тут у Петропавловську я розібрав, що це невеличка рибальська оселя за півтори милі звідси і зветься вона не «Серые глазки», а вірніше — «Сероглазки».

За Петропавловськом, під так званою Мішенною горою, лягло невеличке озеро солонкуватої води. Вузька смуга води відокремлює озеро від затоки. Тією смугою проходили ми вдвох із нашим коком Фесаном, що йшов до «Сероглазок» по рибу. У затоці великий вітер при ясній погоді здіймав хвилі й заплескував берег, загрожуючи знести кунгаси з сіном, що їх витягли рибалки далеко на пісок. Після полудня сонце крізь осіннє повітря таємниче клало тіні в далині гір по той бік затоки, блищало своїм промінням на сніговій шапці вулкану. Мальовнича гірська тропа йшла вгору поміж кущів берези, горобини та малини. Праворуч осталося кілька маленьких уже скопаних городів, а ліворуч старовинне петропавловське кладовище, де старі гнилі хрести й меморіяльні дошки з погнутими залізними огорожами переходили в надгробки з червоними зорями.

Ми піднялися вгору. Ішли густою зеленою алеєю й милувалися краєвидом, дивлячись на розвітрену затоку, яку оточували височезні гори. За Сиґнальною горою ховалося місто-село.

Фесан був не в гуморі, спочатку скаржився на свою долю біля камбузу, потім пояснював, яка ріжниця між «де-воляй» і «марешаль» та як тепер зветься шніцель «міністерський», але незабаром захопився краєвидом і до самих «Сероглазок» він правив за тему нашої розмови.

У долинці над затокою розсипалось кілька будиночків. Окремі, зовсім мініятюрні, інші більші — всі криті американським залізом. Більшість садиб, що розташувались як попало, обнесені дерев'яною огорожею. Фесан каже, що всіх садиб тут чотирнадцять і більшість із них належить удовам. Ці вдови осталися після громадянської війни. Одні з них — червоні вдови, а другі — білі вдови; свого часу їхні чоловіки перерізали одні одних.

У цих хатах трапляється багато американських речей, що їх не так давно постачали Камчатці американські пачкарі. Тепер цього вже нема. Наші сторожеві судна дбайливо охороняють півострів від хижаків.

Фесан довго розшукує потрібних йому баликів, роздає подарунки старим знайомим, приймає від них і торгується за пупки. Подарунки Фесана — це цукор, чай, яблука, а «Сероглазки» наділяють його все тими самими баликами...

Тут усю рибу, що не йде на консерви, використовують на балики, пупки та юколу. Не знаю, чи треба пояснювати, що таке балик: у кожній церобкоопівській крамниці ви можете його побачити. На балик іде риб'яча спинка, риб'ячі боки та живіт (найситніша частина); засолюють, і це зветься пупками, а гіршу рибу та її м'ясні покиді в'ялять на харч для собаки, і те зветься юколою. Люди теж часом не відмовляються від юколи, а за чаркою вона багатьом видається надзвичайно смачною. До речі, у Петропавловську сорокградусної горілки нема, а її там заступає дев'яностошестиградусний спирт, який місцеві мешканці розводять водою, залежно від індивідуального смаку та звички. Місцевій людності спирт продають у безмежній кількості, а приїжджим морякам взагалі продавати його дозволяється рідко. Та матроси скоро знаходять знайомих, що частують їх спиртом, і купують для них у факторії речі, які завозять до Камчатки, але яких не дозволено продавати на вивіз. Місцева влада дивиться на це крізь пальці, суворо стежачи лиш за одним, щоб не було контрабанди.

Взагалі боротьба з контрабандою та п'яними — це єдине завдання збройних сил Петропавловська, що складаються з митниці, прикордонної охорони і кількох міліціонерів. Виявляється, що тут міліція не має однієї важливої навантаги, що в усіх місцевостях є чи не основне її завдання. Тут міліції не доводиться боротися з крадіжками. Дверей у тутешніх будинках ніколи не замикають. Можна оставити своє пальто серед вулиці й ніхто не наважиться його підняти. Воно тижнями лежатиме в бруді, в поросі, його обминатимуть, об'їжджатимуть, але ніхто не підійме. Щодо цього, то це надзвичайно чесне місто. Але щодо великих афер, контрабанди і, так званого, «облапошування», то тут цього всього не менш, коли не більш, ніж деинде.

Як не як, а в маленькому Петропавловську культурних сил не так уже й мало, і коли ви зайдете до місцевого краєзнавчого музею, то з великим інтересом пройдете його кімнати, де багаті колекції дають надзвичайно цінні матеріяли, починаючи з археології та петрографії і кінчаючи ботанікою, зоологією та етнографією.

Група ентузіястів, об'єднавшися в Камчатське краєзнавче товариство, розгорнула гігантську роботу коло дослідження півострова і вивчання його виробничих сил. Упоряджаються екскурсії в недосліджені райони, гірські екскурсії до кратерів недосліджених вулканів, посилено виготовляють усякі колекції та вербують нових краєзнавців. Вони видають і нові книжки про Камчатку, репродукують фотографії, креслять нові мапи та прокладають нові маршрути, нові тропи для зв'язку з дальніми селищами. Слід відзначити, що на Камчатці зв'язок центру з околицями, з тутешньою провінцією — і кінний, і собачий, і морський — налагоджений надзвичайно погано. Добре організований тут тільки радіотелеграфний, а надто телефонний зв'язок. Петропавловськ зв'язаний телефоном майже з усіма більшими селищами півострова.

У розмовах із місцевими краєзнавцями довідався, що на Камчатці є українські селища. Яким вітром занесло їх сюди — не розумію, але факт, що на західньому узбережжі півострова є село Запорозьке. Кілька років тому воно мало якусь іншу назву, але несподівано для Камчатського окрвиконкому жителі цього села надіслали прохання, перейменувати їхнє село на «Запорозьке», мотивуючи це тим, що вони походять з України. За даними місцевої статистичної управи, на Камчатці українців чималий процент. У долині річки Камчатки вони утворили кілька селищ, а саме: Чорний Яр, Березовий Яр, Опальне тощо. Хоча ці селища налічують багато років, але тутешні українці й досі не забули своєї мови і не втратили багатьох національно-

побутових ознак. Так само, як і інша камчатська людність, українці, переважно рибалять та полюють. Але, крім того, вони багато уваги приділяють хліборобству, мають чималі успіхи і їх вважають за культурних господарів.

Докладно довідатися про життя цих камчатських земляків не було змоги, бо їхні селища, найближчі від Петропавловська, лежать за кілька сот кілометрів.

За три дні ми навантажили вугілля і кінчали брати воду, що наливається тут самопливом, збігаючи трубами з гір. Доводилося прощатися з зайцем. Він увесь час був на пароплаві. Міліція його не забирала, бо не знала, куди його подіти. Тільки вартовому міліціонерові, що походжав по пристані, наказали не випускати зайця до міста. Проте, кожен день заєць вештався по місту, вечорами ходив до кіна і тільки приходив на пароплав спати, щоб другого дня вчасно поснідати, пообідати й допомогти мені в нашому господарстві.

Другого дня, по приході до Петропавловська, Мінєєв запропонував зайцеві їхати на о. Вранґеля за кухаря. Тепер він уже не згоджувався. За день він погодився, але зате Мінєєв передумав. Зайця покинули в Петропавловську, щоб потім відрядити до Владивостоку. Аґент ДПУ у Петропавловську обіцяв зайцеві, що він клопотатиметься, щоб його у Владивостоці прийняли до морської школи або на якийсь пароплав.

За кілька місяців ми зустрілися з Мішею Івановим у Владивостоці, де він учився на радіовідділі морського технікуму.

Всі дні перебування в Петропавловську Мінєєв розшукував кухаря. Охочих було багато, але нікому з них не щастило. Одного на о. Вранґеля не пускав лікар, другого, відомого пачкаря, забракувала місцева влада, третій Мінєєву не підходив з інших причин. Кінець-кінцем ухвалили, що кухаря візьмуть на Чукотському півострові або й зовсім обійдуться без нього. 26 липня ми збиралися покинути Камчатку. Але води не набрали досить і відпливати відклали до другого дня. Тим часом Петропавловськ готувався упорядити нам урочисті проводи. У місцевому клюбі впорядили вечір з нагоди нашого перебування в Петропавловську. На вечері виступали Мінєєв, Дублицький та Берьозкін. Останній ділився спогадами про експедицію на допомогу Нобіле. Для петропавловців це була таки досить свіжа новина.

Відпливати призначено на 11. годину ранку. О 10. годині прогудів другий гудок, сповіщаючи, що за годину «Літке» відійде від причалу й рушить у море. У цей момент на палубі льодоріза з'явився невисокий сухенький чоловічок і, попроставши до першого матроса, якого побачив біля кубрика, запитав, де він може побачити начальника острова Вранґеля.

Це був новий кандидат на кухаря. Він запропонував свої послуги за годину до відплиття. Його розмова з Мінєєвим була коротка:

— Ви шукаєте кухаря для колонії?

— Так.

— Я пропоную вам свої послуги.

— Хто ви?

— Матрос. Живу на Камчатці 11 років. Працював перше на маяку, а тепер у Радторгфльоті. Прізвище моє Петрик. Сам я з Бердичівщини. Умови, які пропонуєте, знаю. За мене можуть поручитися місцева контора Радторгфльоти та спілка водників.

— За годину ми покидаємо Петропавловськ. Ви вспієте зібратись?

— Успію.

За півгодини підписали контракт на 3 роки, за яким гр. Петрик зобов'язується працювати на о. Вранґеля за кухаря. Працюватиме 8 годин на день, вихідний день неділя. За те має 150 карбованців на місяць і харч.

За 15 хвилин до 11 години Петрик був на борту «Літке» з усіма своїми речами, які переховувались у невеличкому клунку під пахвою.

Близько 12. години ми підняли кітву. З нами прощався натовп людей. Багато махало руками, кашкетами й руками. Мінєєв гукав з пароплава, запрошуючи в гості до себе на о. Вранґеля. Настрій був веселий і бадьорий.

* * *

Ішли вздовж туманних камчатських берегів. На мапі, що висить у червоному кутку, це море зветься Камчатським. Але, на мою думку, навряд чи ця смуга води має право на назву окремого моря.

28 липня пройшли 278 миль. Швидко наближалися до Чукотки. Наш радист щодня ловив з етеру голоси пароплавів-сусідів, що ховалися десь далеко за водяним обрієм. То були «Ставрополь», «Якут» та «Астрахань». «Літке» їх наздоганяв.

Пройшли ріг Навар. Мальовничі невисокі гори, вкриті снігом. Ми довго стояли в тумані, вишукуючи цього рогу, раз-у-раз кидаючи глибомір Томсона, але враз задзвенів телеграф і «Літке» рушив. Крізь розірваний туман виглядали верхів'я рогу.

У морі з'являлися кити, і цікаві швидко вибігали на палубу, почувши вигуки, що з правого чи з лівого борта показалося

страхіття північного моря. Але майже завжди нам доводилося бачити тільки стовпи, здавалося, збитої води, що їх викидали кити, та спостерігати могутні удари хвоста. Звісно, ні ми до них, ні вони до нас близько не підходили.

29 липня зустріли перші крижини. Це було за 400 миль на південь від Берінґової протоки. Ми їх зустріли годин у 5 вечора. Легеньким вітром гнало маленькі крижини, що ось-ось готові розтанути. Вони рідко-рідко пливли морем. Найбільші з них сягали приблизно 30-40 кв. футів. Похолодало. Дні ставали довші. Сонце заходило о 9. — на початку 10. години вечора.

IV. НА ЗЕМЛІ АНКАУГЕ

Затока Лаврентія. — Ентузіясти й авантурники. — Як умирають чукчі. — Воля шамана. — Оравелян. — У полярних сутінках. — Рінтетегін. — У гості до людини моря.— У лікарні.— Дівчина в білому халаті.— Беремо вугілля. — Як украдено Мері. — Під час шторму на вельботі. — На порозі крижаного рейсу.

Останній день липня. Найгарячіші дні на Чукотці. Сонце зникає на короткий час. Ночі нема. Північ нагадує світанок. У затоці Лаврентія вже майже не осталося криги. Тільки рідко-рідко пропливе невеличка, химерно обточена соняшним промінням, крижина, вигнана в море вітром, або бовтає на хвилях приплив чи відплив. Чайки користуються цими крижинами, умощуючись на них у безпеці від нерп, чиї чорні цікаві голови з'являються з-під води то тут, то там. На горах, що лягли навколо затоки біло-сірими пасмами, лежить сніг. Снігові насипи в ровах часом збігають до самого моря; вони нагадують невеликі ґлечери, і їх скрижанілого снігу не розтопити сухому чукотському сонцю.

На брунатно-сірому відлогому березі, майже під горою, простяглися вряд десять дерев'яних будиночків. Навколо — жадної деревини, жадного кущика, жадної огорожі. Це найбільша европейська оселя на півночі — культбаза Лаврентія. Тут є факторія. Минулого року там відкрили школу та лікарню, привезли кіно. П'ятдесят европейців оселилося серед пустельної країни, що обіймає понад сотню тисяч квадратових кілометрів із шістьма тисячами тубільної людности на цій території. Не далі, як за сто миль звідси, ближчі оселі европейців — Дежньов, Уелен, Чаплін, і в кожному з них живе четверо-п'ятеро білих. Живуть у ярангах. Це житло чукчі — шкуряний намет, іноді над неглибокою ямою. Одягаються наполовину по-европейському, наполовину по-чукотському. На ногах високі ґумові чоботи, на голові оленяча або песцева шапка і зверху «укенсі» — плащ із моржевих кишок. Харчуються здебільшого европейськими привізними продуктами, головно консервами. Але часом доводиться ласувати нерпою, що відгонить лоєм, пробувати копальхен, тобто моржатини з «пахощами», і значно рідше — полярної ведмежатини, що тут трапляється рідко. Торгують із чукчами та ескімосами, вимінюючи в них хутра песців та білих ведмедів, шкури моржів й нерпів, моржеві бияки, а іноді й величезні доісторичні бияки та кістки

мамутів, що колись тут, у теплому підсонні, висиплялися на розкішній рослинності. Тепер у розмитих річкових берегах час од часу знаходять могутні бияки, ребра, хребці та кістки ніг, і все це ще до недавніх часів ішло в чукчів на будівельний матеріял для яранг. Привчають чукчів лікуватись у лікарні, вчать чукотських дітей письменности, показують чукчам кіно і не дають чукчам спирту, за що вони їх лають і погро-жують плисти по вогняну воду на Аляску до американців, де стодолярові хутра йдуть за пляшку спирту.

Серед цих европейців є ентузіясти, але є й авантурники, є люди сильні, придатні для тяжких умов життя на півночі, але є й кволі, нервові, непридатні для холодної, суворої пу-стелі з її людністю — чукчами та ескімосами, що ледве вихо-дять із побуту кам'яної (певніше — костяної) доби, брудними й на перший погляд жорстокими. Оселя попала в задуху чвар, пліток, дріб'язкової безпринципової боротьби, і це важким духом війнуло на нас, коли ми закинули кітву, а сильний гудок сповістив оселю про прибуття рідкого гостя — пароплава.

До нас уже наближався чотиривесельний вельбот із кількома европейцями, а його переганяла тубільна байдара — човен із моржевої шкури, повний чукчів.

* * *

«Тетрадь для регистрации актов о смерти Яндагай-ского чернового стола ЗАГС на 1929-й год.

Отдел записей актов гражданского состояния.

Запись о смерти

1. № записи — 1.
2. Число, месяц совершения записи — 17 мая 1929 г.
3. Пол умершего — женский.
4. Фамилия и имя умершего — Панай.
5. Возраст — 57 лет.
6. Число, месяц и год смерти — 6 марта 1929 года.
7. Место смерти — с. Яндагай, бухта Лаврентия, Чукот-ский полуостров.
8. Род занятий умершего — домашняя работница.
9. Семейное положение умершего — вдова.
10. Причина смерти — удушена родными по собственному желанию.
11. Место погребения — недалеко от селения».

Це списано дослівно з книжки ЗАГС'у, що я знайшов на столі єдиного комсомольця в затоці Лаврентія — першого вчи-теля місцевої школи — Ніколаєва. Виявляється, що вираз — «за-душений родичами з власного бажання» — має на Чукотці всі права громадянства. Коли чукча хорий, то до нього кличуть ша-мана. Той лікує його пришіптуванням, молитвами, іноді освяче-ними кров'ю чи м'ясом якоїсь звірини. Але ось шаман вважає, що хорий мусить померти. Про це він говорить хворому, а той мусить просити ближчих родичів: старшого сина, брата, зятя, щоб його задушили. Горе тому, хто відмовиться просити про смерть: з глибоким презирством одвернеться від нього вся родина. Його поставлять у такі умови, що зрештою він мусить капітулювати. І тоді приходять сини, брати і зяті, а той, хто найближчий хорому, ремінцем зашморгує йому шию, і всі разом тягнуть за обидва кінці ремінця — поки й задубіє.

Панай була за сторожиху в місцевій школі, знала кілька російських слів і, захорівши на коросту, спочатку навіть звер-нулася до лікарні. Але незабаром по неї приїхали родичі й забрали до яранги, щоб незабаром, зустрівши вчительку Сухо-вілову, сповістити:

— Панай нема. Шибко просив задушити.

Її засудив на смерть шаман — її власний син; він же й ви-конав обряд.

Тут жорстокі звичаї; вони склалися через суворі закони північної природи й злиденне дикунське життя. Зайвий рот — важке обтяження для родини, і коли він не має ніяких пер-спектив стати працездатним — він мусить зникнути. Воля ша-мана тільки тепер, фактично вперше, починає зустрічати тут опір культурної людини. Цими днями з Уелену, де міститься чукотський райвиконком, повернулася лікарка, що працює на Лаврентії. Там її повідомили, що в одній з яранг лежить хора породілля. Коли вона з'явилась до тої яранги, її не пустили до хорої. Похмурий вигляд натовпу чукчів не обіцяв нічого доброго. До райвиконкому викликали члена президії викон-кому — чукчу, напівазіята, напівамериканця Франка Умк, що значить: Франк Білий Ведмідь.

Білий Ведмідь обіцяв другого дня провести лікарку до хо-рої. Тієї самої ночі шаман, востаннє оглянувши хору, наказав задушити її немовля, бо це мало врятувати життя й здоров'я хорої. До ранку наказ шамана виконали.

Чукчі жорстокі, але чукчі й добрі. Вони ніколи не б'ють дітей і жінок. Але одночасно жінка не рівноправна з чоловіком. Близькі приятелі можуть мінятися дружинами, не питаючись їхньої згоди. Не так давно траплялись скандали з европей-цями, що користувалися з цього звичаю. Европейці брали в

чукчів дружин, не віддаючи їм своїх. Чукчі сердились, називали европейців шахраями, брехунами і нахвалялись повигняти їх усіх з Чукотки. А взагалі чукчі не ревниві і в своїх взаєминах з жінками виходять з погляду найбільшої доцільности. Коли чукча бачить здорового, кріпкого европейця, він з охотою віддає йому жінку або дочку, сподіваючись міцних життєздатних нащадків-метисів.

Оравелян — так звуть себе чукчі — живуть найпримітивнішим життям в обставинах первісного родового комунізму. Принаймні до цього часу харчі вважають за спільні, і коли один мисливець уб'є моржа, то на бенкет він кличе все селище. А речі особистого вжитку й промислу — зброя, одежа та ще хіба собака — мають індивідуальних власників.

Уже рік Ніколаєв працює на Чукотці. Він поїхав сюди доброхіть, щойно закінчивши Хабаровський педтехнікум. Минулого року пізньої осени пароплав, що йшов на північ, зустрівши в Берінґовому морі кригу, висадив Ніколаєва разом із групою інших колоністів за двісті миль до затоки Лаврентія. Пішки, байдарками уздовж берега та в нартах, запряжених собаками, берегом вони дісталися до культбази і відразу з головою пірнули в роботу. Треба було закласти школу. Швидко, самотужки, без ніяких підручників вивчали мову чукчів. Єдиний підручник цієї мови Тана-Богораза був непридатний. Тан-Богораз вивчив мову чукчів оленячих, що живуть у тундрах біля Колими, а їхня мова набагато відмінна від мови чукчів морських.

Було приміщення для школи і знання кількох чукотських слів. Одного короткого зимового дня, коли сонце показалося на небі лише для того, щоб одразу зникнути, коли живе срібло звичайного термометра обернулось на камінь, а спиртовий показував 45 нижче нуля, в пустельну тундру, вкриту білою ковдрою, вибігло в різних напрямах двоє нарт, запряжених собаками-камчадалками. То вчителі рушили по ярангах та оселях оравелян, що розкидані за десятки миль одна від одної, набирати учнів.

Північним сяйвом полум'яніло небо, безмежна здавалася біла пустеля, в нічних сутінках в уяві подорожніх виступали на обрії неясні обриси, і тільки дихання та скрип снігу під нартами порушували тишу. Собаки після порції юколи бігли швидко, слухняно підкорюючись вигукам чукчі-погонича. Тільки набігши на свіжий слід песця, вони зупинялися, пригинались, нюхали і починали хвилюватись, намагаючись звернути по сліду. Погонич їх утихомирював, і вони везли далі своїх пасажирів. Часом до скрипу снігу приєднувалися скриплячі вигуки погонича. Він співав:

Памяльха-кай гантімпеулен,
Мінукуваян ору катанальхіргіп.
Дівішкахай кіраматау капатьхвуен
опоп мип мауміх.

Ніколаєв записав мені переклад цієї пісні, але я загубив його на поворотному шляху під час шторму в Охотському морі. Пригадується, що в цій пісні співається про подорож, нарти і собак.

Протягом місяця довелося подорожувати в обставинах, що з ними не зрівнятись кльондайським описам Дж. Лондона. Місяць не довелося вмиватись, треба було харчуватись моржевими біфстексами — копальхен, призвичаюватись до важкого повітря яранги і енерґійно вмовляти батьків оддати своїх дітей до школи.

А за місяць чи півтора до культбази з'їздилися нарти чукчів і везли хлоп'ят та дівчаток учитись письменности. Школа-пансіонат має виробничий ухил, і з цього року школярі вивчатимуть різьбарство на кості. Чукчі взагалі добрі різьбарі, і їхні вироби з моржевих та мамутових бияків високо цінують за кордоном, надто в Америці. Малюють вони теж добре і малювати люблять. Малих школярів та школярок вимили й пообстригали, одягли в нову одежу й почали призвичаювати спати на ліжках, звикнути до чого декому з них було надзвичайно важко.

На кінець липня, коли їх вирядили додому, вони вже добре знали абетку, і їх можна вважати за письменних, бо ніякої граматики чукотської мови ще немає, а разом із тим і граматичних правил. Вони призвичаїлись спати на ліжках, щодня вмиватися, вивчили кілька російських слів і починають читати російські книжки з малюнками.

Тепер Ніколаєв організує піонерзагін із цих недавніх дикунів, що допіру відчули перші подихи радянської культури.

Не зважаючи на тяжкі обставини життя, на малу оплату праці, Ніколаєв провадить величезну культурну роботу. Протягом першого року він зібрав багатий етнографічний матеріял із життя чукчів, ботанічну та зоологічну колекцію, знайшов ряд помилок на мапах Чукотки. Виявляється, що тут зовсім нема річки Геверин, а річка Мімка тече в іншому місці, ніж її показано на мапі. Ніколаєв і редактор культбазівської стінгазети, кіномеханік, секретар осередку МОДР, керівник гуртка Тсоавіохему. Худорлявий, з почорнілим обличчям хлопчина, з вінчестером у руках, гербарійною сумкою за спиною, ото-

чений дітворою — Рультеном, Темаром, Пікульом, Ейпіном, Тайо — на шкуряній байдарці разом із геологами Союззолота, він прощається зі мною, перепливає на той бік затоки допомагати в розшукові цінних копалин.

Рультен — це значить слабий. Темар — полоз від нарт. Пікуль — поріг. Ейпін — закритий. Анкарультен — погане море. Тайо - Тваль — сіль.

Що таке Рінтетегін — не знаю. Але ось він передо мною. Рінтетегін — це мій провідник, що з доручення Ніколаєва зостався на березі й мусить провести мене до яранги Анкауге — людини моря. Та яранга в кількох милях на південний захід од культбази. Анкауге — приятель Ніколаєва, і, користуючись обіцянкою останнього, я зможу подивитись ярангу чукчі в її найприроднішому становищі.

Рінтетегін — хлопчина років дванадцяти, учень Ніколаєва, майже не знає російських слів і тільки посміхається до мене своїм широким здоровим обличчям. Він поведе мене в тундру і, знайшовши Анкауге, скаже останньому, що я найближчий друг Ніколаєва, і щоб Анкауге вітав мене, як вітав би самого Ніколаєва.

Ми покидаємо культбазівські будинки і йдемо навпростець береговою долиною, в милю завширшки, що вкрита ріденькою травою, мохом, різними квітами й іноді кущиками полярної берізки. Праворуч тягнеться невисокий горб, а ліворуч за піском узбережжя простяглася затока. Рінтетегін одягнений у хутрові штани канахтен, сорочку із шкури нерпи — утишку. На ногах у нього міцні й вигідні плекети з оленячої шкури. Як сливе всі чукчі, він не носить шапки, і його густий чуб, розвіваючись на всі боки, прекрасно замінює йому хутряну шапку — келі.

Рінтетегін раз-у-раз вибігає вперед мене, визираючи різних пташок, що заповнюють усі прогалини, рівчаки та ковбані тундрової води. З надзвичайною спритністю він підкрадається до них і з дивною влучністю шпурляє камінцями. Коли птах зривається із свого місця з запізненням лише на якусь долю секунди, на те саме місце падає Рінтетегінів камінь.

Залюбки я дивився, як цей хлопчина, ввесь напружений мисливськими інстинктами, підбирався до своєї жертви. Він на хвилину завмирав у кам'яній непорушності, його нога безгучно впиралась у купинку, і ледве-ледве пригнувшись, він впивався зором у пташку, а вухом ловив найтонший звук. Хвилина-дві — і він уже на тій відстані, ближче якої підійти не можна. Із свистом летить камінь, і переляканий птах зривається із свого місця. Рінтетегін стежить за його летом. Той, одлетівши кілька десятків метрів, сідає або перелітає до іншого озерця. Коли це недалеко, Рінтетегін знову починає красти́сь, не звертаючи уваги на інших пташок, що є тут. Він обов'язково хоче дістати намічену. Знову невдача, і знову Рінтетегін жене́ться за нею. Але — не завжди невдача. За кілька годин нашої подорожі, не зважаючи на те, що я чимало перешкоджав моєму юному мисливцеві, незграбно кидаючи камінці і тільки зганяючи птахів, чим викликав голосний сміх у Рінтетегіна, він все таки вбив двох птахів і кількох влучив так, що вони з жалібним писком одлетіли далеко в сторону.

Повертаючись, ми наблизились до моря. Біля берега плавав табун диких качок. Рінтетегін витяг із кишені якийсь ремінчик, вложив у нього кілька камінців і сильним рухом руки отим ремінцем, наче з рогачки, розсипав ті камінці над качками. Качки вмент злетіли догори. Одна з них, одлетівши кілька метрів, упала тут таки в море, а решта перелетіли на значну віддаль і сіли знову близько берега. Рінтетегін лише похвалився вдачею, але дістати вбиту качку без човна він не міг, хоч вона й бовталась на хвилях зовсім близько. Я не мав ніякої охоти лізти в холодну воду, щоб пливти за качкою. А Рінтетегін, хоч і мав таку охоту, не міг того зробити, бо не вмів плавати. Хоч місцеві чукчі і звуть себе «морськими людьми» і серед них чимало Анкауге, Анкарультенів та інших Анків[1], і хоча за малим не півжиття проводять вони в морі, бо море дає їм найголовніший харч, одежу, житло, жаден із них ніколи не купається й уявлення не має, що людина, не користуючись човном, може триматися на воді. Коли якось на культбазі в кіні чукчі побачили, як люди плигають у воду й пливуть, вони довго про це згадували, не вірили тому і казали, що то людина-нерпа.

Зрозуміло, що чукчі не могли вивчитись плавати, бо в навколишній воді ще наприкінці липня плаває крига.

Я винен перед Рінтетегіном. Мені теж захотілося спробувати щастя в полюванні. Він з охотою передав мені свій ремінчик і показав як у нього набирати камінців. У той момент, як я щосили махнув рукою в напрямі до табуна качок, ремінчик вилетів у мене з руки разом із камінцями і, далеко не долетівши качок, навіть не злякавши їх, упав у море.

Здається, жаль за тим ремінчиком мене охопив більший, ніж самого Рінтетегіна, що тільки сміявся.

Але ще раніше перед тим ми були в Анкауге.

[1] Анка — по-чукотському море.

Коли тундра стала вже надто мокра, озера надто часто почали перегороджувати нам шлях, а мої ґумові черевики не змогли більше захищати ноги від болотяної води, бо вона заливала зверху, тоді Рінтетегін узяв напрям праворуч до гори, повз яку ми досі йшли.

Підійматись угору було не зовсім легко. Але мені хотілось іти гірським ребром, бо я переховував таємну сподіванку, що на горі побачу глибину Чукотської землі. Під ногами мох і каміння. Іноді в тріщинах та ровах траплялися міцно злютовані шари снігу.

Рідко видніли кольорові квіти, що їх стільки було на кілька лиш футів нижче там у долині.

З верхів'я горба перед нами відкривався бажаний краєвид. Невисокі горби якогось брунатного кольору й абсолютна порожнеча простяглися в далечінь. Тут таки в кількох кроках од нас на землі лежало кілька китових хребців та ребер, очевидно покладених сюди людською рукою. Вони лежали навколо невеличкого черепа, що нагадував череп собаки.

Я підійшов і підняв череп. Він чудово зберігся. Всі зуби в щелепах, не видно жадної попсованої кісточки, абсолютно цілий.

Рінтетегін мовчки, з виразом якогось незадоволення, дивився на мої руки.

— Що це? — питав я його.

Навряд чи знав він ці слова, але зрозумів моє запитання.

— Песець.

Я хотів забрати цей череп, щоб однести нашому зоологові Ушакову. Ми завжди під час своєї прогулянки збирали все, що траплялося нам під руку й могло зацікавити нашого зоолога, геолога чи ботаніка. Але цього разу мені не пощастило зробити черговий сюрприз зоологові. Рінтетегін рішуче запротестував проти мого вчинку; мотаючи головою й розмахуючи руками, він показував, що череп треба покласти назад. Щось довго і багато лопотав він по-своєму, взяв із моїх рук череп і обережно поклав на старе місце.

Треба було коритися господареві країни.

Потім Ніколаєв розповів мені, що то було місце жертвування якомусь богові чи чортові після вдалого полювання. На його думку череп можна було забрати тільки так, щоб ніхто з чукчів не бачив. А зникнення черепа особливого враження на них не справило б. Виявилося також, що Рінтетегін заперечував лише тому, що ми мали зайти до Анкауге, а той міг би догадатись. А загалом він був не проти, бо під впливом Ніколаєва зовсім перестав вірити в шамана та чарівництво.

Ми пройшли глибоку, засніжену западину і знову вийшли на горб. Наближалися до житла. На схилі гори чорніли дві яранги й біля них — огорожа з китових ребер. Десятків півтора собак лежало тут і суворими поглядами пильнували нас. Хлопчина, приблизно Рінтетегінового віку, стояв недалеко і з цікавістю позирав на мене. Рінтетегін щось гукнув йому і зупинився. Той коротко відповів. Я не зрозумів, про що вони розмовляли, і чекав наслідків цієї розмови, озираючись навкруги. Внизу простяглася затока; віддалік ледве-ледве майоріла культбаза; на березі лежала догори дном шкуряна байдарка; біля мене здіймалося шкуряне шатро, і собака, вийшовши з-поза нього, підійшов до мене ближче, глянув байдужим скляним зором, мотнув хвостом і ліг на землю, показавши довгий червоний язик.

Розмова закінчена. Рінтетегін стояв нерухомо й не робив ніяких натяків, що діяти далі.

— Анкауге? — спитав я його.

Він покірно повернувся й повів мене до яранги. Вхід був напівзавішений якоюсь шкурою. Переступили поріг, і в ніс ударив важкий сморід, що нагадував лій, брудне шмаття й каналізаційну трубу. На моє щастя ніс мій не дуже вередливий, та до того ці пахощі були знайомі ще значно раніше від одежі чукчів, що приїздили на пароплав. У напівтемній яранзі сиділа жінка, схилившись над дитиною. Вона злякано озирнулась на нас і щось проговорила хрипким голосом. З-під шкур, що звисали із стелі серед приміщення й по всіх ознаках запинали ліжко, з'явилась голова роздягненої людини. Голова важко звелась і показала своє брунатне обличчя з виразом болю.

— Анкауге?

— Анкауге, моя, — була відповідь.

Рінтетегін щось розповідав, повторюючи ім'я Ніколаєва. Анкауге похитав головою й звернувся до мене.

— Ніколаєв шибко немолька[1].

І замовчав. Було якось ніяково. Треба було розбалакатись, але Анкауге, показавши на розпухле обличчя, сказав:

— Моя боліт, боліт.

І замовк. Потім його голова зникла, і тільки що я встиг оглянути мішки з нерп'ячої шкури, налляті якимось салом, Анкауге висунувся знову, простяг мені старенький зошит. У зошиті хтось олівцем кілька раз підряд написав: «Анкауге немолька кляур. Анкауге хороший человек. Анкауге оптима каттекар, кляур. Анкауге всьо ровно культбазний человек».

---

[1] Хороший.

Мені нічого не зоставалося, як і собі занотувати в цій адресній книжці кілька слів на похвалу Анкауге. «Анкауге дуже симпатичний хлопець» — оставив такий підпис і я. Анкауге довго читав, звісно, нічого не розібрав, але був надзвичайно задоволений. Його мучив біль, і він час од часу легенько стогнав.

— А чому Анкауге не піде до лікарні?

— Анкауге шибко болїть, болїть...

— Треба піти до лікарні культбази, там Анкауге не буде боліти.

Анкауге дивився на мене почервонілими від сліз та жару очима.

— Папа умер,— несподівано заявив він.

Довго розпитував його чий батько помер і коли, але він не розумів моїх запитань і тільки повторював:

— Папа умер.

Так нічого й не добравши і пообіцявши надіслати йому лікаря, ми з Рінтетегіном повернулися до культбази.

За дві години діставшись до лікарні і розповівши лікареві про хворобу Анкауге, я дізнався, що Анкауге не хотів іти до культбази.

— Каже «папа умер»? — питав мене лікар. — Це він сам тиждень тому задушив свого батька, а тепер сюди не йде, боїться, що тут будуть його лаяти та соромити. Проте, треба буде до нього заглянути.

Одвідати Анкауге зголосилась акушерка, що саме на той час була майже без роботи. Єдина її пацієнтка, яка тоді була в лікарні, почувала себе вже добре.

Я бачив ту чукчанку. Це була одна з перших, що їх удалося покласти до лікарні. Вона погодилась остатися в лікарні тільки разом із своєю родиною. Їй приділили окрему кімнату, і там жили хора, її мати, сестри, батько і чоловік. Правда, саме тепер батько і чоловік вибирались на полювання за моржами. Хора вперто намагалася обернути цю палатку лікарні на звичайну ярангу, і, щоб задержати її в лікарні, лікарі мусіли йти на великі поступки.

Крім неї в лікарні був іще один хорий чукча, що взимку відморозив ноги. Він живе у другій кімнаті й почуває себе надзвичайно добре. Він сидів на ліжку, весело посміхався і бовтав своїми короткими ніжками-куксами. Взагалі, виглядає товстеньким, одгодованим, життєрадісним, як порося.

З нагоди захорування бідного Анкауге відвідавши лікарню, дістав я цікаві відомості про медичну допомогу чукчам, про деякі їхні звички та силу е н е г л і н — шамана.

Минулого року тут відкрили лікарню й привезли трьох лікарів, що дали згоду працювати на Чукотці протягом року. Треба було не абиякої енерґії, щоб хорий чукча, замість іти до шамана, пішов до лікарні. Серед чукчів та ескімосів, що теж живуть у районі лікарні, поширені головно нашкірні та очні захорування. Це цілком зрозуміло, коли взяти до уваги, що дев'яносто процентів людности ніколи не вмивається, а є й такі, що вмиваються, тільки не водою, а сечею. Взагалі на Чукотці сечу вважають за цінну рідину. Вона йде, як квас, на дублїння шкур; чукотські ферти та чепурухи вживають її замість туалетної води та крему «метаморфози», а шамани запевняють, що сеча в багатьох випадках може бути за ліки.

Лікарка - окулістка взимку собаками об'їхала величезний район і добиралась навіть до рогу Північного [1], біля якого того часу зимувала, затиснута кригою, американська шкуна «Еліазіф». Вона відвідала сотні яранг, бачила оленячих чукчів, зробила кілька очних операцій, в багатьох випадках подала першу медичну допомогу й розповіла чукчам про лікарню.

У наслідок цієї роботи менше, ніж за рік лікарня зареєструвала понад 1.200 амбуляторних хорих та 60 стаціонарних. Правда, частина їх, надто стаціонарних, припадає на европейців.

Тепер увесь лікарський персонал, виснажений важкою роботою та надзвичайно нервовою атмосферою культбази, покидає землю Анкауге після року перебування тут.

* * *

Це було на початку літа, коли крижане поле в затоці вже покришилося на дрібні крижини з невеликими прогалинами між ними. Ще місяць — і крижини повиносить у море, і сюди на край світу прийде пароплав, привезе новини за цілий рік, прибудуть нові люди, і багато тих, що тут занудьгували за культурним життям великих міст, чи навіть великих сіл, розпрощаються з непривітною крижаною затокою. Люди жили чеканням і мріями, нервова атмосфера важкої приполярної зими змінилася на ще важчу, коли кожен день нетерплячка зростала пропорційно сподіванкам. Більшість колоністів не призвичаєна до диких чукотських обставин, переживала жорстоку кризу. Збільшились сварки, загострились взаємини, брудні плітки ширилися з будинку до будинку, з кімнати до кімнати. Говорили про зраду між подружжям, про погано прихований адюльтер, про те, хто

---

[1] Ріг Північний вважають за найменш доступний ріг Східнього Сибіру я Полярному морі. Рідке літо, коли біля цього рогу не стоїть густа крига.

на яку хоробу хорий, хто не відривається від карт, а хто тихенько знищує давно знищений спирт. Удесятеро перебільшували, правда, досить серйозні злочини, що стосувалися до тубільців. Невдалий добір людей для першої зимівлі культбази давав себе відчувати. Всі ждали пароплава, що прийде, відсвіжить атмосферу цих взаємин, забере непридатних людей, заспокоїть знервованих і піддасть енергії тим кільком активістам-північникам, що приїхали сюди не для заробітків і не з легковажної примхи, а для серйозної творчої праці, поставивши перед собою завдання перемогти всі перешкоди.

Одного дня під вікнами факторії пролунав вигук:

— Пароплав!

І за кілька хвилин уся людність культбази мчала до берега. А в затоці справді, обережно лавуючи між крижинами йшла шкуна під американським прапором. У бінокль легко було прочитати її назву: «Нанук». Це була промислова американська шкуна, що плавала на півночі й на цей раз перша проскочила до затоки Лаврентія.

У той момент, коли колоністи збирались до берега, з приміщення лікарні вибігла жіноча постать у білому халаті, з радістю щось виспівуючи й пританцьовуючи.

Не встигли змовкнути вигуки здивування й радости, що ними вітали пароплав, як почулися нові здивовані вигуки, але вже не радісні.

Постать у білому халаті, захопивши хлопчину-чукчу, сідала в єдиний човен, що був на той час біля культбази; перше, ніж хто встиг приєднатися до неї та її провожатого, вони відштовхнулися від берега і опинилися вже біля ближчої крижини.

Не зважаючи на вигуки, якими закликали човен повернути назад, він віддалявся, пробираючись серед крижин назустріч шкуні.

Завідувач культбази і лікар лаялись. Завідувач обурювався, як це хору випустили з лікарні, а лікар кричав, що це чортзна що, хіба можна було її пускати до човна.

А човен тим часом наближався до шкуни, поки не підійшов до самого борту, і білу постать підняли на палубу.

Дівчина в білому халаті була вчителька місцевої школи. Вона прибула сюди минулого року, надзвичайно багато працювала, вивчила чукотську мову, налагодила навчання в школі. Вона зажила величезної популярности й любови серед чукчів. Але не змогла вона здобути дбайливого, товариського ставлення кількох місцевих працівників, що тероризували її брутальною поведінкою, паплюжництвом, плітками, безглуздими наказами

начальства і, нарешті, вчинками до неї, що їх можна кваліфікувати, як справжнє грабіжництво; все це призвело її до тяжкого нервового захорування і примусило піти до лікарні.

Довга полярна зима, багатомісячна відірваність од світу і тяжкі обставини зимівлі, важко вплинули на настрій зацькованої людини.

Прибув довгожданий пароплав, і з надмірною силою вирвалось нервове напруження, вибухнуло надмірною радістю.

Дівчина просила капітана шкуни, щоб той одвіз її хоч до Уелену, тільки не бачити б остогидлих будівель і людей у затоці Лаврентія.

Той погодився на її прохання. Вона сяла щастям.

За півгодини капітан «Нанука» був на березі, де його відповідно поінформували про ту чудну прохачку й домагались, щоб він не забирав її.

Американець погодився з «громадською» думкою і відмовив учительці. З тією стався страшенний удар. Лікар перелякався за долю своєї пацієнтки, але що він міг зробити в такому оточенні, в якому сам ледве витримував.

Ця вчителька в один із моментів особливої нервової депресії подала заяву завідувачеві культбази, пишучи, що вона більше в таких обставинах працювати не може й не буде. Її звільнили. А що вона ламала контракт, який підписала перед від'їздом сюди і за яким зобов'язувалась працювати тут не менше, як три роки, їй не виплатили ні копійки грошей, а навіть, навпаки, вимагали ще з неї плату за попередній проїзд на Чукотку та за харчування.

Знервовану, змучену 19-тилітню дівчину довели до відчаю. Правда, їй співчували. Співчували працівники лікарні, співчував учитель Ніколаєв, але завідувач школи, якийсь пройдисвіт Сьомушкін, і далі цькував. Ставлення завідувача культбази до цієї справи було якесь невиразне і, здавалося, він більше схилявся на бік Сьомушкіна. Нескоро вже після того він говорив, що він сам доходив до відчаю, спостерігаючи навколо себе пройдисвітів, авантурників, мерзотників. Але зробити щось, щоб вийти з цього становища, не міг.

— Куди я міг їх одіслати. Взимку в усякому разі нікуди. А потім, ким зможу їх замінити тут, у цій дикій глушині, куди тільки раз чи два на літо зазирає пароплав.

Безперечно, що завідувач культбази, коли він виправдувався і, припустімо, говорив щиро, все ж таки був несправедливий, бо в багатьох його вчинках відчувався вплив того самого Сьомушкіна, хоча б у звільненні молодої вчительки.

До речі, про Сьомушкіна. Він завідував школою, але, як нам переказували, до цього часу не мав нічого спільного не тільки з педагогікою, а й взагалі з будь-якою освітньою роботою. Раніш він, здається, працював на розі Північному у факторії не то за сторожа, не то за аґента в закупі хутер. Після того, забивши комусь баки, що начебто він добре знає чукотську мову, домігся призначення на посаду завідувача школи в затоці Лаврентія. Що він знає мову не краще, а може й гірше, ніж матрос Чепко, тому були свідками багато з наших товаришів. Коли доводилося розмовляти з чукчами, то Сьомушкін ніяк не міг перекласти їм, чого ми від них хочемо, а нам — чого ті хотять від нас. У таких випадках доводилося звертатися до Ніколаєва або до тієї самої вчительки. Щодо останньої, то вона знала цю мову якнайкраще.

Сьомушкіна тут не люблять, надто чукчі. Він поводиться з ними надзвичайно погано, і причиною того, що частина дітей покинула школу, було урядування цього завідувача. Траплялись випадки, коли він учнів виганяв із-за столу, лаючи їх за всякі дрібниці. Діти втікали із школи, не зважаючи на зимову пурґу. І коли б Ніколаєв не вжив рішучих заходів, щоб припинити самодурство Сьомушкіна, то школа, чого доброго, і розвалилась би.

Але й Сьомушкін, і подібні йому цього літа були неспокійні. У Берінґовому морі вздовж пустельних чукотських берегів, наче якась військова фреґата в гонитві за браконьєром, ішов старенький пароплав «Астрахань» із комісією для чистки на своєму борту. І в цей, у плянетарному маштабі, далекий і дикий край, куди в буквальному розумінні: три роки скачи — не доскачеш, простяглася рука РСІ та КК.

Багато покладали надії на цю комісію всі чесні працівники на Чукотці. Зокрема сподівалися, що розв'яжуть справу цієї вчительки, що зоставалася без грошей і роботи за 15.000 кілометрів од рідних, товаришів і культурного світу.

* * *

31 липня о 1. годині вночі, ледве почало розвиднятися, «Літке» прийшов у цю затоку. На рейді вже стояли «Ставрополь»[1] та «Якут». Перший одразу пішов у море. Ми почали вншвартуватися до «Якута», борт до борту. Негайно почали вантажити вугілля. Всю команду поділили на дві черги. Кожна черга працює по 12 годин. Тут ми мусимо взяти останнє вугілля. Візьмемо, скільки зможемо.

[1] Про зустріч «Літке» й «Ставрополя» в затоці Лаврентія докладніше буде далі.

Влізе 800 — візьмемо 800, 1000 — 1000, 1500 — 1500, — так говорить капітан. Навантажимося вщерть і тільки тоді рушимо в крижаний рейс, на порозі якого ми тут стоїмо. Хлопці вантажать хутко й інтенсивно. Працюють змінами по 6 годин — 6 годин праці, 6 відпочинку. За другу зміну взяли 90 тонн, за третю — 102, за четверту — 108.

З першого дня на нашій палубі безперервно товчуться гості — чукчі. П'ють чай із білим хлібом. Просять чаю міцного, справжньої настоянки. З цікавістю оглядають пароплав, а дехто з-під поли пропонує хутро песця, питаючи за нього спирту. День-у-день їх прибуває сюди щодалі більше. За 20 — 30 миль із гір, із тундри, побачивши димок із пароплава чи почувши про нього від стрічного, чукчі поспішають до затоки. На берег витягають шкуряні байдарки, перевертають їх догори дном, і хижка готова. Поруч на піску розводять огонь, стріляють нерп, і тут їхній табір. Що дві-три години вони з'являються на пароплав гостювати, добре наїдаються і вештаються по всіх пароплавних приміщеннях.

Протягом трьох днів ми безперервно вантажимось без ніяких перешкод. Вільної хвилини люди їдуть на берег або ходять по палубі й стріляють нерп, що їх сила в цій затоці. Але нашим мисливцям не щастить. Якось я спостерігав, як кінооператор убив нерпу. Зараз же біля судна з'явилась друга. На неї стріляли разів п'ятнадцять, але так і не влучили.

Третього дня, перевантажуючи вугілля, хтось невдало повернув крут, і вугілля вагою в одну тонну придавило електрика. Якось щасливо обійшлось — звихнуло тільки ногу.

На четвертий день у морі почався шторм. У затоці хвилювання дійшло чотирьох балів. Стояти біля «Якута» борт до борту було неможливо. Обидва пароплави рушили вглиб затоки, зазираючи до кожного з її закутків, щоб відшукати спокійніше місце, де можна було б і далі перевантажуватись. Кінець-кінцем, знайшли щось більш-менш відповідне аж у самому кінці, миль не то за 10, не то за 15 від культбази.

Звечора перед штормом на «Літке» було багато чукчів. Серед них — чорноока маленька Мері — метиска, дочка чукчанки і, здається, інгуша. Її батько, що перше працював на Чукотці на службі в якогось торговельного товариства, невідомо через які провини перед радянською владою, втік до Америки, перепливши Берінґову протоку. Мері вешталась разом з іншими по пароплаву. Зацікавила нас усіх ця маленька, вродлива чук-

чанка тим, що відносно добре розмовляла російською мовою. Вона ходила по каютах, з нею довго панькались у кают-компанії, частуючи всякими ласощами. І тим часом, коли остання байдарка відійшла від «Літке» до берега, Мері зосталася в нас.

Уночі почався шторм. Льодоріз підняв кітву й рушив далі в затоку. На ранок перед культбазою було лише схвильоване море і ніякого пароплава. А ми, тим часом, за 15 миль од культбази довідались, що в нас на борту є несподівана гостя.

По обіді радист дістав радіограму: „Капітанові льодоріза «Літке». У нас на Чукотці дітей не крадуть. Поверніть Мері. Суховілова".

У капітана очі полізли на лоб, коли він побачив таку телеграму. Він не міг собі уявити, щоб у нього на пароплаві були такі злочини, а про Мері він навіть не знав. Не зважаючи на шторм, наказали спускати моторовий вельбот і відвезти Мері. На капітана вельбота призначили матроса Чепка. Крім нього, поїхало кілька врангелівців, Ріхтер та я. Мені доручили Мері й суворо наказали, що коли втоне, так і самому не повертатися.

* * *

Море пінилось і хвилювалось, наче сотні кашалотів та мільйони моржів почали гру між собою. Туман насідав, налягав, обгортав, котився хвилями й заховував небо та береги. Тільки злісно буяла розлютована стихія, кидаючи невеличкий катер то набік, то високо підкидаючи провою, то оголюючи корму, коли ґвинтові лопаті безглуздо різали повітря замість води. Пароплав скоро зник у тумані. Праворуч крізь туман маячіли обриси високого берега. Чепко на кормі. В його руках заклякло стерно, а очі впевнено позирали на компасну стрілку і намагалися пронизати туман. Моторист обмерзлими руками раз-у-раз підливав до попсованого мотора бензини. Арефа Мінєєв, стиснувши зуби, сумно озирався навколо, то поглядаючи на своїх супутників, то на хвилі, що кипіли навколо й заховувались у тумані. Куций метеоролог, що нагадував якийсь обрубок, загорнувшись у шинелю та кожушок, не звертаючи уваги на хитавицю та бризки, дрімав на дні вельбота. Лікар, зовсім замерзаючи в своїй хромовій шкуратянці, з цікавістю стежив за чайками та нирками, які з'являлися в тумані з-під хвиль, на хвилях і над хвилями,— мабуть мріяв про полювання. Зінаїда Володимирівна примостилася ближче до прови, міцно обв'язавшись рятівничим корковим поясом, очевидно, відчувала хитавицю та холод і, певне, пригадувала далеку, за півтора десятки тисяч кілометрів звідси, редакцію. Я з Мері на руках, загорнувши її в шинелю і почепивши аж два коркові рятівничі пояси, сиділи посередині й були в центрі уваги.

Туман і шторм загрожували нам аварією і багатьма неприємностями. Уже понад годину ми йшли морем. Часом берег ховався від нас, але потім знову визирав то положистою косою, то крутою високою стіною, що об неї могутнім прибоєм розбивалися хвилі. Ми не наважувалися наближатися до цих берегів. Умить нас могло захопити прибоєм, розбити об скелясті кручі, і не можна було навіть думати вибратись тут на берег.

Перевантажуючи вугілля з «Якута» на «Літке», викидали в затоку багато солом'яних мішків. Тепер час од часу вони попадалися нам, спливаючи на хвилях, і загрожували замотатись у лопатях нашого ґвинта. Але найгірше було, коли зовсім несподівано для всіх із рук Чепка вислизнуло стерно і підхоплене хвилею, попливло від нас. Ми зостались без стерна. Матрос узяв весло і спробував ним стернувати, та з того нічого не виходило. За кілька хвилин, упевнившись, що заміна стерна звичайним веслом потребує неймовірної затрати зусиль, повернули на розшуки стерна. Сподіванки знайти його майже не було. З великими труднощами, користуючись веслом удалося зробити два чи три кола. Стерна ніде не було видно. Чепко вже відчував себе надзвичайно стомленим, і до нас почали підкрадатися серйозні побоювання — що буде. Коли враз одна з хвиль підняла якийсь дерев'яний уламок. Безперечно, то було наше стерно. З великими труднощами пощастило його виловити, і вельбот рушив далі. Але лихо не ходить одно. У моторі щось попсувалося. Моторист примушений безперервно маленькою чарочкою набирати бензини й наливати її в мотор. Мотор треба було почистити.

Ми проминули вже кілька рогів, і, за нашими розрахунками, ось-ось мала бути коса, де стоїть культбаза. Проте, культбази не було. Нарешті, мотор, а з ним і моторист почали вимагати негайно причалити до берега, щоб щось там полагодити. На наше щастя, за одним із високих рогів показалася положиста коса, біля якої прибій був дуже малий, і ми змогли пристати до неї. Моторист лагодив, а решта бігали й грілись. Рушили знов у море, і тільки за $4^1/_2$ години дісталися культбази. Там були новини.

Під час нашої відсутности приходив пароплав «Астрахань». На культбазі провели чистку, і ще до нашого прибуття «Астрахань» покинула затоку Лаврентія. «Астраханню» виїхав старий лікарський персонал, поїхала вчителька, якій сплатили її заробіток і виплатили гроші за переїзд.

Сьомушкіна і ще кількох працівників звільнили, а з найближчим пароплавом вони мали покинути затоку Лаврентія.

Ми щасливо приставили Мері, розпрощалися з нею та, довідавшись про останні новини й погрівшися в культбазівській їдальні, рушили назад розшукувати «Літке», на цей раз захопивши з собою голову Чукотського райвиконкому, що на «Літке» хотів дістатись Уелену.

Знову схвильоване море, туман, стужа. Але в нас була впевненість, що ми щасливо повернемось. Тільки під кінець нашого подорожування з'явилися сумніви, чи зможемо в тумані відшукати «Літке», що стоїть усе ж далеченько від берега. Стріляли з револьверів: ніякого відгуку на ці постріли не мали. Біля однієї коси більшістю голосів визнали, що «Літке» має бути десь ось тут недалеко, і повернули просто в море, покидаючи берег у тумані. І справді, за якихось 10-15 хвилин вельбот підходив до «Літке». Там уже турбувалися за нашу долю. Раз-у-раз подавали гудки, тільки ми їх почули вже тоді, коли змогли роздивитися шлюпки на спардеку.

Ми були щасливі. Наш невеличкий рейс закінчився, «Літке» був навантажений вугіллям, і, коли б трішки стихло хвилювання, можна було б рушати далі.

Ще трапилася одна лише неприємність. Коли вельбот підіймали на палубу, порвалася линва. Корчак, будучи в той час у вельботі, полетів сторч головою і, коли б не схопився за якусь перекладину, то обов'язково попав би в хвилі.

Голова Чукотського райвиконкому, цей найвищий представник радянської влади на Чукотці, багато розповідав нам про місцеві обставини життя, про роботу серед чукчів та їхні потреби. На той час найболючіше питання було — брак набоїв у мисливців. Надходив період полювання на моржа, а набоїв до цього часу ще не привезли. На Камчатку, до Владивостоку посилали радіограми, а звідти або відмовчувались, або заспокоювали. А остання надіслана партія набоїв своїм калібром не підходила до вінчестерів у тутешніх мисливців. Звісно, в таких умовах важко боротись з контрабандою, з американськими хижаками, що скуповують тут хутра, постачаючи тубільцям набої. Адже до Америки відсіля рукою подати. У Берінґовій протоці — острови Діоміда: один наш, другий американський. Час од часу ескімоси та чукчі уряджають на цих островах свої свята. Спочатку на нашому, і сюди приїздять американці, а потім на американському, і туди їздять наші. Святкування річ хороша, але коли під час цього святкування пачкарі скуповують крам, то це

вже погано. Тільки справді ж, що мусять робити чукчі, коли на наших факторіях немає набоїв.

Не дуже засипали запитаннями голову райвику, бо співчували його особистому горю. Напередодні впав за борт із палуби «Астрахані» його маленький син, що їхав з братом і матір'ю до батька на далеку північ. Упав коли грався з братом молодшим на 2 роки—на палубі в той час не було нікого з дорослих. Дитина загинула.

Другого дня ми покинули затоку Лаврентія, ввійшли в Берінґову протоку і, пройшовши її скелясті береги, підійшли до Уелену.

«Літке» стояв на порозі крижаного рейсу.

V. СЕРЕД КРИГИ ТА ТУМАНІВ

Серед криги та туманів. — У крижаних обіймах. — Два цалі за добу. — З небезпекою для життя. — Перемога. — Шкуну «Еліязіф» роздавила крига. — Чумак і білий ведмідь. — Прогулянка по кризі. — Нарада в капітана. — Вдале полювання. — Курс на Ґеральд. — Царство моржів. — Земля в тумані.

6.VIII. 1929. Пройшли ріг Дєжньова. Його суворий, крутий, скелястий берег остається позаду. Останній залюднений пункт— Улен. Там один будинок, радіостанція та кілька яранг. Живуть у ньому кілька душ европейців: голова райвиконкому, радист, учитель, зав. факторії, аґент прикордонної охорони та ще хтось. У ярангах живе кілька родин чукчів. Вони оповіли нам, що понад тиждень у Полярному морі біля берегів немає криги. Її погнав вітер геть за обрій.

«Літке» йде на норд-вест, похитуючись на невеликих хвилях і щодалі віддаляючись від тих північних берегів, повз які звикли ходити наші полярні моряки. Той берег зник у тумані. Туман густий, м'який, сірий обволікає все навколо. І ось ураз чується вигук збоку:

— Крига йде!

Ми наближались до криги, а вона й собі, гнана легким нордвестом, наближалась до нас.

Наказано витягти лаг, щоб його часом не відірвало кригою. Тепер ми не знатимемо, з якою швидкістю посуватиметься вперед наш льодоріз.

Із цього моменту капітан безперервно на містку. Люди трішки стривожені. Щодалі вперед—криги густіше, і шпичак «Літке»— вже оставляє на багатьох крижинах сліди своїх ударів.

По обіді капітан Костянтин Олександрович на загальних зборах складав доповідь про рейс, і ми обмірковували, як завтра, підійшовши до берега Вранґеля, розвантажуватимемо «Літке». Але крига псує настрій. Упевненість, що завтра будемо біля мети нашого рейсу, починає зникати.

7. VIII. Стоїмо серед криги. Спускаємося на лід. Люди вештаються біля льодорізу, скакають з крижини на крижину. Фотографи безперервно псують платівки та плівку, а мисливці — кулі та шріт. Покищо вбили дві чайки, але всі сподіваються забити білого ведмедя. На жаль, ведмеді не кваплятся потрапити до нас у гості.

Життя на судні набирає інших форм. Хоч усі стоять вахти, але більшість людей на вахтах тільки спочивають од сну та їжі. Наші коки працюють, як і раніш. Ранком ми маємо какао та сир або ковбасу. Обід — із трьох страв. Із-за третьої безперервно сперечаємось; хто хоче помаранчів, хто яблук, хто сушні, а хто американського консервного компоту з ананасів. Щоб помирити всіх, артільник обіцяв давати кожну з цих страв за день. Маємо виключно білий хліб і не боїмося цинги, що завжди страшна за полярним колом тим, хто погано харчується.

Лікар Сергій Митрофанович тепер теж має роботу, бо мусить ходити біля електрика, старого Сердюка, що лежить із звихнутою ногою. Ми сміємося з лікаря, що його відпустка скінчилась, бо справді ж він не мав роботи від самого Владивостоку.

У червоному куточку грають у доміно та шахи й дискутують—чи добудемось до о. Вранґеля, чи ні. Чи буде нам соромно перед пароплавом «Ставрополь», нашим конкурентом — він пішов на Колиму і обіцяв узяти нас на буксир — чи, навпаки, нам доведеться йти на допомогу йому. Сьогодні в червоному кутку Кальянов читав лекцію про походження землі.

Механік почав припиняти динамо й вимикати з освітлення цілі наші райони: корму, бокові кубрики, бортові каюти. Він сподівається цим дещо заощадити вугілля. У камбузі та буфеті горять ліхтарі, похмуро освітлюючи непривітні стіни корабельних приміщень.

Щоб заощадити воду, видали наказ умиватися солоною. Але, здається, завтра пробуватимемо насмоковувати до одної з цистерн солодку воду з крижаних озер. Це — озеро на морі. У ньому крижане дно й крижані береги, а під ним солона вода Полярного моря. Ці плавучі озера разом із крижинами пересуваються волею вітрів та течій.

А навколо все той самий туман; він не розходиться, а навпаки, ще густішає; наші штурмани вже й не знають, де саме перебуває судно. Адже, останню ніч ми йшли без швидкоміра, майже що п'ять хвилин міняючи напрям, вибираючи розколини та прогалини. Коли завтра вигляне сонце, то взнаємо.

Немає сонця, але немає й ночі. О 12. годині, так званої, ночі я лежу на ліжку й читаю книжку без електрики.

8. VIII. Цілий день серед криги. Ранок почався для мене щасливо — поки механіки й машиністи лаштувалися брати воду з солодких крижаних озер, я ходив по кризі, фотографував і спостерігав, як тинялись мисливці, вишукуючи в ополонках нерп та моржів, стріляючи чайок та кайр. Але перед обідом,

коли повертався на судно, трапилося величезне нещастя. Біля корми повз борт ішла вузька ополонка і через неї треба було перескочити, щоб дістатись палуби. Ми перекидали через ту ополонку собак, а сами перескакувати не відважувались. Щоб дістатися судна, треба було заходити з прови, там були опущені східці, і ними легко здійматись на палубу. Мені спало на думку далеко не ходити, а спробувати перескочити ополонку. Підбадьорений каструльником Тельновим, я скочив, і — щасливо. Але, коли скакав, то почув, що позаду щось бовтнуло. То мій маленький фотоапарат, моя гордість «Веве» пішов на дно крижаного моря, коли я скакав із криги на палубу. Це надовго мені зіпсувало настрій. Здавалося, краще самому б п'ять разів скупатись у холодній воді, ніж загубити цей чудовий апарат розміром $4^1/_2 \times 6$ із світлосилою 4,5, що був надзвичайно зручний і портативний, бо легко заховувався у верхню кишеню піджака. За такий апарат Мінєєв у Хакодате заплатив 180 золотих єн.

Пробували відшукати його тралом, але не вдалось. Глибина 34 сажні, коли б хоч сажнів на 15 менш, то наші водолази добули б його Неприємність була не тільки для мене, а майже для цілого екіпажу. Спочатку мене лаяли, а потім почали глузувати, що, мовляв, там, на дні тепер моржі заходяться коло фотографії.

9. VIII. О 6. годині ранку дзвінок машинного телеграфу передав з містка наказ готувати машини. О 7. ранку ми рушили серед товстелезних, торосистих і згнічених між собою крижин. «Літке» показував чудеса, розколюючи й вивертаючи двометрові крижини. Він б'є їх своїм шпичаком, коле, розбиває, забирає під себе й розсовує цілі крижані поля. Безперервно чути дзвінки машинного телеграфу. Дається накази: «назад» — «вперед», знову — «назад», знову — «вперед». Льодоріз одступає і потім з розбігу кидається на кригу. Один із штурманів стоїть на фокщоглі, визираючи прогалини серед криги. — Туман трішки розійшовся, і ми бачимо навколо, милі на півтори — крига, крига й крига ховається, скільки видно, в тумані.

Капітан сам безпосередньо керує судном. Льодоріз увесь час тремтить од безперервних поштовхів об лід.

Після 10. години туман почав рідіти, з'явилося сонце й освітило безмежні крижані поля навколо. Тороси щодалі все збільшувались. Вони доходили вже $1 - 1^1/_2 - 2$ метрів і навіть до 3—над рівнем моря. А під водою вони мали фундамент увосьмеро більший, тобто — коли над водою 2, то під водою — 16, а коли над водою 3, то під водою — 24, а разом крига завтовшки 27 - 30 метрів. Ніякий криголам не зміг би йти серед такої криги; тільки льодоріз, що не давить криги, а розштовхує її, спроможний ворушитись у цих торосах.

Близько 11. години віддалеки, з правого борту, серед крижаного поля з'явилася чорна скеля. То був острів Ґеральд.

— Скажіть, далеко від Ґеральда до Вранґеля, — питав я нашого другого штурмана, Безсмертного.

— Не знаю, — відповів він мені, — бо не знаю становища Ґеральда. На англійських мапах він у 40 милях від Вранґеля, на американських — до нього понад 30, а на наших — майже 60. До цього часу ніхто докладно не визначив географічного становища острова.

На цей раз узявся це зробити сам Безсмертний.

День був чудовий, соняшний. Кінооператор, рискуючи попасти на кригу під шпичак льодоріза, лазив на бугшприт, і, користуючись з ясного дня, знімав звідти кадри нового фільму «Боротьба з кригою». Натовп паровичників цілий день стирчить на півбаці, милуючись роботою льодоріза. А наш «Літке» безперервно б'є і б'є. Буває, з першого вдару крига не піддається. Тоді судно розганяється вдруге, втретє і, кінець-кінцем, її розколює. Крига колеться, розходиться. Величезні скелі попадають під судно, утворюють могутні вири й показують нам своє зелене склувате тіло.

О 18. год. 50 хв. один із матросів побачив нову землю. Ще кілька хвилин — і ми, напруживши свій зір, бачимо обриси гір Вранґеля. Туман, немов пожалувавши нас, зник майже зовсім. На обрії підносяться вгору високі снігові гори, обмальовані чорними обрисами своїх скель. Ось мета нашої далекої подорожі. Туди ще 60 миль, а ввесь цей простір забитий кригою.

Об 11. вечора, коли полярне сонце єхилилося над обрієм, і мороз на наших очах почав укривати морську поверхню легесенькою крижаною плівкою, дано наказ зупинитись.

10. VIII. Коли туман почав розходитись, і праворуч визирнули гори Ґеральда, капітан наказав рухатись. «Літке» б'є, коле, розсовує товстелезні крижини, відшукуючи розколини й прогалини. Навколо нас починають з'являтися вже справжні крижані поля полярного моря. Цими полями сміливо можна мандрувати. Такими полями Нансен разом з Йогансеном ішли влітку 1895 року до землі Франца Йосипа.

Ми поволі, надто поволі, посуваємося вперед. Часом доводиться по кілька разів бити кригу, і, не розбивши її, повертати праворуч або ліворуч. З димаря вилітає ціла хмара чорного, надзвичайно рельєфного на тлі білих снігів, диму. І вітер час од часу повертає його з боку на бік. Вітер несе кригу.

Коли ми стоїмо, невідома нам течія, що не занесена ні на одну мапу, ні до одної лолії, дрейфує нас разом із кригою не то на Ґеральд, не то від Ґеральда, не то на Вранґеля, не то від нього. Кітва не затримує. Її волочить по дну й шліфує об ґрунт.

Холодно. Єдина втіха стояти на півбаці біля бугшприту й дивитися на панцерний шпичак, як він коле триметрові крижини.

О 01. вечора зупинили машину. Далі йти нікуди. Прогалин не видно, до того ж туман знову обгортає безмежне крижане поле. Непрохідна крига навколо нас. Позаду те саме, що й спереду. У кубриках легенький сум і розмови про зимівлю. Але майже половина нашої команди вже бувала серед полярної криги, і чимало з них зимувало там. Правда, то біля берегів Північно-східнього Сибіру, а на цей раз доведеться зимувати серед плавучої криги. Над нами проносяться кайри, легячи з островів, або повертаючись назад із здобиччю в дзьобі, тікаючи від хижаків поморників, які, правда, тут не часто трапляються, і разом із чайками надвечір зникають у напрямі острова.

Коли я лягаю спати і заплющую очі, передо мною несуться блакитні крижини, вкриті білим снігом, розтрощені під могутніми вдарами льодоріза, захоплені могутнім виром, що так і клекоче навколо судна.

11. VIII. Спинилися, здається, надовго серед могутніх крижаних полів. Серед білого горяного простору де-не-де визирають чорні ополонки та невеликі розколини з битою плавучою кригою, а поміж неї часом висовує голову нерпа набрати повні легені свіжого повітря і швидко ховається в воду, почувши людину. Іти нікуди. Остається ждати вітру, шторму, що поламає цю кригу. А поки ми стоїмо і нас дрейфує шляхом «Жаннетти»[1], що колись її тут роздавила крига.

Льодоріз стоїть серед крижаних полів. Навколо міцно згнічені білі крижані тороси. Тільки де-не-де видно чорні ополонки та невеликі щілини з битою плавучою кригою.

Ранком в ополонці, біля корми, бачили моржа. Він висовувався з води, важко сопів і намагався вилізти на крижину. Кінооператор з «Кінамо»[2] та лікар Сінацький із рушницею кинулися полювати на велетенського звіра. Першому пощастило —

[1] 1879 р. редакція газети «Нью-Йорк Ґеральд» організувала экспедицію на кораблі «Жаннетта» під командуванням капітана де-Лонґа на розшук шведського вченого Норденшельда. «Жаннетта» також мала завдання дійти до північного полюса. «Жаннетта» загинула, її розчавила крига недалеко від острова Вранґеля.

[2] «Кінамо» — невеличкий апарат для кінознімання.

другому ні. Морж посоп, побовтався в ополонці, і, очевидно, злякавшись людей, зник під крижаними вламками.

О 16. годині наш радист Марконі (так звемо ми його) затримався в своїй буді, закінчивши розмову з Анадирською радіостанцією. Виявилося, що коли він переводив приймач на хвилю 600 м, то почув: Sos, Sos, Sos[1] — тобто хтось сповіщав про загибель. Далі йшли викличні сиґнали з судна, що зазнало лиха. Скоро наші штурмани розшифрували викличні та радіограму англійською мовою. То гинула американська шкуна «Еліязіф», яку затерла крига біля берегів Північного Сибіру недалеко від рогу Північного. Радист «Еліязіфа» переказував, що шкуна гине, розчавлена кригою і за півгодини піде на дно. За 15-20 хвилин нова радіограма сповіщала, що «Еліязіф» за 8 миль від берега, екіпаж рятується, простуючи до берега, а капітан шкуни прохає всіх, хто їх почує, сповістити про загибель на шкуну «Нанук», що їх теж затерла крига. Там перебуває власник обох шкун американський промисловець Свенсон.

Можливо, що радист «Еліязіфа» хотів іще щось переказати, але наш «Марконі», запевняв, що після того він почув лиш хрипіння радіо передавача, що затихав заливаний водою. Чи то було справді так, чи тільки уявлялось схвильованому Марконі, не знаю, то остається на його сумлінні.

Ми знали, що шкуна «Еліязіф» ще минулого року пішла в Полярне море до сибірських берегів вимінювати цінні хутра на зброю, харчі та одежу, везені з Америки. Власник шкуни Свенсон, багатий американець, з походження швед, працює в цих водах за певною угодою з нашими торговельними організаціями. 1928 р. шкуна «Еліязіф» застряла в кризі й примушена була зимувати. Це той самий Свенсон, що 1914 року після того, як найкращі американські та російські мореходи на найкращих криголамних суднах, що були в північному районі Тихого океану, не спромоглися добратися до острова Вранґеля, щоб урятувати рештки екіпажу пароплава «Карлук», цей самий Свенсон добрався до острова маленькою шкуною «Кінг та Вікінг» і врятував полярних робінзонів.

Недалеко від «Еліязіф» зимувала шкуна Радторгфльоти «Колима». Цього року «Колимі» пощастило вирватися з крижаних обіймів і дійти до Берінґової протоки.

«Еліязіф» розчавила крига.

13. VIII. Стоїмо. Крижане поле завмерло в якомусь чеканні. Це може трохи містично, але відповідає нашому настроєві. «То-

[1] «Sos sos sos» гасло про допомогу, що подають з пароплава під час нещастя.

росувата згнічена крига до 20 метрів» — це за характеристикою капітана. Радист зменшує трохи грубизну, але лікар запевняє, що за його спостереженням, крига далеко грубша.

Машиніст Мойсеєнко пропонує йти пішки на о. Вранґеля. Я з охотою підтримую цю пропозицію, але капітан забороняє навіть говорити з ним про це.

У їдальні відбувається дискусія між Соломіним та Пономарьовим. Перший сміється з «могутнього» льодоріза «Літке», яким хотіли йти до полюса, і винить у всьому чорноморців, а другий кепкує з владивосточан, що пішли на «Літке» задля полярного заробітку, а тепер «здрейфили» і гаряче боронить перевагу нашого льодоріза перед іншими криголамами та пароплавами. Диспут відбувається під голосний регіт усіх присутніх; це розпалює диспутантів, і вони намагаються бути якомога спокійніші; диспут триває протягом обіду й вечері з перервами, коли йдуть на вахту.

Готуємось брати воду з крижаних озер. Завтра наші пасажири й дехто з команди мають намір упорядити екскурсію по крижаних полях.

14. VIII. Останніми днями паровичники помітили, що вугілля з ями на прові надто мокре. Після огляду провового трюму в правому борту біля прови виявили чималу продухвину.

Юти повідставали й борт почав протікати. Це — сліди останнього бою з кригою.

Продухвина зайняла почесне місце серед розмовних тем, що заповнюють час ранішньої вахти. Петренко, Павленко і я висловились, що ця продухвина — дрібниця, у всякому разі — нічого страшного.

Соломін та Остряк цілком протилежної думки; вони заявляють, що для нас—це найсерйозніше попередження.

Матроси ремонтують попсоване місце грубим шаром цементу.

День надзвичайно хороший, ясний, соняшний. Туман відступив далеко від обрію. Багато людей ходило на прогулянку, в тому числі й капітан. Переказують, що подорожувати цією кригою непогано, розколин мало, сопки не дуже круті, і Ріхтер уважає, що цілком можна мандрувати до самого Вранґеля.

15. VIII. На обрії виднію́ть Ґеральд і Вранґель. Легесенький сніжок притрусив крижане поле з невеликою прогалиною, де стоїть «Літке». Боцман і тесляр пораються в сніжку, прочищаючи ломами в кризі рівчаки для протоку води з різних озерець в одно велике, близько від судна; звідси смоком забираємо солодку воду.

У їдальні чергова лекція політграмоти. Тема сьогоднішньої розмови — імперіялізм. Але коли під кінець я зайшов на навчання, то знов почув диспут про податок на двох корів, що належали одному знайомому паровичника Збуцького. Цим реґулярно закінчується кожна лекція.

16. VIII. Та сама крига навколо. Радисти повідомляють, що дістали радіотелеграму, ніби з Европи вздовж узбережжя Північного полярного моря вилетів цепелін під командуванням Фрітьофа Нансена; вони сторожать викличні його радіостанції [1]. Очевидно, цими днями він пролітатиме в нашому районі.

Люди нудяться без роботи. Багато читають. Жорж Ткач за ці дні перечитав усього Фенімора Купера, і тепер за обідом тільки й розмов — про індійців.

Міша Іванов докладно студіює Золя, а Андрій Лапир згодом уже не матиме книжок у нашій книгозбірні.

17. VIII. Зробив невеличку прогулянку до намету, що його поставили Сінацький та Кальянов на березі чималої ополонки приблизно за три чверті милі від судна. Кажуть, що там бачили моржа, але не вбили. Взагалі нашим мисливцям з моржами не щастить. Сьогодні ввечері Мінєєв, Сінацький та Кальянов з вінчестерами в руках довго вичікували моржа, що з'явився був біля борту. Але більше морж не показувався.

Сьогодні всі збирались рано лягати спати, але засиділись у їдальні, розмовляючи про Ленінград, Петропавловську фортецю та її в'язнів і розповідаючи про Катерининський та Олександрівський палаци, а також Ермітаж із його картинами, скульптурою й колекціями срібла.

Як це все страшенно далеко від нас. Там десь тепер тепло, хороше, шумують вулиці натовпом, трамваями, автами. А в нас холоднеча, мороз, навколо крига, моржі та ведмеді.

18. VIII. Уночі був мороз. Майже цілий день сипав легесенький сніжок, запорошуючи крижані сопки, поля і новий тонесенький лід в ополонках. Холодно. І напевно через те так затишно й приємно після сніданку сидіти в їдальні й вести довгі розмови або дискутувати на одну з близьких тем: полярне море, крига, Вранґель, п'ятирічка.

По обіді наш гідробіолог Ушаков показував нам мешканців дна полярного моря. У глибині крижаних вод багатюще життя. Яку величезну кількість дивних істот пощастило витягти черпаком.

---

[1] Це була помилка — летів зовсім інший цепелін і летів не через Полярне море, а через район: Владивосток-Ніколаєвськ на Амурі.

Чилімси різних кольорів — бліді, ледве не прозорі й яскраво червоні. П'ятихвості офіури з різноманітними орнаментами на маленьких тільцях од комбінації п'ятикутніх зірок до криваво-чорних вибагливих візерунків. Слизняки, схожі на шматки драглів і дивні чорні черви, що здалися нашому кокові сосисками.

Близько 5. години вечора всіх наелектризував дзвінок машинного телеграфу, що його так давно не чули на судні. Навіть не вірилось, що то наказ готуватись. У паровичні закипіла робота. З паливень вигортали величезні купи перегарків та попелу, працювали інжектори, з провової паровичні підвозили вугілля до середньої та кормової — люди моталися, як навіжені.

За якихось півтори години «Літке» почав пробиватися через кригу в норд-остовому напрямі через кільце ополонок та розколин. Знову збилися на півбаці. Заклякши від холоду, з цікавістю стежили, як льодоріз уперто пробивав собі шлях. Часом доводилося повертати назад, щоб з розгону вдарити в край крижини й розколоти її, або повзти шпичаком[1] по ребру[2]. Іноді це доводилось повторювати кілька разів поспіль.

В одному місці я налічив 8 задніх ходів, поки ми пробилися через вузьке гирло між двома ополонками. Трудноші неможливі. На судні розмови, що, мабуть, доведеться повертати за Берінґову протоку по вугілля.

Близько 11. вечора зупинилися. Стоятимемо до ранку, а тоді шукатимемо виходу.

19. VIII. Сьогодні ранком знову рушили, але незабаром, пів на десяту, сталася майже катастрофа. Щосили льодоріз ударив проміж двома крижаними полями і, очевидно, застряв, наскочивши кілем на кригу. Застряв щонайкраще. Цілий день, докладаючи всіх зусиль, ми намагаємось вирватися з крижаних обценьок. Раз-у-раз давали перемінні ходи то правою, то лівою машиною, пересмоковував механік воду з кормових цистерн у провові й назад — усе це робилось для того, щоб розхитатись і висковзнути з криги.

Палубну й машинну команду викликали на аврал. Із смоками в руках ідуть матроси по кризі й пускають сильні струмені теплої води по борту судна, ломами розбивають невеличкі крижини і довгими 20-футовими бамбуковими очепами з гострими залізними кінцями відштовхують ці крижини. Але все це не допомагало. З палуби кинули спеціяльну крижану кітву, щоб зачепити за

[1] Шпичак (форштевень) — ніс, передня частина судна.
[2] Крижане ребро — край крижини або крижаного поля.

крижину з таким розрахунком, що коли надати руху крутові і він натягне цю кітву, то судно само виштовхнеться з крижаних затисків. Двічі кітва виповзала, не зачепившись за кригу; тричі рвались міцні товстелезні линви. Тоді почали спускати справжню велику 2-тонну кітву, надіючись на міцність її могутнього ланцюга. Спустили велику кітву у воду, але звідти витягти її на крижину не спромоглись.

На авралі працювали не тільки матроси, а й паровичники та машиністи. Наші вчені теж з'явилися з очепами та ломами. Під час усієї цієї операції дурно спалили понад 70 тонн вугілля і все ж таки нічого не зробили.

Я спитав Костянтина Олександровича, чому б нам не вдатися до старого, випробуваного Нансеном, Амундсеном та іншими полярниками способу в таких випадках — вибухом динаміту розірвати крижані затиски. Капітан зазначив, що спосіб цей не зовсім безпечний для нас: поперше, немає в нас динаміту, а тільки порох, подруге ніхто з нас не знає, на якій віддалі від судна треба закладати міну і якого розміру.

У книжці лікаря з криголама «Вайгач» Е. Арнґольда про експедицію «Вайгача» 1914 року до острова Вранґеля я знайшов опис приблизно такого самого випадку.

«Затиснуті кригою, — пише Е. Арнґольд, — ми 3 серпня простояли, майже не рухаючись; тільки о 4. годині цього дня командир спробував знову почати пробиватись. Крига надзвичайно важка, все уламки крижаного поля й торосів, що зовсім не ламаються під вагою корабля і не розсуваються, бо надто міцно згнічені. За чотири години пройшли не більше, як 850 метрів. Близько 12. години ночі машина зупинилась. За кригу зачепився ґвинт. Не зважаючи на всі заходи, визволитись ніяк не вдавалось, і тоді зважилися зірвати крижину толом. Пробили дірку завглибшки 1 метр і поклали набій у 200 грамів, але він чомусь не вибухнув. Тоді поклали вже кілограм толу — стався вибух, багато кусків криги та снігу впало на палубу „Вайгача", але в наслідок була лиш ямка. Крижина не тріснула. Ще двічі закладали двокілограмові набої, але їхні вибухи теж нічого не дали».

З великими труднощами вирвався тоді «Вайгач» із криги, згубивши лопать, так і не дійшовши до Вранґеля.

Надійшов вечір, посилився мороз, люди стомлено сиділи гуртом на кризі біля розірваної линви, курили й розмовляли про те, як понад 2 місяці тому тропічне сонце стояло високо в зеніті над їхніми головами, і як усі мріяли про холодну воду, про лід.

Хоча становище тяжке й небезпечне, бо місцеві маловідомі течії несуть нас разом із кригою в протоку Лонґа, а звідти понесуть прямо на північ, проте, майже всі тримаються бадьоро і про зимівлю говорять жартуючи. Хтось із матросів запевняє, що в зимівлі буде винний машиніст Данько. Справді, Данько вже двічі ходив у полярне море і обидва рази зимував. Чи не зазимує він і втретє?

Ліворуч в ополонці з блакитними крижаними берегами з'явилася зацікавлена голова нерпи. Вона час од часу висувала голову, набирала повітря і, здавалося, з цікавістю дивилась у той бік, де з-за торосів визирав величезний димар пароплава. Наші мисливці були такі стомлені, що навіть ніхто не пішов по рушницю.

20. VIII. Минуло понад 30 годин без ніяких змін. Проте, Костянтин Олександрович запевняє, що за його спостереженням, ми за останню добу зробили два цалі, — близько п'ятьох сантиметрів. Тільки не назад, а вперед, іще більше затиснувшись у кригу. Отже, ми не стоїмо на одному місці, нас і далі дрейфує[1] разом із кригою на норд-вест.

Сьогодні знову завозимо крижані кітви, і хоч сьогодні линви витримують, але наслідків ніяких. Доведеться ждати погожого вітру, що визволить льодоріз із крижаних обценьок; та правду кажучи, вже таки набридло ждати того «погожого вітру», — чекаємо його ось уже два тижні. Тим часом у паровичні пригасили всі паровики, крім маленького.

Герої сьогоднішнього дня — білий ведмідь, що підбирався до судна, та водолаз Чумак, що побіг йому назустріч із ломом у руках.

Це сталося якось несподівано. На спардеку почувся тупіт ніг, стукання дверима і схвильовані вигуки — щось про кінооператора. Я був певний, що той гепнув разом із апаратом за борт. Миттю всі вилетіли на палубу. Стовпились на правім борту, вдивляючись у крижаний простір. Дехто ліз на ванти.

— Білий ведмідь!

У далині торосами біг величезний ведмідь, тікаючи від судна. Часом він зупинявся, присідав на задні ноги, витягав голову (тоді він був схожий на жирафу) і дивився в наш бік. Потім знову зникав за ближчим крижаним горбом, щоб з'явитись удруге вже значно далі.

Собаки страшенно завалували, та, правду кажучи, і люди від них не відставали. По кризі в напрямі до ведмедя виднілася постать Чумака з ломом у руках. Із судна вибігали наші мисливці з рушницями, без шапок, але ведмідь зникав велетенськими кроками в далині.

[1] Дрейфувати—плисти за течією або вітром.

Так він і зник серед торосів.

Виявилося, що ведмідь підкрався до судна, і перший його побачив велетень Чумак. До того Чумак ніколи в своєму житті ще не бачив білого ведмедя; мабуть, через те він його не злякався, а, схопивши лома, кинувся на нього. У той момент страшенно завалували 39 наших собак, а до них приєдналися вигуки кількох десятків людей. Ведмідь злякався і швидко повернувся від Чумака на втечу.

Потім довго сміялись, що було б, коли б Чумак наздогнав ведмедя? Хто кого б розірвав?

Сьогодні надвечір нам трохи пощастило. Востаннє напружили всі свої зусилля. Крут натяг сталеві линви крижаної кітви, як струну. Обидві машини працювали на повний хід. Старший помічник, матрос Шейко та паровичник Балабан сиділи на кризі, креслили крейдою якісь знаки на бортах і кричали, що «Літке» рухається. І справді, за півгодини ми вирвалися з криги більше, ніж на півтора фути. Доостанку натягли линву крижаної кітви, а стрілка манометра біля паровиків перейшла червону риску дозволеного тиску, і швидкість руху проґресивно збільшилась.

За 40 годин після того, як попали в обценьки, ми вирвались. Пробилися близько півмилі назад і спинились.

21. VIII. Те саме. Сьогодні вп'ятьох ходили на кригу і, приблизно за милю від судна, під величезним 3-саженним торосом надибали стовбур сосни, що напочатку вважали за ведмедя, або моржа. У нас зброї не було, і тому, побачивши щось жовтувате серед криги, поклали йти просто на нього, і, коли то ведмідь, так усім разом кричати, а коли він не злякається, то розбігатись у різні сторони. Але то був не ведмідь, а значно цікавіша з наукового погляду річ — сосна, що її морем принесло з Аляски. Ми поставили цю сосну сторч на найвищий торос, так, щоб її було видно з льодоріза. Там таки знайшли замерзлу пiночку, її теж сюди принесло з кригою.

Пізніше ту сосну забрали на судно, і кожен собі відрізав кусочок на спомин.

Радіозв'язку немає. Уже три дні мовчить Анадирська радіостанція. «Ставрополь» з учорашнього дня не відповідає. І ми не знаємо, чи він іще стоїть у кризі, чи вже пройшов ріг Північний і підходить до Колими, і чи забрав він до себе екіпаж загиблої «Еліязіф».

23.VIII. Мене розбудив машиніст Пономарьов.

— Уставай! Виходь на палубу. Врангеля видно.

Було близько п'яти годин ранку. Сonяшне проміння розбризкалось по сніговій ковдрі крижаних галявин та торосів. Сніг був такий блискучий, білий, що очам боляче дивитись на нього. Туману ніде ні згадки. З правого борту на обрії виступив гористий південносхідній берег Вранґеля. Білі снігові верхів'я спадали донизу чорними пащами скель. В одному місці острів припадав до обрію, роблячи вийму між гірським пасмом. Отам десь, у цій виймі, і має бути гавань Роджерса — мета нашої подорожі. Але, міцно стиснута, згнічена торосиста крига, майже в 30 метрів завтовшки, простяглася на 40 миль між нами й островом. По кормі двома цяточками бовванів Ґеральд. Ми вже далеко відійшли від нього проти тих днів, коли цей острів був од нас — як палицею кинути.

За кілька годин туман закрив острови й наблизив коло обрію на якусь чверть милі від судна.

По обіді пішли на прогулянку. Нас було чоловіка з 15. Троє чи четверо, озброєні шротівками, вінчестерами та револьверами надибали моржів. Дуже обережно підбиралися до них мисливці. А коли підійшли близько, то побачили, що то не моржі, а сміття й перегарки з наших паливень. Ми підійшли до місця, де раніш стояв «Літке».

Взагалі через туман мисливці мали чимало неприємностей, а ми — нагоду з них посміятися. Метеоролог Званцев стріляв у крижину, помилково вважаючи її за якогось птаха, і, коли побачив, що помилився, розсердився так, що повернув назад до судна. А ми пройшли миль 4-5 від льодоріза в напрямі до Вранґеля. Натрапили на свіжі сліди ведмедя, але його самого не бачили.

Крижини в цьому напрямі надзвичайно злютовані, торосисті, проте, пішки йти ними легко. Мойсеєнко не зрікається свого пляну — умовити капітана, щоб той дозволив рушити пішки до Вранґеля. Він сподівається дійти туди днів за два-три.

— Звісно, цією кригою ніяке судно не пройде, — говорить він. — А ми, діставшись острова, підбадьорили б місцеву людність і за допомогою чукчів могли б з'явитись із судном, щоб, на лихий кінець, забрати колоністів.

Я з ним погоджуюсь і пристаю до нього в компанію. На жаль, майже всі виступають проти цього проєкту, побоюючись, що смільчаки до острова не доберуться, а останутся серед криги на харч білим ведмедям.

Сьогодні я складав доповідь про боротьбу за Арктику та історію найцікавіших полярних мандрівок.

Найбільше зацікавила моїх слухачів історія Еріксена та Міккельсена.

... 1906 року данець Мюліюс Еріксен пароплавом «Данія» рушив до Ґренляндії, щоб дослідити її північносхідні береги. Після зимівлі біля острова Кольдвея, по весні наступного року Еріксен з картографом Гагеном та ґренляндцем Бронлундом вийшов на північ. З великими труднощами досягли вони рогу Ґлясьє. Коли повертали назад, мусіли на довгий час зупинитись у фйорді Данія, бо влітку криги починають розтавати, і подорожувати по них абсолютно не можна. Восени мандрівники рушили до стоянки «Данії», але через холод, голод та полярну ніч вони не дісталися свого пароплава.

Згодом загін, що вийшов їм назустріч, знайшов мертвого Бронлунда. Біля нього знайшли багато мап та документів, а також його щоденник. 26 липня в щоденнику Бронлунда записано: «Полювання без наслідків. Звіра майже не зустрічаємо. Не вистачає сили ні в собак, ні в людей».

Тим часом надходила довга полярна ніч. Еріксен і його товариші зрозуміли, що їм не вдасться врятуватись. Вони думали лише про те, як урятувати документи та мапи.

10 жовтня Бронлунд пише: «Сонце зайшло, ми дійшли до криги на суходолі; у нас немає взуття; холод, голод надзвичайно мучать; надто боляче ногам...»

Нарешті останній запис: «Померли на 79° ширини у фйорді після спроби повернутись назад у жовтні через кригу на суходіл, я прийшов сюди наприкінці жовтня, не можу рухатись далі, бо навколо темно і в мене обмерзли ноги. Трупи товаришів осталися серед фйорду перед льодовиком. Гаген помер 15 жовтня, а Мюліюс майже за десять день. — Йорґен Бронлунд».

Хоч Еріксен із своїми товаришами й загинув, але наслідки його експедиції були чималі, бо більшість документів урятував Бронлунд.

1909 року в Данії зорганізували нову експедицію під начальством Міккельсена для розшуку трупів Еріксена та Гагена і частини документів та щоденників, що осталися в них.

Міккельсен вирядився в експедицію невеликою яхтою «Алабама» в супроводі шістьох товаришів. Тільки наприкінці 1910 р. одержали відомості про долю експедиції Міккельсена. У серпні того року один пароплав натрапив на крижину біля ґренляндського берега, на ній було п'ять учасників експедиції Міккель-

сена, а самого Міккельсена та механіка експедиції Іверсена не було. Виявилося, що Міккельсен з Іверсеном на весні 1910 р. рушили з острова Шанон на північ Ґренляндії по слідах експедиції Мюліюса Еріксена. До 1 серпня вони мали повернутись назад. Але пройшло 1 серпня — ні Міккельсен, ні Іверсен не повернулись. Тим часом яхту «Алабаму» роздавила крига, а екіпаж її врятували мисливці на китів.

Не було ніякого сумніву, що Міккельсен із своїм товаришем знайшли смерть там, де загинули Еріксен, Бронлунд та Гаген.

Минуло два роки. Влітку 1912 року біля ґренляндського берега, там, де крига розчавила «Алабаму», зупинився норвезький пароплав «Морська квітка». Матроси цього пароплава надибали на березі дерев'яний стовп, а на ньому було вирізане: «1912». Команда пароплава почала досліджувати берег. В одному місці моряки побачили землянку. У дверях землянки з'явились дві схожі на людей постаті, майже голі, оброслі довгим волоссям. Це були Міккельсен та Іверсен, що прожили два роки серед крижаної пустелі.

Міккельсенові вдалося розшукати дещо з подорожніх нотаток Еріксена, що мають величезну вартість для географії Ґренляндії. У дорозі Міккельсен з Іверсеном зустріли надзвичайні труднощі, і з великим запізненням дійшли до місця зупинки «Алабами». Тут вони побачили напівзатоплену яхту та склад запасів, що їх оставили на всякий випадок їхні товариші. Мандрівники прожили в Ґренляндії два роки і вже почали втрачати надію, що їх урятують; вони вважали, що невдовзі їм доведеться загинути голодною смертю. Книжка Міккельсена, що вийшла російською мовою — «По следам жертв ледяной пустыни», — де автор змальовує своє дворічне перебування в Ґренляндії, дуже інтересна і варта того, щоб з нею зазнайомилась кожна культурна людина.

Все ж Міккельсен не знайшов усіх матеріялів про подорож Еріксена, що їх оставив останній. Решту матеріялів знайшов 1921 р. дослідник Ґренляндії Лявге Кох.

23. VIII. Чи не найкращий день за ввесь час нашого перебування в Арктиці. Соняшно, тепло. Повітря весняне. Перед обідом і по обіді — прогулянки. Сьогодні йдуть у напрямах південному та східньому. Балабан, ходивши на південь, розказав, що за півтори милі від судна — ламана крига, а далі — «здається», чиста вода. По обіді старпом [1], другий помічник Мойсеєнко, Марієнко та я рушили перевірити Балабанову інформацію. До нас приєднa-

[1] Старший помічник капітана.

лися Фурман та Сінацький. Одночасно Матвєєв із кількома хлопцями пішли на схід.

Ми швидко посувалися Балабановими слідами по торосах, перескакуючи через прогалини. Наша група зайшла значно далі, ніж ходив Балабан, і, вилізши на верхів'я величезного 6-метрового торосу, ми озирали крижані простори. Справді, тороси тут були крутіші, більше битої криги жовтувато-брудного кольору, але вона була так згнічена і таких величезних розмірів, що, зрозуміло, «Літке» пройти не зможе. Ми відпочивали на торосі, розмовляючи про можливість пішки пройти на о. Вранґеля. Лікар устрелив чайку і скаржився, що немає білих ведмедів, а тим часом ми й не знали, що один із них полює на нас. Коли повертались, то майже відразу надибали зовсім свіжий слід білого «Михайла Івановича». Він щойно пройшов повз нас, затоптав наш попередній слід і, очевидно, підбирався до торосу, де ми спочивали, подекуди прилягаючи між крижинами і спритно пробираючись через щілини та ополонки. Пригадувалось, що після пострілу, яким Сінацький застрелив чайку, чули начебто розкололася крига і легкий плюскіт. Тоді подумали, що це крижина обламалася, але тепер зрозуміли, що то шарахнувся зляканий пострілом ведмідь. Ми трохи пройшли його слідом, але ведмедя не було. Він подався серед жовтуватих торосів і там десь заховався. Повернули назад.

Коли підходили до судна, побачили на фок-щоглі капітана. Костянтин Олександрович оглядав у бінокль обрій. Виявилось, що в напрямі до Ґеральда видно чималі ополонки чистої води, а партія Матвєєва повідомила, що в тім таки напрямі йде бита крига, серед якої «Літке» зміг би пройти. Штурман Безсмертний перевірив це повідомлення, — справді було так. Дали наказа чистити паливні. Капітан поставив собі вирватися з цієї криги. Але куди? Чи не підемо назад на Дежньов?

— Покищо ні, — була його відповідь.

Перед тим, як рушити, мали чималу мороку з собаками. Вони порозбігалися по крижаному полю. Одного так і не спіймали, довелося покинути його серед криги напризволяще. Маленький, чорний, він іще довго нас проводив, але до судна підходити не хотів.

24. VIII. Зупинилися за 29 миль від Ґеральда і приблизно миль за 50 від Вранґеля. Вночі, під час крижаної атаки обірвалися ланцюги біля бугшприту [1].

Я лазив на шпаківню, що на фок-щоглі, і озирав обрій. У напрямі до Ґеральда видно дві чималі ополонки та й тільки.

[1] Щогла на прові, стоїть похило навскоси наперед.

Пробитись буде важкувато, хоч, як мені здається, можливо.

По обіді капітан скликав нараду. Туди прийшли: начальник наукової частини, метеоролог Бєрьозкін, зоолог, гідролог, геолог, голова суднового комітету Матвєєв, паровичник Фурман, боцман Карт, усі три штурмани та майбутній начальник о. Вранґеля Мінєєв.

Костянтин Олександрович заявив, що в нього є три варіянти дальшої нашої подорожі: перший — прямо пробиватись до Вранґеля, не зважаючи на кригу, що майже неможливо; другий — повертатися до Берінґового моря по вугілля і потім удруге намагатись пройти до острова; третій — спробувати наблизитись до Ґеральда, оглянути тамтешню кригу і, може, звідти, з норд-осту, пощастить пробитись до Вранґеля. Це можливо, але й небезпечно і для судна, і для екіпажу. У нас осталося 900 тонн вугілля. З них ми можемо витратити лише 300, щоб підійти до острова, бо 100 треба оставити там, а решта потрібна для поворотної подорожі. Слід зауважити, що коли ми підемо в Берінґове море до затоки «Провидения» по вугілля, то на це мусимо покласти принаймні 2 тижні. А в Полярному морі починаються морози. Ми щодня спостерігаємо, як вода замерзає на 1½ - 2 цалі. Позавчора ранком температура була — 7°. Але йти з цією кількістю вугілля, що є в нас, у велику кригу — небезпечно. Шансів надибати мілку кригу за Ґеральдом мало. Нам загрожує небезпека. Крига може затерти судно й розчавити, як «Еліязіф», або дрейфувати шляхом «Жаннетти».

Капітан просить усіх уважно обміркувати його пропозицію і спільно вирішити, що робити далі. Він для цього скликав нараду, бо в цьому випадку він не може особисто брати відповідальности за життя свого екіпажу.

Тільки двоє впевнено висловилися за те, щоб повернути до Берінґового моря і там набрати вугілля. Вони боялися, що нам не вистачить вугілля, коли доведеться висмоктувати з трюму воду (ми ж маємо течу); крім того, вони сподівалися, що літо цього року запізнилось у цій частині Полярного моря, і тому осінь, тобто вересень, мусить бути тепла.

Але решта, надто представники від паровичників, матросів та машиністів, рішуче висловилися за те щоб, не зважаючи на всі труднощі й небезпеку, пробиватися до острова і, на лихий кінець, зазимувати там, бо ми мусимо привезти людям харчі, одежу та зброю.

Голосували. Всі руки піднялися за пропозицію пробиватися до острова. І «Літке» рушив на острів, пробиваючи кригу.

25.VIII. Зупинились о пів на дванадцяту майже на крижаному ребрі за 9 миль од Ґеральда. Саме в цей час біля судна з'явилися чотири білі ведмеді. Капітан покликав мисливців, а з ними, звісно, пішло й три чверті команди. Два ведмеді були зовсім близько. Один — весь чисто білий — швидко тікав по кризі, а другий плив недалеко від судна, намагаючись дістатись найближчого крижаного поля. Безперервно тріщали постріли — це Званцев садив із свого вінчестера, сіючи кулі навколо ведмедя. Ведмідь швидко плив, час од часу пірнаючи в воду і спритно ховаючись під невеликими крижинами. Зоолог Ушаков перший влучив його в бік. Званцев потрапив у зад. Іще кілька пострілів, і ведмідь заревів, червонячи навколо себе кров'ю воду, але й далі швидко плив. Нарешті Сінацький пострілом у голову докінчив його.

З великими труднощами підняли білого велетня на палубу. Довелося спускати шлюпку. Це був старий самець, півтора метри завширшки, $2^1/_2$ завдовжки і 2,14 в грудях. Одне ікло в нього було зламане в якійсь старій бійці; мабуть, там таки він загубив і кілька пазурів.

Ми зупинилися надовго, і тільки зараз, о 7. годині вечора, я чую дзвінок машинного телеграфу, що наказує машині рушати. Куди? На зюд-вест? Не розумію. Але ось мені пояснюють:

— Швартуємося до величезної плавучої крижини, звідки матимемо воду для паровиків.

Яка чудова картина: розбиті, розкидані крижини вкривають море. З неба дивиться великий, ясний місяць, і його світло купається в прозорому холодному повітрі. Блищить місячна доріжка в морі. Пароплав, пускаючи за вітром чорний дим, притулився до крижини, завбільшки з цілий міський майдан, із двосажневим сніговим бар'єром по одному краю, де можна побачити сліди ведмедів та кілька блакитносиніх озер солодкої води. Мотузяними східцями люди спускаються на крижину, швартують пароплав сталевими линвами з корми та прови і витягають на сніг смоки, пробиваючи для них місце через сніговий бар'єр.

26.VIII. Ранком, покинувши крижинку-острів з червоним прапірцем на снігу, ми тихою, але проти мінімального ходу серед криги, дуже швидкою ходою, просуваємось на північ, час од часу ламаючи якусь крижину, що відстала від товаришок; масу криги зюд-вест погнав на норд-ост [1].

Пізніше рушили лиш о 7. годині вечора та незабаром зупинились. Цілий день стояли, ждучи, коли вітер розжене туман, що звузив обрій до півмилі в радіюсі. Тепер ідемо на Ґеральд, щоб звідти востаннє спробувати щастя пробитися до Вранґеля.

[1] Тобто південнозахідній вітер — в північносхідньому напрямі.

Сьогоднішній день позначився лиш однією подією: я скупався в крижаному морі, провалившись на кризі біля борта, що її розбила вода центрофуґи. Коли б не кінооператор, що в той час був недалеко, був би мені кінець, бо з води було видно лиш мою голову, руками я держався за край крижини, а вода, що її викидала центрофуґа судна, тягла мене під кригу.

27.VIII. Цілий день стоїмо в тумані, серед легких плавучих крижин, що їх вітром несе на норд-вест, а разом із ними дрейфує і «Літке». Боюсь, що ми вже далеко на півночі від Ґеральда і ближче до північного берега Вранґеля, ніж думаємо. Ми зупинились учора близько 11. години вечора в густому тумані. За розрахунками штурманів, Ґеральд має бути, як нам кажуть, палицею кинути, але туман заховує все навколо. Щоправда, в розрахунках другого й третього штурманів маємо розходження щодо місця, де ми є, миль на 15 із зюд-осту на норд-вест повз Ґеральд. Сьогодні пробуємо орієнтуватись, вимірюючи глибини моря та напрям дрейфу, але через брак хоча б відносно пристойної мапи для цього району — це майже неможливо.

День сірий і нудний. Мисливці застрелили моржа, не давши змоги кінооператорові його зфотографувати. Морж одразу випустив повітря і пішов на дно, лише показавши голову та величезні бияки.

Капітан дав наказ, що забороняє без його дозволу стріляти. Річ у тім, що мисливці перешкоджають роботі кінооператора та переводять цінного звіра, бо його не можна здобути, не спустивши на воду човна, а це в нашому становищі не завжди доцільне та й можливе.

Стежимо за маленькою пташкою — щось схоже на синичку,— вона гостює на судні вже п'ятий чи шостий день. Ночує пташка біля свиней і там харчується, а цілий день літає по палубі, час од часу спускаючись на якусь крижину попити води.

28.VIII. Удосвіта, коли так можна назвати тутешні дві-три години ночі, туман піднявся і в південнозахідньому напрямі від нас з'явився Ґеральд. Обережно, але рішуче «Літке» рушив на північ у напрямі полюса, покидаючи Ґеральд на півдні. Остання наша спроба була в тому, щоб знайти чисту воду або прохідну кригу з північного боку Вранґеля. Мало не 20 миль льодоріз пробивався через дрібний, битий, але надзвичайно згнічений лід. Потім почалися прогалини. Ґеральд був у нас на прові, потім став з лівого борту, далі — на кормі. Ми йшли на зюд-вестен-вест [1]. Крижини починали рідшати; брудні й чисті білоцукрові, вони лопались і розсипались од ударів могутнього шпичака. Прогалини ставали дедалі більші. Опівдні в тумані зник Ґеральд.

[1] Південнозахідній захід.

Ми йшли близько трьох миль на годину. Назустріч летіла величезна кількість птахів: чайки, качки, якісь напівпінґвіни, напівкайри, що ловили дрібну рибу. Ми сьогодні ввійшли в царство моржів. То в одному, то в другому місці вони визирають по двоє, по троє, а то й цілими табунами в півтора-два десятки, граючись поміж собою, розпліскуючи воду могутніми вдарами своїх важких тіл.

О 4. вийшли майже на чисту воду.

Починаємо вірити, що нам пощастить дійти до Вранґеля. Але говорити про це голосно не відважується ніхто. Боязко — а що коли за півгодини ми знову зустрінемо таку саму кригу, з якої оце тільки вирвалися.

О 6. вечора густий туман загорнув усе навколо. Почали міряти глибину. Матрос раз-по-разу кидав глибомір, голосно вигукуючи, скільки той показує. Було 7-6 сажнів. Іти далі в такому тумані через мілину було небезпечно. Закинули кітву на глибині $6^1/_2$ сажнів.

Холодно, непривітно й темрява. Холодними виблисками визирали з туману білі плавучі крижини, ішов дощ, ряботинням укриваючи океан, мочив темними фарбами палубу і разом із вітром гнав людей з палуби. Проте, вперті стирчали на півбаці та кормі і вдивлялися в туман.

Ледве-ледве проясніло; так як за милю від судна показалась коса. І хоча від хвилювання бінокль тремтів у руці, але можна було розглядіти на тій косі купи плавнику [1].

Я щосили мчав до капітанської буди.

— Костянтине Олександровичу, де ми? — показав капітанові на темну косу, що проглядала крізь туман.

Обличчя капітанові сяяло.

— Телеграфуйте: «Літке» біля берега Вранґеля.

Знову дзвінок машинного телеграфу, і льодоріз рушив назустріч тій кризі, що простяглася вздовж самого берега острова в напрямі до гавані Роджерса.

[1] Плавник — дерево, викинуте морем на берег. На східньому, південносхідньому та північносхідньому берегах Вранґеля його є чимало.

VI. НА МЕЖІ ДОСТУПНОСТИ

Зустріч. — Нас не ждали. — Три роки на острові. — Загроза голоду. — 320 білих ведмедів. — Температура мінус 58. — Не хочуть покидати острова. — Прогулянка по берегу. — Із щоденника лікаря Савенка. — Золото губернатора Велза. — На охорону песцевого хутра. — Сердечне прощання. — Останні ведмеді. — На допомогу «Ставрополеві».

29.VIII. Тількищо розійшовся туман. «Літке», обминаючи невисокі роги й невеликі закутки південносхідного берега Вранґеля, поволі посувався вперед смугою чистої води, що простяглася миль на п'ять від острова до крижаних полів.

Ми наближалися до затоки Роджерса, де ще 1926 року пароплав «Ставрополь» висадив першу радянську колонію. Серед нашого екіпажу була лиш одна людина, що відвідала острів Вранґеля раніш. Паровичник Омельченко 1926 року плавав на «Ставрополі», і тепер, стоячи на півбаці й перехилившись через поруччя, він, оточений натовпом людей, усе дивувався, що не пізнає цих берегів. Але в той момент, коли льодоріз наблизився до довгої коси, що простягалася далеко в море і створювала чудову природну гавань, Омельченко перший закричав:

— Хати, бачиш хати!

Він вигукнув це по-українському, бо, коли хвилювався, то завжди говорив українською мовою, хоч уже й давно жив на Далекому сході і другий десяток років плавав по Тихому океану.

Справді, на березі з туману виступали якісь дві маленькі будівлі. Немає сумніву в тім, що ми підійшли до затоки Роджерса, і то — будівлі радянської колонії. Надзвичайне хвилювання охопило всіх. І, власне, в кожного постало одно питання: хто нас зустріне, чи живі вони там? Бо хоча ми й мали повідомлення радіом, що гідроплян під начальством Красінського, будучи на острові перед самим нашим приходом, застав там усе гаразд, але те повідомлення було надто коротке й неясне.

Увесь екіпаж, за винятком двох чи трьох паровичників і машиністів, що ні в якому разі не могли покинути машини й паровичні, був на палубі.

«Літке» повільною ходою наближався до входу в затоку. Закинули кітву на рейді. Навколо панувала тиша. На березі не було помітно жадного руху. Величезний табун диких гусей летів з острова до моря на південь і, здавалось, вони перші вітали льодоріз із перемогою.

Голосно й довго загула сирена. То ми сповіщали про прибуття. Довга мовчанка була у відповідь. Хвилювання зростало. Капітан нервово ходив по містку, люди нетерпляче стискували залізні поруччя та дерев'яний пляншир, що йдуть навколо бортів судна. Невже там на березі нікого немає? Може, люди покинули ці будівлі й подалися десь далі берегом, або вглиб острова?

І нам пригадувалася доля Ади Блекджек, супутниці Крауфорда, що протягом кількох місяців 1923 року, після загибелі Крауфорда з товаришами і смерти Найта, прожила самотньо на острові. У нашій уяві поставала постать самітньої ескімоски, її мовчазний сусіда — труп Найта в спальному мішку, і білі ведмеді, що наближалися до їхнього намету. А разом із цим поставали туманні привиди вранґелівських колоністів, яким ми прибули на допомогу.

Удруге й утретє гула сирена. Знову мовчанка. Але ось напружений зір помітив блиск огню на березі, і за секунду до нас долетів звук пострілу.

Три постріли один по одному, з короткими інтервалами свідчили про те, що на березі є люди, і сьогодні, мабуть, уперше за три роки, вони побачили пароплав.

Шлюпки не спускали, ждали остров'ян, що певно зараз мали прибути. Справді за кілька хвилин було видно, як чорна крапка відійшла від берега, взявши напрям на судно. На той час туман відступив далі, і можна було бачити, як на березі метушилося кілька людей, а крапка обернулася на човен з трьома чоловіками.

То була байдарка-човен з моржевої шкури. Люди, що пливли на ньому, були теж одягнені в шкури. Ні, один, здається, европеєць. Коли байдарка підійшла до корми, де наш екіпаж збився натовпом, то побачили, що всі троє були европейці, тільки двоє одягнені в тубільну одежу: один, правда, в пенсне, без шапки, світив лисою головою. Третій був одягнений по-европейському.

— Отой, без шапки — Ушаков, начальник острова, — шепотів Омельченко.

Справді, то були: Ушаков — уповноважений Далькрайвиконкому, лікар Савенко та мисливець Павлов.

У кают-компанії стовпилися навколо Савенка та Павлова. Ушаков разом з Мінєєвим, начальником острова, що його ми привезли, подалися до капітана. Треба було негайно обміркувати, що робити на острові, як вивантажуватись, будувати нові будівлі, адже, льодорізові небезпечно оставатися тут довго.

А тим часом ми засипали остров'ян сотнями запитань. Вони були не від того, щоб і нас розпитати, та нас було більше.

З коротких окремих відповідей дізналися за життя цієї далекої колонії.

Виявляється, — їм харчів вистачило до цього часу, та й ще місяців на два було б, а борошна так і на чотири.

Що «Літке» йде до Вранґеля — вони знали. Про це їх повідомив Красінський, що прилітав сюди три тижні тому і по двох днях перебування відлетів до Нижньоколимська. Вони чекали нас до 20 серпня. Протягом двох тижнів колоністи, що розкидані тепер по всьому острову, з'їхалися до факторії і кожен день виглядали довгожданого льодоріза.

— Ніякий пароплав, хоч би й найбільший у світі, не проб'ється через цю кригу, — говорили колоністи.

Щодо цього, то цей рік найвидатніший. Море, як ніколи, вкрите кригою.

20 серпня начальник острова запропонував востаннє оглянути обрій. Спеціяльна експедиція виїхала на один із південнозахідніх рогів, що далеко виходить у море й високо здіймається над ним. Звідти в бінокля й трубу оглядали крижані простори. «Може, там десь серед криги, вже недалеко острова, стоїть пароплав і не може підійти ближче, тоді ми виїдемо до нього нартами», так думали колоністи. Але на обрії далеко простяглася та сама густа, торосиста крига.

Дали наказ готуватись до четвертої зимівлі. Колоністи роз'їхалися по домівках. Мисливці мусіли посилено полювати на моржів та птицю, щоб заготувати харчів на довгу полярну зиму, бо всі добре пам'ятали, як за першої зими, коли заготовили обмаль м'яса, довелось голодувати й хоріти на цингу.

І ось зовсім несподівано сьогодні вранці ескімоска, що спала в невеличкому наметі, почула звук сирени. Вона довго будила начальника острова, розповідаючи йому, що прийшов пароплав, але той спросоння не міг її зрозуміти, і чомусь йому здалося, що нібито на її чоловіка напав білий ведмідь. Він схопив рушницю й вибіг надвір. За ним поспішили лікар та мисливець Павлов. Їх чекала несподіванка: на рейді стояв великий пароплав, білий гострий бугшприт дивився на колонію, і стовп густого чорного диму виходив із димаря. Один по одному чергою вони вистрілили в повітря, салютуючи давножданому гостеві.

— Їдете з нами? — питали ми їх.

Лікар сміявся і радісно кивав головою:

— Безперечно.

Павлов відповів значно стриманіше.

— Ще не знаю, може й так, а може й ні.

Відповідь Павлова дуже здивувала. Але пояснення цієї відповіді ми дістали трохи пізніше.

Відразу ж дано наказа розвантажуватися. Спускаємо вельботи та кунгаси. Насамперед вивантажують собак, порох, гас, бензину. Мінєєв з кількома людьми виїздить на острів приймати справи колишнього начальника острова Ушакова. Працювали на одну зміну з 4. години ранку до 10. години вечора.

— Я, — говорив нам Ушаков, — коли прибув сюди три роки тому, поставив перед собою два завдання: створити тут міцну життєздатну колонію, що економічно виправдувала б себе, і дослідити острів, вивчивши його промислові ресурси, географію, метеорологічні та кліматичні умови.

Ми слухали оповідання про те, як три роки жили на острові 60 чоловіка, відірвані від цілого світу. З цих 60-ти дев'ятеро—европейці, а решта—ескімоси та чукчі. Наприкінці літа їх висадив на острів «Ставрополь». Боячись, щоб крига не відрізала поворотного шляху, «Ставрополь» не гаючись покинув острів, навіть не збудувавши для колоністів будинка. Кінець літа й цілу осінь колоністи будували один великий будинок для европейців та кілька яранг для ескімосів.

Одночасно треба було готуватися до тяжкої полярної зими. Мисливці мали заготовити досить м'яса, щоб вистачило на цілу зиму людям і собакам. Ескімоси та чукчі харчуються майже виключно моржевим м'ясом. Для колонії на зиму треба було, принаймні, 80 моржів. Полювати почали пізно, коли море біля берегів уже замерзло, і тому вдалось убити тільки п'ять моржів у гавані Роджерса. Становище було загрозливе, треба було шукати якогось виходу. Троє мисливців поїхали на розвідку вздовж берега і випадково в затоці «Сомнительной» натрапили на невеликий гурт моржів, що ще затримались біля берега. Мисливцям удалось убити 32 моржі. 37 замість 80 — ось що мала колонія, заховавшись на довгу полярну зиму в своїх ярангах.

Посеред полярної ночі, коли люті морози скували все навкруги, а снігова хуртовина засипала снігом будинки і протягом кількох діб поряд не дозволяла виходити за двері, м'яса не стало. На факторії були запаси европейських харчів, що ними живилися европейці, але цих харчів було обмаль. Крім того, ескімоси, з'їдаючи по кілька фунтів м'яса на день, і, звикши виключно до м'яса, не могли живитись европейськими харчами. Ті невеликі пайки, що їх видавала факторія, коли й задовольняли европейців, то в усякому разі їх не вистачало ескімосам. Почалося голодування, кілька чоловіка занедужало на цингу

та різні застудні хвороби. Становище було важке, треба було вживати якихось рішучих заходів, щоб дожити до весни. І тільки почалися полярні світанки, пішли шукати білого ведмедя. Розшуки були успішні, і хоч м'яса все ж було мало, але кілька ведмедів підтримали колонію. По весні з'явилася птиця, і колонія врятувалася від голодної смерти.

Наступні роки були зовсім не похожі на цей перший рік. Улітку забивали потрібну кількість моржів, нерп, птиці — і харчами були забезпечені.

Людність колонії за той час збільшилась на чотири душі. Усього за три роки було 15 народжень і 11 смертей. З тих, що прибули з суходолу, померло лише двоє — один старий чукча та дитина.

Щоб полювання було продуктивніше, колоністи ухвалили розселитися вздовж берегів острова. Тепер на острові аж п'ять населених пунктів. Найбільший із них — факторія, або, як колоністи називають, — «Вранґель», де живе начальник острова і всі европейці, за винятком одного мисливця Старцева. Найменший населений пункт у бухті «Сомнительной», де живе лиш Старцев із дружиною й дитиною.

Наступними роками колоністи збудували ще одну велику будівлю, а саме — склад факторії, куди склали харчові та бойові запаси факторії і продукти полювання.

Колоністи переважно полювали: за три роки вбито 320 білих ведмедів, близько 600 песців та щонайменше 250 моржів. Крім того, стріляли, але небагато, лахтаків та нерп. Хутра білих ведмедів та песців факторія приймала в мисливців, обмінюючи на зброю, одежу, борошно, консерви. Багато стріляли птиці. Ушаков уважає, що вони застрелили понад п'ять тисяч гусей, гаг та кайр.

За той саме час зібрано понад 2 тисячі фунтів мамутових бияків. Взагалі мамутових кісток на острові знайдено силу.

Ушаков та лікар Савенко об'їхали навкруги острова. Виявляється, що до цього часу на мапах обриси острова накреслені не зовсім правильно. Острів більш круглий, ніж довгастий, як то малюють його на мапах. Можливо, що це сталося так через те, що, коли «Вайгач» обходив острів з півночі, то, вважаючи на мілизну та довгі положисті коси, що йдуть від острова в море, він не міг наблизитись до його берегів.

Зібрали великий гербарій квіток, зілля та моху. Тут багато моху, що ним живляться олені. У центрі острова, захищеного горами від вітрів, є чудові пасовиська, і, вважаючи на леґенду суходільних чукчів про те, що колись із моря по кризі на Чукотку приходили великі отари оленів, Ушаков сподівався знайти їх на о. Вранґеля. Але протягом трьох років вони не бачили не тільки жадного живого оленя, але навіть і кісток оленячих у центрі острова. Це свідчить, що оленів тут немає і, очевидно, ніколи й не було. Правда, на березі такі кістки, здається, траплялись, але безперечно, це були кістки, принесені сюди й викинуті морем.

Ушаков зібрав чималу зоологічну колекцію. Крім ведмедя, песця та леминґа, якого тут є два види, на острів щоліта прилітає багато всякої птиці. Колоністи налічили 28 різних порід птиці. Надто багато тут гусей та чайок. Перших тут три види, а других аж вісім. Є тут і кайри, гаги, качки. Завітали сюди й журавлі. Восени над островом пролітають рожеві чайки, що, очевидно, гніздяться десь на сусідніх полярних островах.

Крім того, Ушаков зібрав колекцію комах. Ці комахи та невеличка риба, що водиться в морі близько острова й нагадує корюшку, і є харч для тієї величезної кількости птахів, що прилітають улітку на острів і залюднюють цілі пташині міста, на півтори-дві квадратові милі площиною. Зимувати на острові остається лиш крук. Чим він живиться — важко сказати; очевидно, покидьками їжі після ведмедів та песців.

Зібрали невеличку зоологічну та палеонтологічну колекцію.

Лікар Савенко протягом трьох років безперервно провадив метеорологічні спостереження. За три роки в нього не було жадної перерви. День-у-день він записував температуру повітря, атмосферний тиск, напрям і силу вітру, хмарність, стан криги і все, що потрібне для таких спостережень. Були випадки, коли, щоб зробити ці спостереження, доводилось важити життям. Під час довгої полярної ночі, коли морози доходять 50°, над островом майже безперервно проносяться циклони. Бувають хуртовини, що тривають 5-6 днів, і тоді не можна вийти з хати, бо вітер зриває людину й несе з берега на кригу; у таких випадках Савенка обв'язували мотузком, одним кінцем прив'язували до дверей і він плазував до метеорологічної будки.

Цікаво відзначити, що найбільший мороз, який довелося пережити людності Вранґеля за ці роки, був 58° нижче нуля — в найтепліший день термометр показав лиш 18° вище нуля.

Одного разу Ушаков хотів перейти кригою з Вранґеля на Ґеральд. У березні місяці він рушив у супроводі тубільців через кригу. Але незабаром зустрів на своєму шляху величезну ополонку і примушений був повернути назад. Так дійти до Ґеральда їм і не пощастило.

Протягом цих років вони один лише раз бачили пароплав — 1927 року недалеко від берега Вранґеля з'явилася невідома шкуна під американським прапором. Ушаков, побоюючись, що американці хотять захопити острів, озброїв колоністів і почав готуватися до оборони. Але шкуна не змогла причалити до берега, бо вздовж простяглася густа крижана заслона.

Геолог Кальянов сьогодні ввечері виїхав нартами в супроводі ескімоса вглиб острова. Дістатися північного берега острова йому, мабуть, не пощастить, бо нартами везуть тільки його речі, а сам він мусить бігти поруч собак. Пробігти 80 кілометрів горами не так легко. Капітан дав йому відпустку тільки на чотири дні.

30.VIII. День видався поганий: холод, густий туман, вітер, дощ. Половина команди працює на березі, друга половина — на судні. Кунгасами, що їх буксують катери, вивозимо вугілля, цеглу та всякі дрібні матеріяли. Завтра почнемо вивантажувати дерево.

Сьогодні із затоки «Сомнительной», що кілометрів 75 звідси, прибув колоніст — европеєць Старцев. Надзвичайно радий, що зустрів нас. Виїздити з острова не збирається. Він та мисливці Павлов і Скурихін остаються на острові ще на три роки; їх приваблює багате полювання та збільшена після нашого приходу розцінка на хутра. Старцев — це чукча з російським обличчям і досить правильною російською мовою. Він кілька років жив на Чукотці, де одружився з чукчанкою, а 1926 року разом з родиною виїхав на острів Вранґеля. Він живе так само, як і його сусіди ескімоси; від своєї нової родини перейняв мову та звичаї, у своєму побуті нічим не відрізняється від чукчів. Його яранга, що в затоці «Сомнительной», стоїть самітно в багатьох милях від інших, і він почуває себе цілком задоволеним у товаристві своєї дружини та маленького їхнього хлопчика. Він розповідає нам, що кілька днів тому, вийшовши на полювання, застрелив 260 гусей. Сінацького, що почув це, охопив мисливський запал. З рушницею він подався вздовж берега і незабаром зник по той бік рогу Пролетарського (це так названо один із рогів біля гавані Роджерса). Гусей тут справді багато, і саме тепер вони величезними ключами вилітають у вирій.

Увечері невеличкий штурм балів на 6 заважав працювати, не дозволяючи цілком навантажувати кунгаси.

Об 11. годині вечора з берега прибувають останні робітники, стомлені надзвичайно. Я бачив, як Омельченко, зайшовши в коридор біля їдальні, впав на палубу й заснув міцним сном, не прокинувшись навіть до вечері. Марієнко, Фока та Соломін заснули за столом, теж не діждавшись вечері, хоч її й подали хутчій ніж за п'ять хвилин.

31.VIII. Доводиться вставати о 3. годині ночі, бо пів на четверту — сніданок, а о четвертій треба йти на роботу. Напружуємо всі зусилля. Закінчили вивантажувати дерево на берег, почали ставити будівлі, копаємо яму для радіощогли.

На пароплав приходять ескімоси та чукчі. Вони пропонують в обмін на всякі дрібниці хутра білих ведмедят, уламки мамутових бияків, моржеві бияки та зуби і ін.

Увечері я дістав відпустку на кілька годин і ходив до найближчої сопки, що за 2-2½ милі від Вранґеля (так зветься «столиця» острова — місце, де стоїть факторія). Чудовна, хоч і втомна прогулянка. Болотяний, тундровий берег, укритий мохом та де-не-де ріденькою травичкою; оригінальні й гарненькі квіти тепер трапляються вже рідко. Подекуди пожовклим листям стеляться кущики полярної берізки. Багато каміння. Сопка вся вкрита «лупаками», вивітреними, такими гладенькими плиточками, що нагадують черепки старого глиняного посуду.

По той бік сопки, коли зникли «Літке» й факторія, зупинився перепочити. Тиша. Її порушує тільки ледве чутне дзюрчання там нижче, в рівчаку, де збігає вода з нижчих сопок до моря. Ген-ген синіє море з кількома крижинами ближче до берега та крижаними полями там, на обрії. Насупроти, за рівчаком, миль за чотири звідси, здіймається снігова кратерувата сопка оксамитового відтінку. Праворуч теж пішли сопки — за ними ховається центр острова. Навколо — каміння, мох, сніг та болото. І цей степ чомусь нагадує наш подільський, серед товтр, десь на початку березня, коли весна лиш торкнулася їх.

Навколо безліч нір у землі. Це нори полярної миші — лемінґа. На цю мишу полюють песці. Песці й білі ведмеді тут панували тисячі років, полюючи на лемінґів та нерпу, а тепер сюди прийшла людина полювати на песців та ведмедів. А колись, десятки тисяч, а може й сотні років тому, тут бродили велетні мамути, випасуючись на розкішній рослинності, що вкривала тоді ці краї. Про це свідчать величезні бияки та кістки цього велетня-звіра і чорні поламані шари кам'яного вугілля в щілинах та ровах, розмитих водою.

1. IX. Сьогодні говорив із лікарем тутешньої колонії Миколою Петровичем Савенком. Він покидає острів і буде нашим супутником до самого Владивостоку. Розповідає багато надзвичайно цікавих речей. Протягом трьох років безперервно день-у-день він провадив на Вранґелі метеорологічні спостереження,

Ці спостереження надзвичайно цінні; особливо велику вагу мають спостереження над станом криги біля берегів острова, бо дають практичні вказівки для навіґації в цьому районі. Багато також він зробив безпосередньо як лікар, розбивши авторитет ескімоського шамана, до якого перше виключно зверталися ескімоси та чукчі з своїми недугами. Він прочитав мені кілька уривків із свого щоденника, що його вів протягом трьох років. Просто, але прекрасно переказує він буденне життя колоністів. Подорожі собаками по острову, полювання на білого ведмедя, шторми, негоди, довге чекання аероплана або пароплава захоплено описує він у тому щоденнику. Він дозволив списати кілька сторінок із цього щоденника. Не можу не подати тут одного з цих уривків, в якому оповідається про барометричний мінімум і страшний шторм полярної зимової ночі в грудні—січні 1927/28 року, що надовго зостався в пам'яті колоністів:

24 грудня 1927 року.

Ось уже третій день барометр гостро спадає. Вчора він показував тільки 744, а зараз, об 11. годині вечора вже 719. Мороз 39° С. Опадів немає. Ждемо циклону і діяльно готуємося стрінути його. Горище ретельно закрите, віконниці причинені, а біля вхідного коридору, що зветься тут «тамбур», збудували тунель.

25 грудня, 8 година ранку.

З третьої години розлютувався циклон. Дме норд-вест, і флюґерна дошка вища над восьмий штифт: — сила вітру перевищила сорок метрів на секунду. Вітер реве й свистить, проносячись із гір у простір океану. Вранці я витратив понад годину надлюдських зусиль, щоб дійти з будинку до метеорологічної станції. Будинок завіяло по комин і, щоб вийти з нього, довелося забити снігом вхідний тамбур, розчищаючи собі шлях. Вийшовши, треба було поширювати в снігу дірку й викидати сніг із тамбура назад. Ледве закінчив цю роботу, довелося йти до станції.

Посувався до станції, плазуючи на руках. Кілька разів був змушений лягати обличчям у сніг, щоб хоч на хвилину захиститися від скаженого вітру і вдарів сніжаної хуртовини. Вітер рвав сніг, носячи його з застругу на застругу.

Так, із великими труднощами добрався до станції, відчинив її, і з жахом побачив, що метеорологічна будка повна снігу. Занесені всі прилади. Обережно чистив я будку, вітер заходив у всі щілини. І без того сильний, він, проходячи крізь жалюзі термометричної будки, посилювався й ставав нестерпучий. Щоб захиститись, доводилось обертатись до нього спиною. Обличчя й голова вкрилися потом під час роботи, а тепер від вітру вони заледеніли, взялися крижаною плівкою. Легені сповнювало морозне повітря, у грудях все застигло, дихати було важко; найважче — видихати повітря. Я відчував, що ось-ось задихнуся. Тільки кілька хвилин повільного дихання в хутряну рукавичку відновили рівновагу і я обернувся до приладдя. Усі термометри з живим сріблом вийшли з ладу.

Від низької температури замерзло все живе срібло.

Спиртовий термометр, із шпениковим показником, показував: спирт — 59,3, шпеник — 62,5. Я не йму віри своїм очам, бо це значить, що вночі температура була 62,5° С, та й зараз 59,3°. Перевіряю ще раз. Виходить вірно.

Зачиняю будку, відв'язую себе від неї, і зразу скажений подих вітру кидає мене вниз. Ледве затримуюсь біля снігового торосу й починаю роздивлятися, де я? Ліхтар загубив. Навкруги темно, під ногами лід, і я біля торосу. Значить, мене скинуло з гори в затоку.

На щастя, пролетівши відстань у 100 сажнів, я остався непошкоджений. Плазуючи, з закритими очима, бо дивитись проти вітру неможливо, простую назад, на гору. Щоб видертися додолу, йду праворуч. Чверть години шукань у темряві суцільної полярної ночі (усюди тепер 12 годин дня), чверть години щохвилини падаю, зриваюся в сніг од вітру — і я біля будинку. Але тут чекає мене новий іспит. Дірку, що я її зробив до тамбуру, без сліду заніс сніг. Лопата осталася в тамбурі. Відчуваю, що втрачаю сили. Дихання щодалі важчає. У вухах дзвенить, в очах огняні кола і ціла злива зірок.

Кидаюсь обличчям у сніг, рию руками яму й ховаю голову. Кілька хвилин спокою, і мені легше. Підсуваюся ближче до сніжаної стіни, що зросла біля будинку, знову відпочиваю в снігу і починаю руками розчищати свою путь до тамбура. Уже дійшовши дверей, я відчув, що мене щось придушило: мої ноги замів сніг. З цієї крижаної колиски я ледве видерся і втратив рештки сил, щоб рити сніг далі.

Нарешті, потрапив до тамбура. Тут тихо. Я струшую з себе сніг, і, знеможений до непритомности, йду до кімнати. Барометр показує 709,4.

27 грудня 1927 року.

Четверту добу—хуґа. Температура трохи підвищилась. Сьогодні о 9 годині вечора спиртовий термометр показав 44,8° С. Всі ці дні, підкопуючись тричі на день, ходжу на станцію. Не вважаючи на надлюдський мороз і побоювання задихнутись — спостережень на станції не припиняю.

За ці три дні відморозив собі три пальці на руках, щоку та ніс.

Коли ж, нарешті, припиниться хуґа?

Я відчуваю, що за кілька день утрачу сили...

8 січня 1928 року.

Вночі хуґа притихла. Сьогодні вперше за ці дні пощастило нормально спостерігати на станції.

Дивно виглядає після хуртовини місцевість. Там, де вчора було рівно, сьогодні снігові гори; тундру вкрили заструги з гострими гребінцями, ніби океан під час шторму — хвилі. А льодові простори океану вкриває товстий шар снігу, що здається за нагромадження чудернацьких масок.

Все це разом, на тлі полярних присмерків та мальовничої завіси північного сяйва на обрії, створює незабутню, чарівну картину полярної зими.

Високо в повітрі, вздовж берегів острова, крякаючи, пролітають рідкі полярні ворони — єдина птиця, що остається тут узимку.

Морем, на південь, прокладено новий слід першої нарти, що пішла на промисел після хуртовини.

Навкруги нас, на безкраїх просторах, розляглося величне мовчання...

Крім того Микола Петрович був такий ласкавий, що дав мені дещо зі своїх записок. Тут я подаю його опис полювання на білого ведмедя.

ЛОВИ НА БІЛОГО ВЕДМЕДЯ

«Рарарай-рарай, мої собачки! Вперед, уздовж тінистих гір, туди, де слід ведмедя світлий. Там усім нам буде весело працювати. Та й що робити нам, коли так холодно і душу леденить мороз, як не чухрати ристь собачу, щоб зогрітись.

Рарай, рарай, мої собачки! Я до схочу даю вам м'яса, люблю й пещу вас, як своїх дітей. Вам добре, ах, не те, що мені. Що дома жде мене, як ви не наддасте? Лови злиденні, хутер нема, не вистачає на тютюн, муку, на чай і цукор. Наддайте, визвольте мене з біди, за це вам дома дам я вдосталь м'яса.

Кай-вунз-кай! Добренький, любий чорте, поможи й ти! Тобі я також обіцяю приділити часточку мойого благосердя. Пошли мені хутчій ведмедя, дай мені влучити його кулею, і я не забуду послуги твоєї аж повік».

Так наспівував супутник мій — каюрний нарти (керманич санок) ескімос, коли я їхав з ним полювати на ведмедя. Мій каюр — тринадцятилітній, біловидий, з рум'янцем на все лице і чорним проникливим зором моцак.

Ось попереду водії — «Фрам» і «Шаман». Обидва зі стажем, обидва уважливі і чуйні. Фрам — слухняний і розсудливий. Шаман, хоч і слухняний, але дуже хвилюється, побачивши звіра. Він, викотивши очі, захоплюючи диким запалом інших псів, з десятерною енерґією тягне за собою всю запряжку, щойно вгледить ведмедя. Його взяли ми тільки для заохочування наших псів, для розпалювання собачих страстей.

Другою парою йдуть Кудлай і Рябий. Кудлай — кучматий полярний пес, обдарований надзвичайною витривалістю, а головна його перевага в тім, що він завжди охочий до роботи — наглядає решту псів, і лихо тому з них, хто відставатиме, або, піддавшись ліні, спробує послабити шлею: бідака і на мить не встигне відпочити; Кудлай відчуває щось недоладне, винний на бігу дістає солідної тюжки і, скиглячи від болю, з подвоєною енерґією біжить далі.

Сусіда Кудлая Рябий — це великий пес із довгими ногами. Дуже гарячий, прудкий і розсудливий, він очима вміє виражати всі свої переживання й бажання. Рябий не знає страху, він перший наздожене ведмедя. На нього всі наші надії.

Далі йдуть собаки «валовоза», важкі, дужі, але дещо туподумні тварини, що більше слухають каюра, ніж водіїв.

Так їхали ми з Аньямом якоїсь зими по морю на нартах уздовж південносхідного берега острова. Було це в квітні. Наближався час полярного літа, коли сонце світить цілу добу. Повітря прозоре й чисте. Мороз 32 нижче від нуля. На морі, в кризі, серед велетенських торосів чується гучне потріскування. Ламається двометрова крига. Поверхня, вкрита щільною осугою, іскристо леліє в соняшнім промінні. Нарта котить легко, поскрипуючи й похитуючись на вибоїнах.

Їдемо вже добрі три години і все ще не стріли сліду. Каюр гундосить свою одноманітну пісню. Собаки біжать, висолопивши язика. Довкола скрізь неоглядна крижана рівнина.

Проїхавши дещо вперед, помічаємо, що Шаман нервується.

Стоп. Нарта спинилась. Оглядаємо через бінокль лід, та ніде не бачимо ведмедя. Шаман непокоїться, пильно приглядається й принюхується до трави. Його нервовий настрій передається й решті запряжки.

Що трапилось? Шамане, ти що пустуєш? Рябий, — це що тобі? Куди ти рвешся? Стоп! Стоп! Собаки, спантеличені, звертають праворуч, за Шаманом. Аньям насилу стримує нарту. Я не відриваю очей од бінокля.

Собак не стримати. Ледве встигаю скочити на нарту, як вони повертають — і ми мчимо стрілою праворуч.

Гальмуй! Гальмуй! Починаємо стримувати нарту. Налягаємо на гальма щосили . Нарта пішла повільніше. Пильно дивимося вперед.

Та що ж це там, у долині за айсбергом? Аньяме, поглянь. Стоп! Стоп, собачки. Ось там, праворуч,— це не слід ведмедя? Так воно й є. Ну й Шаман! Подумайте,— за три версти почули слід.

Поть-поть... Право-оруч... Фрам, завжди слухняний, забирає праворуч, за ним нарта. Собаки на сліду. Пора вже готуватися до зустрічі з ведмедем; дістаємо з-під хутер вінчестери, закладаємо патрони. Собаки рвуть. Рябий шалено гавкає. Кудлай глухо ричить, незадоволений нашим ладом і затримкою. Шаман скиглить, ось-ось порве шлею й утече. Треба вправлятись спритніше. Ми готові. Хвилина — і Шаман з Рябим спущені. Серед собак на мить заколот, і ми мчимо вперед по сліду.

«Пильнуй!» — гукає мені Аньям, показуючи на торос ліворуч. Дивлюсь і очам не йму віри: на сотню кроків од нас, за крижаною горою, завзято боронить од наших собак своїх двох ведмежат ведмедиця. Шаман шалено гасає навкруг самиці, під животом якої заховалось її маленя, а Рябий силкується геть відігнати від матері друге її маля. Боронячи одне, самиця оставляє в небезпеці друге, і тоді наскакує на нього Шаман. Маневри їх дуже помітні, але нам треба поспішати. Головно — затримати ведмедицю.

Наша нарта круто звертає до торосу, ми обидва вмить зіскакуємо в сніг, перевертаємо догори дном нарту, при-

в'язуємо до прикола і біжимо за торос, маючи вінчестери напоготові. Я йду низом. Аньям злізає на торос. Не встиг пройти я й двадцяти кроків, як угорі, над головою в мене, пролунав постріл, і просто на собак упав поранений ведмідь. Пильно націлююсь, влучив у голову. Ведмедиця упала мордою в сніг і не ворушиться. Кроків за п'ятдесят од мене точиться бійка поміж ведмежатами і псами. Біжимо туди. Та як собак од ведмежаток відігнати? Пси геть поглухли в дикій лютості. Морди їхні скривавлені, очі округлились і налиті кров'ю, щетиною встала шерсть на спинах. Мовчки вгризаються оскаженілі пси в горло ведмежатам, а ті, з хрипом і ревом, рвуть їм груди й животи гострими кігтями. Напружую всі сили, щоб відволокти від Шамана його жертву. Аньям відтаскує Рябого. Ми всі шестеро клубком качаємось на снігу.

Проте нам не сила самим відтягти псів. Стріляти небезпечно, бо можна влучити в собак. Поклали спустити ще двох. Так і зробили. Вони прожогом метнулися вперед, і за яку пару хвилин на снігу лежить двоє задушених ведмежат. Собаки важко дихають, але, видко, задоволені ловами. Лютість їхня уже вщухла, шерсть опустилась, виляють хвостами. Шаман зализує рану на нозі, а Рябий лапою силкується змахнути з вуха грудочку налиплої крови з снігом. Чимало втомилися й ми. Посідали, запалили цигарки, але за мить уже встаємо, бо гаятись не можна. Треба якнайскорше здирати шкуру з ведмедиці, щоб не дати їй присохнути на пальцях і на голові. Скидаємо рукавиці і стаємо до роботи.

Сонце вже закотилось на північнім заході за гори. Мороз дужчає. Прохололі собаки починають мерзнути, поскиглюють. Кидаємо їм чималі кавалки масного м'яса, але вони, гребуючи, вернуть геть від нього свої морди. Рябий став на задні лапи, махає в повітрі передніми і гавкає, дивлячись на нас. Це він нас просить хутчій збиратись. Почекай, добрий друже! Зараз усе налагодимо і ми зогріємось на бігу.

Навантажуєм на нарту шкуру, дві ноги і обох ведмежат. Оглядаємо все навкруги, — не забути б чого. Все гаразд.

Собаки, почувши команду, стають на ноги.

Вперед. Собаки дружно зриваються з місця. Їдемо хутко, в обличчя морозний вітерець. Відчуваєш, як у грудях щось холоне.

Рарай — рарай — шаган! Швидше додому! Собаки ще дружніше налягли на шлейку, нарти весело біжать по снігу. Каюр Аньям, задоволений собою, знову починає своєї пісеньки.

«Весело, весело біжіть, собачки! Радуйся, радуйся, Аньяме, ти спритний, відважний і дужий. Тепер дома мою родину жде сите життя. Спасибі, спасибі тобі, добрий чорте, тебе я не забуду, я дам тобі частинку своєї найкращої страви.

Рарай — рарай — рарай, собачки. Тагаш — райрай!»

Весело і дружно тягнуть собаки нарту, сніг скрипить під саницями. На сході встає круглий диск молочно-білої повні, обрій геть укритий казковою рефракцією льоду, в небі, граючи блідим смарагдовим огнем, підносяться стовпи північного сяйва. Довкола могильна тиша.

Мороз заходить у всі шпарини. Ми вже чверть години біжимо за нартою, щоб зогрітися. Затого вже й дома. Ген-ген там, під горою вже поблискує нам огник крізь вікно землянки. Собаки почули дим. Скакаємо на нарту і на всю міць легенів гукаємо. — Чай пити! Собаки шумно мчать на вогник. Стрілою летимо. Весело!

Перед домом дружно гальмуємо нарту.

Стоп.

2. IX. Нарешті сьогодні скінчили розвантажувати судно. Ще днів чотири, і «Літке» покине затоку Роджерса. Наші нові пасажири — Ушаков, Савенко з дружиною і дружина мисливця Скурихіна з маленькою дочкою — вже перевозять свої речі.

На судно приходять ескімоси та чукчі. Молодиці з татуванням на носах, щоках та підборіддях подібні до дівчаток, і не віриться, що це вже самостійні господині, і що вони мають дітей. Маленький, чорноокий хлопчина, чийого прізвища я ніяк не можу вимовити, чарує всіх своїм жалібно-засмученим виразом очей. Його батько десь у затоці Лаврентія. Сюди його привіз дід, який його дуже любив.

Дід помер, і хлопчина остався сиротою, блукаючи по ярангах своїх сестер, що з них одна одружена із Старцевим, а інші дві живуть самостійно, сами полюючи на песця, моржа та ведмедя.

Мисливець Скурихін прощається з дружиною та дочкою на три роки. Він іще остається на острові. Цей енергійний, міцний чоловік — найкращий мисливець на о. Врангеля. Сам один здав на факторію за три роки півтораста песців.

3. IX. Вітер з моря жене в затоку кригу. По обіді катер, що буксував кунгас з людьми на берег, з великими труднощами пробивався серед плавучої криги. Капітан дав наказ приготувати машину на півгодинну готовість. Сьогодні закінчили брати вантажі — хутро та бияки. Пасажири вже на борту. Холодно. У затоці вода вкривається тоненьким шаром криги. Іде сніг. Очевидно, наближається зима.

З роботою поспішаємо. Під час цієї гарячки в нас багато занедужало. Але ніхто не кидає роботи. Паровичник Танкман, якому лікар заборонив працювати, вийшов на роботу. Капітанові довелося дати спеціяльний наказ, заборонивши Танкманові сходити з судна і працювати.

4. IX. Сьогодні вечеря в паровичній їдальні затяглася. Електричне світло розпливалося в сутінках пізнього вечора. Повітря в кімнаті переповнене пахощами тютюнового диму, овечих кожухів, нерп'ячого сала й людського поту. П'ятеро ескімосів і 25 паровичників забили кімнату. Ескімоси в своїй брудній шкуряній одежі розсілися на м'яких, але вже обшарпаних, подертих сідцях і з цікавістю розглядали лаковані, різьблені стіни, люстри, радіогучномовці, портрети й пофарбовану дошку стінгазети, де намальований олійними фарбами «Літке», коли його штурмує біля Керченського маяка. Маленький чукча навіть полапав малюнок рукою й пошкріб фарбу нігтем.

А за столом страшні, давно не голені, почорнілі від вітру та бруду й червоні від утоми люди, найрізноманітніших характерів і темпераментів, уминають бачок фасоляної юшки та баранячe раґу. Виблискує лисина надзвичайно гладкого Остряка, і десь далі світить йому своєю головою колишній борець, естонець Танкман. Вище — розбійницька, з рудою бородою, з фантастично вивернутою шапкою, фізіономія Крижана поруч прилизаної голови Мазура. Волохатий, наче господар чорних скель, Орлов і байдужий до всього, з жовтими зубами Марієнко. Гомін, — ні, не гомін, а ґвалт, — голосні вигуки перемішуються з брязкотом мисок та виделок, плямканням і звуками гітари, що на ній паровичник Август награє якогось романса.

Сьогодні люди знову стомлені, але запевняють що вже звикли до втоми. Сьогодні передостанній день на о. Врангеля. Востаннє частуємо наших гостей ескімосів: їм дуже до вподоби юшка, але раґу не до смаку. Вони вважають, що воно не варте тих ласощів, що вони передають своїм родичам на суходіл. А ті ласощі — пудів з 200 моржевого м'яса. Воно лежить коло радіобуди і нестерпуче смердить.

З екскурсії по острову повернувся геолог Кальянов. Йому не пощастило перейти через увесь острів. Пройшовши кілометрів 10 углиб острова в північному напрямі, зробивши висот-

ний профільний розріз за допомогою барометра, він мусів повернутись. Розвідка була надто поверхова. Проте, пощастило знайти безперечні ознаки вікового підняття острова. У глинястих лупаках знайдено сліди стародавньої фавни, брахіопод, що характеризують стародавність геологічних порід, із яких складається острів. Корисних копалин під час цієї розвідки знайти не пощастило, але за деякими даними Кальянов робить висновки, нібито цінні копалини мають бути на північній та північнозахідній частинах острова.

Сьогодні Мінєєв розповів цікаву історію про золото на о. Вранґеля. Виявляється: коли ми стояли в затоці Лаврентія, Мінєєва зустрів один росіянин, що в минулому довго жив на Алясці, працюючи в золотих копальнях. Там цей золотошукач познайомився з канадійцем Велзом. Це був той самий Велз, якого потім призначено на «начальника» англійської колонії на о. Вранґеля. Як відомо, цю «колонію» браконьєрів зняв з острова радянський криголам «Красний Октябрь», піднявши над островом червоний прапор. Коли «Красний Октябрь», повертаючись до Владивостоку, зайшов у затоку Лаврентія, зустрілися старі знайомі: російський золотошукач і англієць авантурник Велз. І от, із слів того золотошукача, Велз показував йому золоту породу, що її нібито знайшов на о. Вранґеля. Велз запевняв, що він домагатиметься дістати дозвіл добувати золото на о. Вранґеля в тому разі, коли англійцям не пощастить відібрати острів од Радянського союзу.

Важко сказати, чи були у Велза якісь підстави для таких плянів, чи це був плід збудженої алькоголем уяви. Тільки сам Велз незабаром після прибуття на континент помер од перепою та застарілого алькоголізму і, здається, нічого в цій справі не робив.

Мінєєв усе ж зважає на ці повідомлення, і під час перебування на острові провадитиме геологічні розвідки, згідно з указівками, що їх дає йому Кальянов.

Взагалі в Мінєєва буде чимало роботи. Він має завдання зробити місцеву факторію якнайрентабельнішою і, крім заготівлі хутра з песців та білих ведмедів, почати заготівлю шкур і сала з морського звіра: моржів, лахтаків та нерп. Ушакову не пощастило накреслити мапи внутрішньої частини острова. Цю роботу має виконати Мінєєв разом із своїми товаришами.

Мінєєву також доведеться розв'язати надзвичайно серйозну проблему зберігання на острові песця та вивчити питання про еміґрацію песця на суходіл і назад. Щороку на острові гинуть тисячі цього цінного звіра. Песець, як я вже згадував, харчується полярною мишею — лемінґом. Узимку, коли сніг товстим шаром застилає острів, а морози цементують цю снігову поверхню так, що нарти, навантажені 10-12 пудами, не оставляють на снігу ніякого сліду, тоді лемінґ, захований під снігом, недоступний для песця. Шукаючи харчу, песець рушає з глибини острова до його берегів, переходить на кригу і йде слідами білого ведмедя. Цієї пори року ведмідь тут — єдина тварина, що може здобути собі харч полюванням. В ополонках та щілинах він ловить нерпу. Покидьками ведмежої їжі живиться песець. Узимку, коли шалені норд-ости не випускають людину з яранги, в Полярному морі лютують страшні крижані штурми. Крижини ламає, накопичує одну на одну, заливає водою, перевертає шкереберть. Під час цих штурмів тисячами гинуть песці. І, коли восени, тобто тоді, коли песцеве хутро не має цінности, цього звіра є стільки, що його б'ють ціпками — взимку та по весні його треба вже відшукати з чималими труднощами. Щоб урятувати цінного звіра, Мінєєв має намір протягом зими харчувати песців. Для цього влітку полюватимуть на моржа і, заготовивши велику кількість моржевого м'яса, потім перевозитимуть його вглиб острова й складатимуть у певних місцях, що мають бути песцям за їдальні. Маючи два моторові човни та багато зброї, колоністи зможуть це зробити.

Сьогоднішній вечір, коли не прощальний, то напівпрощальний. Нові колоністи діляться своїми думками про те, як доведеться прожити найближчі три роки, розмовляють про перспективи своєї роботи на острові, пишуть останні листи додому на суходіл.

5. IX. Сьогодні ми покинули о. Вранґеля. Туманний сніговий день. Над сопками хмарою клубує туман, укриваючи їхні верхів'я. Сніг запорошив острів і надав йому зимового вигляду. На косі, вниз од похиленого, старого будиночка та бляшаного складу, з'явились новий високий будинок, лазня, склад та радіощогла. Біля них — купи вугілля, ящиків, шкур. Сьогодні літківці хутко закінчували будівлю. О 2. годині дня все закінчили.

О 8. вечора почалося прощання. Короткий мітинґ. Капітан побажав од імени команди всього найкращого новим колоністам і подякував за їхнє до нас ставлення.

— Ура! Ура колонії!

— Ура! Ура морякам — будівникам нової колонії! — відповідаючи нам, вигукували колоністи.

Мінєєв дякував од імени колонії і просив товаришів, коли буде змога, взяти участь у майбутній експедиції за три роки,

коли їм доведеться повернутися назад на континент. Востаннє міцно стискуємо руки, цілуємося і схвильовано прощаємося з товаришами. У кількох видно сльози. Чукчанки плачуть, розлучаючись із білими колоністами, що покидають острів. Залунали постріли з рушниць, загула сирена, і колоністи в супроводі старожилів-ескімосів спустилися до човна та на каюки. Ген угору полетіли ракети, розсипаючись каскадом золотих іскор над крижаними водами пустельної затоки Роджерса й відсвічуючись десь там далеко в горах.

Каюки відійшли далі, але постріли й крики «ура» не стихали. Човни зникли за димкою туману, коли продзвенів дзвінок машинного телеграфу і під кормою завирувала вода від могутніх зрушень ґвинтових лопатів. «Літке» покидав ворота затоки Роджерса і, взявши напрям на схід, поволі попростував уздовж берега. А звідти, де осталася колонія, заблимав огник. Очевидно, то з радіощогли електричним ліхтарем нам подавали останні сиґнали, останні побажання щасливої путі. Ще пролунали постріли, і, забираючи під себе воду, льодоріз пішов до найближчого рогу, щоб там на кілька годин закинути кітву, а на світанку рушати далі.

Легкий сум перемішувався з радістю повороту з далекої

плавби.

6. IX. Уночі, коли ми стояли на кітві, до нас приїздили чукчі із мисливцем Павловим. З берега вони бачили наші вогні і приплили своїми байдарками, привізши начальникові наукової частини експедиції Бєрьозкіну забутий на острові зошит.

Удосвіта о пів на четверту підняли кітву і знову пішли в кригу. На той час я вже встиг «наштивати» понад 40 тачок вугілля й подався спати.

Мене розбудила швидка хода в коридорі.

— Дозвольте поздоровити вас із щасливим полюванням, — було чути з-за дверей.

Потім донісся голос капітана, та не розчув я, що він говорив. Як я спав убили білого ведмедя і вже встигли не тільки витягти на палубу, а й наполовину здерти з нього шкуру.

Тільки но я зібрався вийти зфотографувати трофей наших мисливців, коли кричать, що біля борту з'явився другий ведмідь. Надзвичайно гарний, снігового кольору, володар полярних просторів утікав наперед судна, звідки тріщали постріли, посилаючи йому вслід олив'яні гостинці.

Одна з куль наздогнала його. Він здригнувся, повернув назад і, наче огризнувшись на невідомого ворога, тікав далі. Скривавлений скочив у воду, пливучи серед крижин. Але куля капітана, що стояв на містку, поцілила ведмедеві прямо в голову. Ведмідь поклав голову набік, а ще за якихось дві години обидва вбиті висіли без шкур на реях. Це вранґелівці так хутко обчистили їх.

Ми пробираємося серед бурих, надзвичайно торосистих і міцно згнічених крижин. Невеликий морозець їх злютовує ще дужче. Посуваємось помаленьку, ледве-ледве. Часом б'ємось протягом цілої години і не можемо розколоти крижини. Тільки надвечір у тумані зникли береги Вранґеля.

О дев'ятій вечора зупинили машину. Капітан пішов спати.

7. IX. Ранком зустріли ведмедя. З нашої каюти крізь ілюмінатор можна було бачити, як він стояв зовсім близько від судна, з цікавістю розглядаючи льодоріз. Ведмідь навіть виліз на тороси і, трохи звівшись на задні лапи, впираючись передніми в крижину й витягши шию, пильно стежив за страховищем, що помалу, наче морж, повзло серед криги. На палубі ведмедя не бачили, а поки Случанов вискочив про це сказати, «Літке» був од ведмедя вже далеко: кілька пострілів злякали його.

Втікаючи, він час од часу зупинявся, присідав і ще придивлявся до страховища, що йшло морем, розштовхуючи й розбиваючи кригу. Капітан, очевидно, не мав охоти гаяти часу на ведмедя і, мабуть, через те той зостався живий.

А крижані затиски не слабшали. Неймовірно стиснуті крижини простяглись у всіх напрямах, і часом неспокій бринів в очах моряків, коли вони озирали затуманений обрій.

У кошах уже не зосталося вугілля, вугільні ями були наполовину порожні, у віндеку було тонн сто, не більше, і довелося скликати аврал, переносити вугілля з кормової цистерни, де лежало тонн двісті палива.

Це був наш останній бій з кригою. Коли сьогодні нам пощастить пробитись миль на 30-40 у південносхідньому напрямі, становище буде врятоване, а коли ні — доведеться зоставатися серед криги на довгу полярну зиму, віддавшись на волю крижаному дрейфові. Працювали 16 годин на добу. Після паровичні йшли на аврал перевантажувати вугілля з цистерни до вугільних ям.

Лікар Савенко, що три роки тому цим самим шляхом їхав «Ставрополем» до о. Вранґеля, стояв на спардеку, дивився на вкрите торосами море й недовірливо похитав головою, коли хтось сказав:

— За кілька день будемо на Дежньові.

Він не вірив, що «Літке» проб'ється через цю кригу. Але ми вірили. Аби вистачило вугілля. А на лихий кінець, за прикла-

дом «Красного Октября», рубатимемо на паливо палуби, двері, столи, спалимо масло, одежу — все, що є пального на судні. Ми мусимо пробитись через кригу.

З полудня крижини порідшали, льодоріз уже вільно проходив серед них, ідучи 2-3 милі на годину.

Надвечір, годин близько 8, ми вийшли на чисту воду.

Настрій надзвичайно бадьорий. Поздоровляємо капітана з закінченням крижаної плавби, з останньою перемогою над кригою. Упорядили вечір із доповіддю Ушакова про трирічне життя колонії на о. Вранґеля.

Сьогодні таки дістали вітальні телеграми від тов. Мікояна, АКО та Радторгфльоти.

8. IX. Цілу ніч ішли чистою водою, не натрапляючи на кригу. Її не видно навіть на обрії. Тільки білуватий колір неба там позаду та праворуч од нашого шляху свідчить, що десь недалеко за обрієм простяглися крижані поля. Але вони нам уже не страшні.

Ми вітали один одного з удачею. Справді, нам таки пощастило. Літо цього року, як і сподівалися досвідчені полярні моряки та метеорологи, в Східньосибірському морі було холодне й льодовите. Ми були свідками загибелі «Еліязіфа», ми бачили могутні крижані тороси, що компактною масою, крижаною стіною загородили від нас о. Вранґеля, ми знали, що десь там, біля рогу Північного, на південний захід од нас, стоять — пароплав «Ставрополь» і шкуна «Нанук», яких затерла крига.

Сьогодні ранком Костянтин Олександрович надіслав радіограму капітанові «Ставрополя» — Міловзорову і власникові шкуни «Нанук» — американцеві Свенсонові такого змісту:

«Учора вийшов із криги, іду чистою водою. Головне завдання вранґелівського рейсу виконано. Маю відомості, що вас затерла крига. Коли потребуєте допомоги, негайно сповістіть. Радіозв'язок поганий, тому, не ждучи вашої відповіді, змінив напрям, іду на ріг Північний. Дублицький».

Ми йдемо рятувати «Ставрополь». Скільки розмов з цього приводу в кубриках та каютах. Усі добре пам'ятаємо, як протягом цілого півроку капітан Міловзоров провадив шалену аґітацію проти відрядження «Літке» на о. Вранґеля, проти Дублицького за те, що той палко боронив це відрядження. Всі добре пам'ятали, як Міловзоров висловлювався на адресу капітана Дублицького, що то — авантурник, що він веде на загибель льодоріз і команду. Але найяскравіше осталася в пам'яті у всіх остання зустріч «Літке» із «Ставрополем». То було майже півтора місяці тому. Удосвіта «Літке» входив до затоки Лаврентія. А звідти виходив, уже навантажений вугіллям, «Ставрополь». «Ставрополь» ішов у колимський рейс. Коли на далекій півночі зустрічаються два пароплави, вони завжди радо вітають один одного. І справді, згідно з традиціями, на щоглі «Літке» знялися сиґнальні прапори: «Бажаємо щасливої подорожі». «Ставрополь» відповів теж прапорами: «Дякуємо вам». А на кормі «Ставрополя» стояли два матроси, один салютував «Літке» піднятим догори помелом, що мало означати ганьбу й презирство, а другий показував порваний мотузок і гукав.

— Повідомте, коли вас треба буде брати на буксир. Проведемо вас до Вранґеля.

Тепер ми йшли рятувати «Ставрополь».

Увечері на обрії з'явилася крига. Підійшли до ребра й готувалися до нових крижаних боїв. Але водночас дістали відповідь від Свенсона та Міловзорова. Свенсон дякував і повідомляв, що він не може просити нас допомогти йому, бо свідомо зостається на зимівлю біля сибірських берегів, щоб протягом зими торгувати з місцевими тубільцями. А радіограма Міловзорова була така: «Вашої допомоги не потребую. Сподіваюся власними силами пробитися через кригу і цього таки року пройти Берінґову протоку».

«Літке» не було чого йти в кригу. Напрям змінили, і швидко, покидаючи позаду хвилі Полярного моря, «Літке» йшов до рогу Дєжньова.

9. IX. День нічим не видатний. Час од часу зупиняємося, беремо гідролоґічні станції і виловлюємо плянктон. Годин у 12 з'явилося крижане ребро, що примусило льодоріз звернути на норд-ост. Але незабаром крижані поля зникли, і ми йшли в напрямі ост-остен-зюд.

Радист приніс нову радіограму із «Ставрополя».

«Довідався, що ви за 40 миль від рогу Північного. Гадаю, було б бажано, коли б хтось поколов кригу в цьому районі. Проте, потверджую, що допомоги не потребую. Міловзоров».

Наша відповідь була така: «Повідомте конкретно, чи потребуєте допомоги, чи ні? Льодоріз має пошкодження, вугілля осталося мало, повідомляйте негайно, щоб „Літке" міг піти вам на допомогу».

«Літке» й далі йшов до рогу Дєжньова. У нас була продухвина, теча, льодоріз загубив багато нют, були зламані й погнуті кілька колюб, у кризі на одному з ґвинтів відбито лопать. Вугілля зосталося тільки на дві доби. Найближча вугільна база — затока Провідєнія, була за 300 миль звідціля. «Ставрополь» мовчав.

10. IX. О 12. ночі, коли йшли на вахту, спостерігали північне сяйво. Небо палало, полум'я розбігалося півколами й снопами, іноді здавалося розлитим відблиском над хмарами, потім знову розгорталося, запалюючи пів неба.

Посилився нордовий вітер, відганяючи кригу, що її ребро з'явилося знову. Близько 11. години ранку почався справжній шторм.

Пасажири позаколихувались, у каютах порозкидало речі, в їдальні побито тарілки, на камбузі розлито борщ.

Після 12. з'явився в тумані ріг Дєжньова. Ми входили до Берінґової протоки. Місяць плавби Полярним морем закінчили. У той самий момент наш «Марконі» дістав нову радіограму від «Ставрополя»: «Становище серйозне. Затертий кригою. Очевидно, сього року самостійно з крижаних затисків вирватись не зможу. Надіслав радіограму до центру, щоб вас прислали на допомогу. Міловзоров».

Ми мусіли йти до затоки Провіденія по вугілля. Щоб іти на порятунок «Ставрополя», треба взяти 100.000 тонн вугілля. Вантажити можемо лиш власними силами. Коли працюватимемо до 16 годин на добу, то це забере два тижні. За цей час Полярне море вкриється кригою до самої Берінґової протоки, і, маючи пошкодження, «Літке» небезпечно буде йти в новий крижаний рейс.

15. IX. Затока Провіденія. Дістали розпорядження з Владивостоку повертатися додому. «Ставрополь» остається на зимівлю. Співчуваємо. Тільки за 14 місяців вони повернуться з цього рейсу. Мусять пережити тяжку полярну зиму — ніч. На борту «Ставрополя» є на кілька сот тисяч цінного хутра, призначеного для продажу за кордон на валюту.

7. X. Прийшли до Владивостоку. Нас не ждали. Тут були відомості, що «Літке» прийде завтра. Нашвидку упоряджують бурхливу зустріч. Пленум виконавчого комітету з нагоди нашого прибуття припинив роботу і в повному складі прибув до нас на борт. Порт, місто, кораблі вбираються прапорами. Вранґелівський рейс закінчений. До історії Арктики вписана нова сторінка з іменами радянських моряків.

17. X. Сьогодні прощаюся з товаришами, виїжджаю до Харкова. Ранком одержали дві телеграми: одну від Міловзорова про недостачу харчів для 30 пасажирів, що на борту «Ставрополя», і другу — з Москви з наказом негайно ремонтувати «Літке» й відрядити його на північ з авіоекспедицією на допомогу пасажирам та команді «Ставрополя».

До речі Далекосхідній крайвиконком порушив клопотання про нагороду орденами Червоного прапора персонально капітана Дублицького та Г. О. Ушакова і колективно всю команду «Літке».

VII. КРИЖАНИЙ ШТОРМ — 12

У цьому другому надзвичайному рейсі мені не довелося бути. Про нього я знав лиш із газет. А трохи згодом, перебуваючи в Ленінграді, якось у порту зустрів кількох товаришів, що ходили в другий крижаний рейс на «Літке». Це були: Омельченко, Марієнко, Фока, наш старий «Марконі»[1]. Крім їхніх оповідань, у мене ще довго зберігався лист Євгена Безсмертного, що в тому новому рейсі був за старшого помічника капітана Дублицького.

Тут я даю коротенький переказ тих подій.

18. X. 1929 року екіпажеві льодоріза «Літке» був даний наказ:

> «Відпустку, дану екіпажеві за виконання полярного Вранґелівського рейсу, з сьогоднішнього дня вважати перерваною. Усім штурманам, механікам, машиністам, радистові, боцманові, матросам, кочегарам і кокам, коли вони перебувають на території Владивостоку та його околиць, негайно прибути на борт льодоріза».

Урядова Арктична комісія пропонувала начальникові Владивостоцького порту одремонтувати й навантажити «Літке» протягом 10 день. 1 листопада льодоріз, узявши на борт авіоекспедицію, мусів вийти на північ у Берінґове море до бухти «Провіденія» допомогти пароплавові «Ставрополь», що застряв у кризі Полярного моря. До 25 листопада «Літке» мав у бухті «Провіденія» зсадити самольоти. До 25 того ж таки листопада авіоекспедиція мусить виконати своє завдання, бо 25 листопада востаннє над рогом Північним у Полярному морі покажеться на кілька хвилин сонце, щоб зараз же зайти і потім не з'являтися протягом довгої полярної ночі. Біля рогу Північного стояв зупинений криголам «Ставрополь».

У порту, подірявлений після полярної плавби, спочивав «Літке». Йому бракувало ґвинтової лопаті, зрушили з місць дейвудні вали, кілька шпанґовтів лопнуло, кілька погнулось, повилітало чимало нют, у трюм просочувалась вода, було кілька вгинів у корпусі. Льодоріз потребував капітального ремонту. Щоб виконати такий ремонт за 10-12 діб, Далекосхідній кораблебудівельний завод мав би перевершити всі темпи найкращих кораблебудівельних заводів у світі.

[1] Радист із „Ф. Літке" — тов. Мєшаліна.

Дальзавод показав клас. Щодоби протягом 24 годин ні на хвилину не припинявся ремонт. Зразу ж навантажували льодоріз вугіллям та водою. Робили великий запас потрібних харчів.

З Іркутську кур'єрським потягом прибули два літаки «Юнкерс N — 33», зняті з повітряної лінії Іркутськ-Якутськ. З літаками прибули пілоти Слєпньов та Галишев, а з ними механіки й мотористи.

У Владивостоці йшли знов дискусії, чи можна посилати «Літке» в рейс до бухти «Провіденія» такого часу, коли жадного пароплава не зосталось у Берінґовому морі, коли останні пароплави відпливали навіть від Камчатських берегів.

Саме тепер жорстокі шторми гасали по далекосхідніх та північних морях. Під такий час Берінґове море вкривалось густою кригою чималої товщини. Більшість капітанів Владивостоцького порту з величезним скептицизмом говорили про можливість такого рейсу.

Тим часом радіо переказало, що американський літун полковник Ейєльсон, вилетівши літаком, щоб узяти з шкуни «Нанук» вантаж, пропав безвісти. Радіоповідомлення із «Ставрополя» свідчили про важке становище пароплава. Група здорових пасажирів — мужчин — під проводом відомого дослідника Брусіка[1] покинули «Ставрополь» з тим, щоб перейти Чукотський півострів і дістатися до бухти «Провіденія».

Північ потребувала термінової допомоги. Радянський уряд наказував екіпажеві льодоріза «Літке» та його капітанові провести вчасно судно через закрижаніле Берінґове море.

У день роковин Жовтневої революції льодоріз «Літке» покинув Владивостоцький порт.

Льодоріз швидко йшов на північ. Пройшли Хакодате, проминули Курільські острови, зайшли на хвилинку не перепочити, а взяти вугілля та води у Петропавловськ на Камчатці і рушили далі.

Попали в жорстокий крижаний шторм у Берінґовому морі, заблудили в темряві і три дні не могли визначити, де є судно. Хвилі загрожували змити з палуби аеропляни. Крижини намагались розчавити льодоріз.

Але досвід, сміливість, упертість узяли своє. 23 листопада льодоріз «Літке» увійшов до затоки «Провіденія».

Не вина льодоріза та його команди, що літаки не змогли вилетіти до рогу Північного. Тумани затримували виліт. Потім попсувався мотор в одному літаку. Довелось міняти мотор.

[1] Загинув 1931 р. на порогах річки Індігірки, досліджуючи цю річку.

Потім знов почались тумани, а з туманами прийшла полярна ніч, коли летіти було абсолютно неможливо.

«Літке» забрав дев'ятьох пасажирів «Ставрополя», що зробили героїчний перехід через Чукотський півострів, оставив літаки в затоці «Провіденія» і повернув додому.

Літаки мусіли дочекатись першого світанку над рогом Північним і тоді вилетіти до «Ставрополя» з потрібними харчами та ліками, і взяти участь у розшуках американського пілота Ейєльсона та його механіка Борланда.

Це завдання авіоекспедиція через деякий час, а саме на початку лютого 1930 року, виконала.

«Літке» ж 8 грудня 1929 р. покинув затоку «Провіденія». Льодоріз мав чимало пошкоджень після крижаного шторму, що захопив його ще на шляху до «Провіденія». Треба було обережно пройти назад. Але це було нелегко. Крига, безперервні шторми, тумани, надзвичайно короткі зимові дні проводжали «Літке» на його поворотному шляху.

Але, вже покинувши Камчатку, ідучи повз Курільські острови, льодоріз попав у такий шторм, у які, мабуть, ніколи раніш йому не доводилось попадати, з якого рідко виходять пароплави й кораблі.

У ніч з 25 на 26 грудня 1929 р. циклон, що з ним безконечно боровся «Літке», дійшов сили 12 балів.

Хвилі хотіли перевернути льодоріз. Судно нахилилось на борт на 40°— 45° і, нарешті, дійшло 63°. Оставалось 27°, щоб димарем зачерпнути води з моря. У приміщеннях, не зважаючи на те, що вони були герметично закубрені спеціяльними сталевими дверима, по щиколодки було води. З паливень висипалось назад вугілля, що його туди закидали паровичники. Була небезпека, що від качки вибухнуть паровики. Хвилями змило з палуби всі човни й вельботи, обірвавши ланцюги, якими вони були прикріплені. В таку хвилину відмовилось працювати стерно. Несподівано погасла електрика. Старший помічник капітана Євген Безсмертний кинувся до проводів. Ударом струму Безсмертного звалило з ніг. Він зомлів. У темряві, що панувала над морем, дико ревли хвилі та свистів вітер між щоглами. Кругом клекотало в темній безодні. Капітан Дублицький не покинув свого місця на капітанському містку. У стерновій рубці заховався стерновий.

В жахливому становищі перебували паровичники й машиністи в середині пароплава. Щохвилини можна було сподіватися, що хвилі перевернуть судно, воно зачерпне димарем воду і піде на дно або вибухнуть паровики. Коли погасла електрика і

тільки світило розжарене вугілля, що випало з топки, та сильним ударом хвилі забриніло в борт, здавалось — становище дійшло апогею. За хвилину від замикання електричних проводів почалась пожежа. Дякуючи лиш ініціятиві одного спритного механіка, ліквідували пожежу і відновили освітлення.

Стерно не працювало, але капітан з містка, даючи команду дзвінками машинного телеграфу, наказував позмінно працювати обидвома ґвинтами, коли треба було повернути, чи коли хвилі дуже збивали льодоріз із курсу.

Тим часом вода на щоглах та палубах од морозу почала братися кригою. Льодоріз почав обмерзати. Обтяження збільшувалось, і судно потроху все більше й більше занурювалось у воду. Зледеніння загрожувало посадити у воду льодоріз до самого клотіка щогли.

Така була та жахлива ніч.

Коли 1 січня 1930 р. «Літке» кинув кітву в затоці Золотий ріг проти Владивостоку, вахтовий штурман зазирнув до вахтового журнала, щоб іще раз перечитати дещо з запису за 26 грудня:

«Великий прибуток води. Помпа не справляється викачувати. Охороняючи машинний відділ та паровичню, зачинили неводопрохідні двері... Попсована стернова повідня. Ідемо, стернуючи тільки ґвинтами; затоплений ахтерпік. Ходити палубою не можна. Поручні на кормі та спардеку зірвані. Знесено компас на кормі. Трюми та житлові приміщення залляті водою. Дуже обмерзає корпус. Осадка безперервно збільшується. Водокрес на півтора фути нижче від корми. Всі рятівничі засоби знесені за борт...».

VIII. ЗА ТРИ РОКИ

Де тепер Георгій Ушаков. — Що робить «Літке». — В морях біля о. Вранґеля. — Забута колонія.

Рідко доводилось пароплавам діставатися рогу Челюскіна. Там були Норденшільд, Нансен, Толь, Вількіцький та Амундсен. І тільки Вількіцькому пощастило пройти на північ від рогу Челюскіна і під 81°-80° північної ширини відкрити землю, що названо її землею Миколи II.

Відкрито, але не досліджено. Чи то один великий острів, чи там кілька дрібних островів. Як далеко простяглась ця земля? Що є в центрі цієї землі за невисокими узбережними горами? Цього ніхто не знає. Протягом півтора десятків років жадному дослідникові не вдалось добратись до тієї землі.

Радянська влада змінила назву тієї землі. Тепер вона зветься Північною землею.

На засіданні Арктичної урядової комісії під головуванням тов. Каменєва, де був присутній червонопрапорник Г. Ушаков, записали постанову: «...Судно, що піде цей рік (1930) до землі Франца Йосипа з новим складом зимівників, виконавши це завдання, повинно піти на схід і спробувати підійти до Північної землі, що її бачив 1913 року капітан Вількіцький, але не дослідив».

Постанову проголосували, а Ушаков сказав професорові Шмідту:

— Отто Юльєвичу, мало толку, що судно впреться в берег землі і повернеться назад. Щоб дослідити цю „terra inkognita“ треба висадити загін зимівників-дослідників.

— У нас немає людей, що згодились би на небезпечну зимівлю на цій таємничій землі.

— Я згоден і думаю, що знайду собі 2-3 охочих товаришів.

— Ви? Ви, що, як ніхто з арктиків, маєте право на відпочинок? Ви, що лише вчора повернулися після трирічного перебування в найтяжчих умовах на о. Вранґеля?

Ушакова призначили за начальника північно-земельного загону. Його загін має досліджувати цю землю.

Крім Ушакова, до загону входять: геолог Урванцев, радист Ходоров, та мисливець Журавльов.

Літом 1930 р. якось в Архангельську на невеличкому подвір'ї двоповерхового дерев'яного будинку Журавльов закінчував майс-

трувати тузика, а Ушаков показував мені своїх їздових собак і розповідав:

— Тутешні новоземельські собаки не годяться для мене. Оцю зграю привезено з Далекого сходу. Хотів був з Колими діставати... Там найкращі собаки... Але то дуже довго чекати. Ці возили пошту десь біля Охотську. Тут є і колимчанки, але є й камчадалки.

— Отой товстий, мабуть, хороший собака?

— Ні, то дрантя. Жирний — значить, ледачий.

— Георгію Олексійовичу, як же це все таки ви зважились знов на таку зимівлю, навіть не відпочивши?

— Чого відпочивати? Там відпочину... Ви знаєте...

І він розповів, чого він їде на північ.

— Не можу я тут. Повернувся з Вранґеля, приїхав у Москву. Сумно. У Ленінграді сиджу в Академії наук. Гляну на вікна, на масивні підвіконники старовинного будинку, і сум бере. Хочеться на північ. Серед криги й снігів краще працюється. Мрієш про довгу полярну ніч і незакатне сонце.

На початку серпня 1930 р. я востаннє бачив Ушакова далеко на півночі в Руській гавані на Новій землі, де зустрілись кригами «Сєдов» та «Сібіряков». Георгій Олексійович вважав себе у відпустці, читав белетристику, під час зупинок судна їздив полювати морських зайців та диких оленів.

Він був певний, що за тиждень - два його разом із товаришами висадять на дивний, незнаний досі острів, де протягом перших місяців не буде жадної вільної хвилини.

Якось після розмови з професором Шмідтом про цю подорож я пішов його розшукувати. Знайшов на «заліжці», — так звали на «Сєдові» містечко біля пароплавного димаря. Там завжди було тепло і завжди можна було застати когось із полярників, бо сидіти там напівроздягненому і курити та читати або хоч так теревені правити приємно. Ушаков щойно повернувся з берега. Він їздив разом із Журавльовим полювати на оленів, але не знайшов їх, а замість того привіз 20-пудового морського зайця, убитого по дорозі.

Курив, читав якийсь роман Драйзера і, посміхаючись, слухав дотепні зауваження свого приятеля Урванцева, що стежив за Журавльовим, який витаскував з моря собаку. Собаки завели моду ходити в гості на палубу до «Сібірякова», плигаючи з борта на борт. Одна, плигаючи, впала, і тепер її рятував Журавльов. Але перед тим, як рятувати, він її хотів провчити, бо з нею це трапилось уже вдруге. Журавльов, прив'язавшись мотузком, повис над водою, впираючись ногами в борти обох пароплавів, однією рукою тримав собаку за «комір», а другою знімав із себе пасок.

Власне, тоді востаннє я говорив з Георгієм Олексійовичем. Він іще раз повторив деталі своїх плянів. Потім ділилися спогадами, такими цінними для нас обох.

І нарешті, я спитав його, що він думає робити, коли за рік чи два повернеться назад.

— Зимувати на плавучій кризі біля полюса, або на самому полюсі.

Така була його відповідь.

— Власне, не зовсім так. У мене є два варіянти щодо плянів на майбутнє. Перший — це справді зимувати на плавучій кризі, а другий — обійти береги Північної Азії. Пройти цим берегом пішки, щоб виправити всі помилки на мапі, яких там безперечно чимало. Можливо, коли мене ніхто не попередить, я зроблю і те й друге. Звичайно, по черзі.

І він не шуткував. Я знаю Ушакова. Це людина, що не кидає слів на вітер і не шукає популярности.

Криголам «Сєдов» виконав своє завдання, змінив зимівників на землі Франца Йосипа, відкрив у північних водах нові острови, «Землю Візе», потім острів Каменєва, що входить до складу архіпелагу Північної землі, і висадив там Ушакова.

У жовтні місяці в «Известиях» вміщено телеграму від Ушакова:

«Острів Каменєва, 15 жовтня.

1 жовтня разом з двома товаришами, Урванцевим та Журавльовим, трьома санками з 37 собаками ми вийшли на Північну землю. У наше завдання входило досягти землі, влаштувати продовольче депо та топографічне здіймання. Того ж дня, обігнувши північний захід острова Каменєва, експедиція вийшла на вкриту кригою протоку, що відокремлює Північну землю. Важко навантажені сани, поганий стан снігового покриву утруднювали рух. О 14. годині почався зустрічний північносхідній вітер, незабаром знялась завірюха і все втопло в сніговому гураґані. Експедиція вступила в ревущу білу пустелю, з великими труднощами просувалась далі. На 17-ім кілометрі на кризі стали табором. До ранку заховало під снігом собак, сани, занесло до половини намет.

Другого дня зранку рушили далі в зустрічній завірюсі, просуваючись на один кілометр за годину. На 10. годину завірюха закінчилась, на обрії з'явились обриси землі. Після годинного відпочинку собакам експедиція продовжувала подорож. У пізніх сутінках о 16. годині побачили невідомий берег, що тягся паралельно нашому шляху з північного сходу, потім виявилось, що це великий острів. До вечора на дорозі залишився кривавий слід порізаних фірном собачих лап. Люди працювали нарівні з собаками. На третій день подорожі дорога покращала. З кожною годиною, з кожним пройденим кілометром ми наближались до берегів землі, куди колись із півдня собаками намагався дійти переможець полюсів Амундсен, а з заходу — дирижабль Нобіле. Увечері на 15-ім кілометрі подорожі експедиція вийшла на берег Північної землі, занесеної снігом, що з нього, наче обгорілі пеньки, стирчали окремі брили іржавочервонястих пісковиків. Берег швидко підносився й переходив у гірське пасмо. Полярним сяйвом і завірюхою вітала Північна земля перших людей.

5 жовтня експедиція пройшла на північ на високий ріг, що дістав назву рогу «Серпа й Молота» на честь піднятого над ним радянського прапора.

Дослідивши ріг, а також здійнявши бухту, що лежала на схід від нього і названа Радянською, експедиція через два дні рушила далі на північ. Переконавшись існування великої землі, що простяглась на північ, експедиція повернула на південь. Поминувши депо, побудоване біля рогу «Серп і Молот», експедиція пішла берегом і пройшла 40 кілометрів на південь од того місця, де вперше вийшли на берег. Отже, пройшли більше як 100 кілометрів берегом землі. Погода гіршала з кожним днем, наша одежа та мішки для спання закрижаніли, продукти вийшли, і через це на десятий день експедиція рушила назад. Пізно вночі, пройшовши за день 65 кілометрів у густому тумані, що скорочував обрій до 200 метрів, експедиція повернулась до заллятої електрикою головної бази на острові Каменєва, де оставався один радист Ходоров.

Усього за 10 день подорожі пройдено 300 кілометрів. Уздовж цього шляху зробили здіймання. На Північній землі зібрали матеріяли з геології, фльори (знайдено 15 «квіткових» мохів, обрісників), фавни (бачили ямки та сліди ведмедів, песців, лемінґів, літніх одвідин гусей).

Тепер погода гіршає, дні хутко меншають, і сонце бачимо винятково рідко і низько над обрією.

Роботи експедиції зосереджені на головній базі. Досліджувати Північну знову почнемо з першими ознаками світу після полярної ночі.

Начальник експедиції Георгій Ушаков.

Після другого рейсу в Берінґове море 1929 р. «Літке», повернувшись до Владивостоку, довго стояв без ремонту. Екіпаж, одпочивши після рейду з наказу Радторгфльоти, розіслали за кордон на різні пароплави, що ми їх купували в Америці та Німеччині. Тільки влітку 1930 року матроси й паровичники повернулися з новими пароплавами до Владивостоцького порту.

Тим часом неодремонтований льодоріз використовували для перевозки води в бухті. Владивостоцька адміністрація забула, як вона із захопленням розхвалювала «Літке». Наймогутніше судно такого типу на ввесь басейн Тихого океану за призначенням не використовували. На капітальний ремонт його не ставили.

Тільки 1931 року наприкінці літа почали згадувати «Літке», і що далі до кінця року, то частіш його ім'я було чути в розмовах і можна було прочитати на сторінках газет. Ці розмови були викликані насамперед подіями в морях біля о. Ванґеля. Ось короткий перебіг тих подій:

Зиму 1929-30 рр. «Ставрополь» простояв біля рогу Північного. Команда й пасажири пережили дуже важку зиму. Виявилось, що частина продуктів, узятих «Ставрополем», була поганої якости й попсувалась. Наприклад, яйця майже всі довелось викинути за борт. На пароплаві були захорування та всякі непорозуміння між командою. Занедужав сам капітан Міловзоров, здав командування своєму помічникові і весною наступного року, не попрощавшися з командою, вилетів до Америки літаком, що прилітав на ріг Північний.

Наприкінці літа 1930 р. «Ставрополь» повернувся до Владивостоку.

1931 р. в рейс до гирла річки Колими пішли пароплави «Колима» і «Ляйтенант Шмідт». Разом з ними послали славнозвісну шкуну «Чукотку». Ця шкуна відома тим, що 1929 р. Міловзоров і його однодумці пропонували її замість «Літке» послати на о. Вранґеля. На цей раз капітанові шкуни «Чукотка», Фонарьову, доручалося спробувати дорогою до Колими завернути на о. Вранґеля і, коли буде можливість, підійти до острова. «Чукотці» не пощастило ані дійти до гирла Колими, ані побачити береги о. Вранґеля. Шкуну «Чукотку» розчавлено полярною кригою Східньосибірського моря.

Пароплави «Колима» та «Ляйтенант Шмідт» виконали дане їм доручення. Вони дійшли гирла річки Колими і вивантажили там харчі, одежу, зброю та інші припаси для населення цієї найдальшої околиці Радянського союзу. Треба зазначити, що це був перший рік, коли Радторгфльота власними силами, не фрактуючи американських полярних шкун (насамперед шкун Свенсона) справилась із цим завданням.

Але на зворотному шляху «Колима» та «Ляйтенант Шмідт» зустріли важку кригу, що пройти її малосилі пароплави не могли. Пробившись до острова Шалаурова вони стали на зимівлю.

Що ж знаємо ми про колонію на острові Вранґеля за ці три роки? Зважаючи на те, що в них є радіо, ми мали б бути цілком у курсі їхнього життя — не те, що було за перших колоністів на о. Вранґеля. Протягом першого року перебування Мінєєва з товаришами на острові мені особисто двічі довелось діставати від них радіограми. У тих радіограмах вони сповіщали про полярну ніч над островом, що всі здорові, поздоровляли з революційними святами. Кінооператор Павло Радзіховський в Одесі одержав якось радіограму від Мінєєва з проханням повідомити якийсь рецепт з фото-хемії.

З газет знали, що зимою 1929-30 рр. колоністи брали участь у розшуках американського літуна полковника Ейельсона, що був зник безвісти, пролітаючи над Чукотським півостровом. Відомо, що тут Ейельсона знайшли моряки із «Ставрополя» разом з пілотом Слепньовим та американськими розвідчиками.

Останніми роками відомостей про о. Вранґеля та його мешканців стало все менше й менше. На мої радіограми вранґелівці не відповідали.

Коли в грудні 1931 року я приїхав до Москви і почав шукати якихось відомостей про те, що робиться на острові, які перспективи нового походу на острів, то перевірився, що там майже ніхто нічого не знає про о. Вранґеля. Директор Арктичного інституту стиснув плечима, пожалкував, що Арктичний інститут з о. Вранґеля не зв'язаний, і порадив звернутись до головного гідро-метеорологічного комітету.

В комітеті напевне нічого не знали. Правда, доходили до них неперевірені чутки, ніби на острові не гаразд, а саме: здається, куховар Петрик збожеволів. Але ручитись за ці відомості вони не могли. В головному бюрі погоди могли тільки сказати, що метеорологічні радіобюлетені з о. Вранґеля вони дістають нереґулярно і з великим запізненням до півтора місяці й більше. Але це їхня загальна біда з усіма далекими станціями.

Нині вживають рішучих заходів, щоб налагодити вчасне одержування цих відомостей.— Так сказали мені. Я побажав їм успіху і рушив по інших московських установах, сподіваючись хоч на якісь перекази через десяті вуста.

У Московському представництві АКО знали, що факторія на о. Вранґеля належить цій організації. Повідомили, що мали телеграму з Владивостоку з проханням вияснити питання про готування до нового рейсу на о. Вранґеля. Здається, в телеграмі говорилось про «Літке». Телеграму шукали, а знайти не знайшли. Співробітник, що одержав її, на той час був хорий.

Взагалі ж розповіли, що в АКО забрали тепер усі острови, і зоставсь тільки о. Вранґеля. Тепер АКО шукає кому б збути і цей острів. Ведуть переговори з «Союзпушніною», з «Комсеверпутьом», з іншими організаціями, але поки ні до чого не договорились.

«Забута колонія» подумалось мені. За кілька днів довелось зустріти одну людину з Камчатки і від неї почути ще кілька слів про о. Вранґеля. На Камчатці та у Владивостоці про острів усе ж таки пам'ятають. 1931 року літом з острова повідомили, що є тяжко хорий, якого треба забрати. Сподівались, що це зробить шкуна «Чукотка». Коли ж «Чукотка» загинула в Полярному морі, у Владивостоці хутко підготовили

до рейсу маленький тралер «Гагару». На капітана «Гагари» настановили Дублицького. Але він не ручився за вдачний рейс таким судном. Коли «Гагара» прийшла до Петропавловська на Камчатці, то там її затримали, бо з острова од Мінєєва дістали повідомлення, що термінової допомоги вже не треба, а кругом острова така велика крига, що навряд навіть сильніше судно, ніж «Гагара», змогло б пробитись крізь неї.

Камчадал сказав, що у Владивостоці знов почались дискусії, яке судно посилати на о. Вранґеля 1932 року.

І, нарешті, останні відомості про «Ф. Літке». Льодоріз терміново був висланий на допомогу кільком пароплавам, затертим кригою в Охотському морі взимку 1931-32 р. «Літке» знов з честю виконав це завдання. Була важка ситуація, коли льодоріз опинився в кризі без вугілля. Довелось палити всякі покидьки й речі, але екіпаж переміг і на цей раз, зоставшися вірний принципам соціялістичного змагання. І тепер, через три роки після тих подій, озираючись назад, я бачу, що тільки соцзмаганням і ударництвом «Літке" переможно закінчив тоді два важкі рейси.

Ціна 4 крб. 75 коп.